

Від НАХОДКИ до ЧЕРНІВЦІВ

Леся Богуславець

ВІД
НАХОДКИ
ДО
ЧЕРНІВЦІВ

Вітователі і Дорогі
Друзі! Дякуємо
Вам за подарунок
із щирим
новорічним і Різдвяним
привітом - з усією родиною.

Десенко
грудень 1988 р.
Мелітополь.

LESIA BOHUSLAVETS

FROM NAKHODKA
TO CHERNIVTSI

Impressions of a Journey

BAYDA BOOKS
Melbourne
1988

ЛЕСЯ БОГУСЛАВЕЦЬ

Від Находки до Чернівців

Враження з подорожі

**В-во «БАЙДА»
Мельборн
1988**

Bayda Books
30 Fairway Rd.
Doncaster, 3108. Australia

First Edition, 1988

Copyright Bayda Books, 1988
Авторські права застережені

Cover by Olia Kohut
Обкладинка: Оля Когут

Typeset by Polyprint, 1 Dods St., Brunswick, 3056
Printed in Australia by The Book Printer,
Maryborough, Victoria

Back cover: "Swallow's Nest", Crimea.
Front cover: Khotyn Fortress.

Cloth ISBN 0 908480 21 0
Paperback ISBN 0 908480 20 2

МРІЯ

Чи буває в житті, щоб мрія дійсністю стала, втілилась в життя?! Мріяла я поїхати на батьківщину, але хотіла добиратись до неї через північ і південь, щоб по дорозі побачити й інші республіки. І от поїхала на Україну, і це була незабутня подорож. А мрія так і залилась... Здавалося, зірку з неба легше зняти, ніж її здійснити.

Та якось спало на думку: поділене горе – півгоря, поділена радість – подвійна радість. А що станеться з мрією, коли нею з кимсь поділитись? Роблю експеримент. В хаті повно гостей. Виймаю мапу і з олівцем починаю по ній мандрівку. О, вже хтось підходить, дораджує, пособляє!

Перше лечу до Гонконгу, звідти – в Токіо. Там сідаю на пароплав і пливу до Находки. Потім поїздом проїжджаю Далекий Схід і Сибір. Фу, аж зуби зацокотіли од самої думки про ті краї. Треба нагрітись, тож гайну до Ташкенту, а там під боком казковий Самарканд і Бухара. Огляну все і полечу до Баку, купаюсь у Каспійському морі. Звідти потягом почухкаю до Тбілісі.

Втомилася, все ж таки отакений шмат дороги враз одчубучити. Кажуть, в Сочі курорт першого сорту, можна там відпочити. Тут уже, бачу, й кума підсідає – зацікавилась. Добре, клюнуло, значить. Далі можна заглянути до Краснодару – краю козачого – і знову коротко спочити, цим разом у Криму. Хорошого ж, кажуть, потрошку. А звідси, нарешті, починається й Україна. Треба відвідати Харків, Полтаву і столичний град, подивитись, які там сталися зміни.

В цю хвилину кума й своїх п'ять суне, хоче їхати до Мінська, Ленінграду. Мені, правду кажучи, туди зовсім не кортить, та що зробиш, перемагає демократія. З Ленінграду вернемось знову до Києва, потім – Львів, Тернопіль, Чернівці – все знайомі місця з попередніх мандрів. Оглянули рідні землі, треба й честь знати. Ідемо до Букарешту, а там через Сінгапур вертаємось в лоно рідної сім'ї. Правда, гарна подорож?

– Чудова! – згоджується кума. І в цю хвилину мрія стає майже реальністю. Правда, у нас бракує фінансів (їх можна позичити, радять кумасі), зате так багато ентузіазму.

Підраховуємо, скільки буде тривати ця одіссея. Виходить, мінімум сімдесят днів – це десять тижнів або два з половиною місяця! Аж дух забиває, і голова іде обертом від самої думки. Чи витримає без нас родина? Чи дозволять чоловіки?

– Плянуйте собі, тільки нам не морочте голови, – кажуть наші рідненькі. – Може полегшає, як виговоритесь. Та ви в самім Мельборні заблудите! – І міняються думками, які в них жінки не тямущі: – Щоб вони без нас і робили? Ото тільки за нашою спиною і можуть жити!

А ми слухаємо й гадаємо: невже роки подружнього життя, сповнені пелюшками, борщами, прибираннями і всіма родинними турботами, вбили нашу ініціативу, притупили наш розум, зробили нас байдужими до пригод і життя? Та ж за ті роки ми пройшли безліч факультетів життєвого університету. Починаємо перелічувати: пізнали материнство й автоматично стали няньками, кухарками, городниками, медсестрами (–Якщо не спеціалістами, – додає кума), а потім, як дітки підрости – шоферами, дипломатами, психологами, фінансовими експертами (чоловіки заковчують на лоба очі. «А хто ж уміє краще за нас економити?» – запитуємо). І разом з дітками гризли всі їхні науки (духом і тілом) і здавали їхні іспити, матури, університети. Коли ми все це перелічили (та й чи можливо усе згадати?), і себе підбадьорили, кума промовила:

– Є ще порох в порохівницях! – Отоді й почали ми з кумою думати та гадати про подорож... Все ж таки разом дешевше й веселіше. Одним пальцем і голки не вдержиш, каже народня приказка.

Минув рік, минув другий. Чоловіки, мабуть, і забули про те, а ми мріяли й готувалися помаленьку. На наші голови посипались всякі хвороби, операції: серця, печінок і інших частин тіла, а ми й далі терпіли і мріяли.

Вже наближався день від'їзду, ми заплатили за літак, але й досі ані дозволу, ані документів ми не мали. За три дні до від'їзду йду до лікаря прохати рецептів на всі

хвороби, що можуть напасти в дорозі.

– А ви що, з чоловіком війну затіяли? – питає він мене на порозі.

Я вражена: – Ні, – мовлю, – покищо обмінюємось дружніми меморандумами.

– А мені більше атомовою війною пахне, – зауважує він. – Око ваше все кров'ю запливло.

Дивлюсь у люстро, справді, жилки в оці потріскались.

– Треба дома сидіти і нікуди не рипатись, щоб протяги не пошкодили, – радить він.

– Оце, – кажу, – якраз, бідному женитись – і дня мало. Я ж збираюся через Сибір їхати. А тому, коли стелиться доріжка, козакові не до ліжка.

– Чого вас туди несе? – запитує. – Нормальні люди їдуть до Канади, Америки, в Західню Європу, а вам у Сибір замандюрилось!

– Ви всі, – речу, – чоловіки однакові! – Забрала рецепти й пішла собі.

За два дні до від'їзду отримали документи на подорож. Того вечора прощалися з друзями. Всі вони бажали нам щасливої дороги і повороту. Одних заavidки брали й питали нас, чи немає в кишені чи у валізі місця, щоб і їх взяти. Інші скептично запевняли:

– Поки доберетесь пароплавами, літаками, поїздами, то й України одхочеться, весь із вас ентузіазм витруситься.

– Як ото чоловіки вас пустили? – питались цікаві кумасі.

– А ми, – говоримо, – заспівали їм старої домашньої пісеньки, мовляв: «... і в воді ми не втонемо, і в вогні не згоримо...» От вони нам і повірили.

І от, нарешті, прийшла довгождана неділя. Спішимо на летовище. Синочок на всю тисне на газ.

Я прошу його: – Будь ласка, не лети, як оглашений. Чи не можеш помаленьку ті сто кілометрів на годину робити? – Ні, – каже, – не можу. – Нарешті, приїхали.

Наші друзі теж прибули проваджати. Беру валізу, дві торби, торбинку через плече, плащ на руку, похідну торбу й готуюся йти до літака. Чоловік і знайомі клацають фотоапаратами, історичний момент увіковічують. З мене котиться три поти, мов їшак, тягну усі речі, але

скільки радості в очах, ентузіязму у грудях. І не віриться їй досі, що таки дочекалася, прийшла та хвилина, коли я, раба Божа, вирушаю в цю монументальну для мене мандрівку! У кишені ліки для ока, яке їй досі червоне, а в душі, десь у куточку почуваюся винною, що отак кидаю всі обов'язки і цілих десять тижнів буду віятись по білому світі. А кума підморгує їй каже:

– Запізнай світа, поки служать літа . . .

ТОКІО – ЙОКОГАМА

Є така стара загадка: Без вікон, без дверей, повна хата людей. Дарма, що в нашім літаку є маленькі вікна і двері, але наші обставини нагадують цю загадку. Сидимо, як сардинки, ніде й курці клінути. Речі всі на колінах. Ділимося із сусідами пляном нашої подорожі. Вони довго і з цікавістю читають наш маршрут. Нам здається їх беруть зазидки. Прочитавши, запитують несміливо:

– Як оце ви відважились в таку довгу подорож!?

Дивні люди! Та з моєю кумою і на край світа не страшно податись. Я дивлюся на куму. З себе вона чорнява, ставна. Я певна, половина українських пісень оспівують саме її вроду: «біле личко, чорні брови» про неї, «уста малинові» теж. І дівчиною кума напевне наспівувала пісню: «Додому іду, як риба пливу, а за мною молоді, сім кіп хлопців чередою . . . » Це з вигляду. А характер у куми такий, що не один би генерал позавидував. Хай спробує хто з чоловіків зламати дисципліну, як гляне вона, поведе бровою, метне очима блискавиці, так від них всі чоловіки, як мухи мруть. Душа в куми з часничком і з перцем . . .

– В дорозі всякі люди трапляються, – натякають наші сусіди.

– Не ми їх, а вони нас нехай бояться, – сміється кума.

– Хай спробує який підсипатись, та я як лясну, то з нього тільки мокре місце зостанеться!

І я не маю сумніву, з нею ми не пропадемо. Але, як кажуть, і на ясному сонечку є темні плями. Так і в моєї куми. Говорить вона голосно, як єрихонська труба, як каже моя знайома Христя. Якби не герметичні двері у літаку, почули б її і в самім Гонконгу, куди ми оце летимо, і навіть у самій Находці, де теж ми збираємось бути.

Десь під вечір прилітаємо до Гонконгу. Виходимо, підбираємо речі і сунемо до таксівки. З нас тече десять потів. Є така приказка в китайців: носитемеш потроху, і гору перенесеш, схопиш багато – тебе понесуть. Розумна народня мудрість. Я думаю про свою спину, хоч би не підкачала... Джентельмени, де ви? Поруч дрибуляє, як муха в сметані, наш провідник, показує, де чекати на таксі.

Авто швидко крутиться вуличками. – Летить наш таксист, як навіжений, – каже кума.

Вечір. Минаємо височезні будинки. Здається, наче складаються вони з безлічі сірникових коробочок, поставлених одна на одну. А кожна з них начинена людьми, переснована рядами висячої білизни. Але, як кажуть китайці: дивлячись, як хтось коромислом воду носить, втоми не відчуєш. Нас приміщають у багату дільницю міста – Кевлун. Тут усе для туристів.

Сили у нас немає, дарма, що все ще відчинено, падаємо від знемоги на ліжка. Та хіба заснеш, хочеться словом перекинутись, поділитися враженнями. Є такий анекдот: дві кумасі сиділи разом у криміналі, потім вийшли з нього, але ще стали під ним поговорити. Ну, а нам і Бог простить.

Наступного дня піднялись рано. Ще, як кажуть, і чорти навкулачки не билися, а ми стали з кумасею знову розглагольствовать. Коли бачимо, обслуга писульку під двері суне. Беру й читаю слізне прохання нашого сусіда: «Пожалуйста, говорите не очень громко. Я вас шльіжу уже 4 часа и не могу спать! Спасибо!!»

Сміх, кажуть, добре діє на здоров'я. Ну ми з кумою попосміялись, мало кишок не порвали, надолужували за всі роки! І раптом відчули, що, почавши цю подорож, ми лишили позаду наші роки, статечність і почувалися, як колись давно, підлітками... Що ж, кому смішки, а кому нітрішки...

Ранок стрів нас дощем. Із вікна гарний вид на затоку. Поруч нас нижчий будинок. Там міститься ресторан і крамниці. Нагорі плаский обгороджений дах. Бачимо, вийшов чоловік із жінкою, потягаються, миються з миски. Оглядають своє господарство: рослини в різних коробках і посудинах.

Спішимо оглянути місто. Спершу пішкуємо до пристані. Там багато човнів різного розміру. Погода помалу вияснюється. Парко. Тубільні мешканці вдягнені в довгі штани, нелонові сорочки з краватками, поспішають на працю. А туристи гуляють, вбрані всі по-спортовому.

Пірнаємо в лабіринт вуличок. Все покручене, розгалужується у вузьчі провулки і закапелки. Нас тягнуть, запрошують, намовляють, переконують, що все найдешевше й найкраще саме в їхній крамниці. Оглядаємо все це добро і цупко тримаємось своїх торбинок. Згадуємо недавно почуту розповідь туристки: «Зайшла в крамницю, підносять гарну парфуму і пропонують за безцінь. Я й купила. У готелі відчиняю плящину, аж там вода! Я з чоловіком назад до крамниці. «Ти, – кажу йому, – постій тут на вулиці. Як почувеш «рятуйте!», біжи на поміч.» Сама зайшла до середини. Ставлю куплену парфуму і речу – це вода! Беру ту, що перед тим давали нюхати і кажу – це парфума, і швиденько навтьоки. Поки вони отямились, ми вже були далеко.»

В кожній крамниці своя ціна, а поторгуєшся, буде дешевше. От де, думаю, «лахва» була б Христі, моїй сусідці, їй і їсти не давай, аби змога була поторгуватися. А люди скрізь, як в мурашнику, снують сюди, туди, аж голова обертом іде . . .

По обіді летимо до Токіо. За вікном іде дощ, видно блискавку. Почала я тут кумі розказувати, як в Америці в таку погоду велика аварія сталась. Малюю їй картину з усіма деталями. А вона і в ус не дме! Саме на літаку розносять напої. Взяла вона собі й мені винця та й мовить:

– Що ти там галамагаєш! Ми ось п'ять, гулять будемо, а як прийде смерть, помирять будемо!

До Токіо прилітаємо пізно увечорі. Виходимо з літака і опиняємось у зовсім іншому світі: ніхто не біжить, не спішить, не галасує, все проходить спокійно, пляновано. Стаєш на таку рухливу доріжку, і везе вона тебе майже до виходу.

Ще в літаку я турбувалася, як ми пізно увечорі доберемося до міста. А кума має англійську філософію: не переходь мостів, поки до них не дійдеш. І мала рацію. Щойно приїхали, бачимо квитки продають, купили, сіли в автобус і зразу й покотили до центру Токіо. Ось авто-

бус спиняється, бачимо рівні ряди будинків, а між ними канали. Їдемо далі. За годину добрались до міста. Добрі люди знаходять нам таксівку, кажуть водієві адресу готелю. Сідаємо і рушаємо далі. Шофер насуплений, по-англійському не розуміє. Пробиємо нав'язати балачку. Він сердито щось бовкнув, показав, щоб мовчали. Серце моє помаленьку сунеться вниз. Вже чую опинилось у п'ятах. Темна ніч, їдемо темними вуличками. Глянула на куму, а вона не площа, тримає хвіст бубликом. Тоді й мені від серця відлягло. Нарешті, зупинились перед готелем. Платимо, і тягнемо свої речі. Обслуга стоїть збоку, усміхається. Що значить рівноправність, ніхто й пальцем не ворухне, навіть дверей не відчинять.

Ранок. Ми о дев'ятій мусимо бути в Йокогамі. Це не близький світ. А в інструкціях зазначено: «обов'язково повідомте бюро, що їдете». Куди ж добиратися: до бюро чи до пристані. Нам радять робити, як написано. Повлять нам таксівку, пишуть адресу і снуємо знову вуличками цього передмістя. Будинки старі, невеличкі, скрізь чисто.

Ось і портове місто Йокогама. Здалеку бачимо стоять різні морські судна. Наш таксист, на щастя, привітна людина. Спиняємось перед височезним будинком, де має міститись те бюро. Він помагає нам нести речі, звозить ліфтом на потрібний поверх, але – пів до дев'ятої – і все ще зачинене. О 8.45 з'являються працівники бюро, розмовляють трохи по-англійському, трохи по-російському.

– А чого ви, власне, сюди приїхали, вам же треба бути в порту?! – запитують. – Паняйте туди, поки не пізно. – Знаходять нам таксівку, і рівно о дев'ятій ми стоїмо в порту!

– Злупив з нас п'ять тисяч єн за те, що провіз хвилин п'ять, – жаліємось пізніше стрічним англійцям. – Деруть, як з рідного батька.

– А ми, щоб дешевше, потягом приїхали, а від станції, тут пару хвилин, – діляться вони своєю бідою. – Так нас возили годин дві по містечку, та взяли тринадцять тисяч єн!

– Так нема лісу без вовка, а села без лихого чоловіка. Де наше не пропадало, – каже, сміючись, кума.

Перед нами стоїть пароплав «Хабаровск». Стаємо в

чергу. Люд тут різношерстий, можна сказати, «збір Богородиці».

– Всякої тварі по парі, – шепче кума.

Серед всіх вирізняється група, де вдягнені всі по-святковому. Але це своя братія, видно птицю по польоту, а зайця по вухах. Це Уральський хор вертається з турне по Японії.

Пройшли перевірку і пихтимо, ліземо на пароплав. Кума мудра, возика з собою взяла, а я маю валізу з коліщатами. Та чогось так виходить, що як закладу їх, то вони в різні боки їдуть, і тоді, як у тій російській приказці: один глаз на Кавказ, а другой на сєвер.

І от з нашими валізами, обвішані торбами і клунками, нарешті, стаємо на палубу пароплава «Хабаровск». Аж не віриться, що поконано всі перешкоди і добралися ми таки до капосної Йокогами! Зринув у пам'яті вірш Маяковського. Про те, як подорожував «містер Твістер». Автор перерахував скільки один капіталіст віз із собою речей, а на кінці ще й «картонку і маленькую собачонку». Ріжниця між нами і ним та, що собаки, звичайно, в нас немає і речі ми самі мусимо тягти.

Хмари плвли у небі, віяв холодний вітер. Безліч стрічок кольорового паперу єднали наш пароплав з берегом. Радісне почуття. Рушаємо в морську подорож. Чути гудки, веселі вигуки людей. Віддаль між пароплавом і берегом помалу збільшується, стрічки рвуться і падають у воду. Багато людей махає нам і бажає щасливої подорожі. До побачення, Японіє! На жаль, так на тебе й не роздивилися.

– Нічого, – мовить кума, – вовк зими не з'їсть, ніде вона не дінеться, ще колись сюди завітаємо.

МОРСЬКА ПОДОРОЖ

Хвилі злегка похитують пароплав. Ми з кумою йдемо оглядати свою кабіну. Вона продовгастої форми. З кожного боку двоповерхове ліжко. Під маленьким круглим віконечком, столик. Біля дверей умивальник і шафа. Хоч ліжок четверо, але нас тут лише двоє. Коли ми вже добре отаборилися, то вирішили, що кращого місця годі знайти. Адже всі «стратегічні пункти» під боком. Душ і вбиральня в коридорі навпроти, їдальня теж недалеко. Музична зала на танці і зустрічі поверхом вище.

Чуємо, що поруч у кабінах є люди, але ми їх не бачимо. Вони, мов тіні, промайнуть і зникнуть. Зате на нижньому поверсі розташувалася вся наша братія – туристи. З Англії, Австралії та інших країн. Окремо чи групами десь роз'їжджали по Азії, а тепер з'єдналися для цієї подорожі. Напхали їх по четверо в кабіну. Нам місця забракло і, хоч–не-хоч, довелося купити першу клясу. В іншій відділі теж унизу розмістилась обслуга. А команда над нами, поверхом вище.

По радіо інформують, що в їдальню будемо йти групами: туристи, уральський ансамбль з іншими громадянами та команда.

Я ще не розпакувалася, не мала часу й вгору глянути, а кума вже всіх знає, з усіма за панібрата. Це народ різний віком і фахом. А єднає їх спільна англійська мова. Ось підходять до нас троє.

– Це наші брати-слов'яни, – знайомить кума.

Він і вона народилися і проживали якийсь час в Китаї. Він середнього росту, чоловік в тілі. Тулуб, хоч обручі набивай. Голова вросла в плечі. На обличчі не прочитаєш ні радості, ні печалі. Очі холодні, сталеві, напівзачинені. А вона, як дзига. Повна енергії, весела, висока бльондинка. А хто ж третій? Дивлюсь, наче знайоме

обличчя. Він подає руку, усміхається: – А я ваш землячок!

Ага, нагадала, зустрічала кілька разів у нас на концертах...

– От чоловік, хоч до рани прикладай, – цокотить «китайка». – Краще нього анекдотів ніхто не розкаже!

Землякові подобається така рекомендація. Він зразу з міста в кар'єр, починає точити теревені про свої походи в Японії. Я слухаю й думаю: що він торочить? Де Крим, де Рим, а де попова груша...

Кума штовхає мене і шепоче:

– Це той, що одним пострілом сорок сім качок б'є!

Кінчивши розповідати, землячок перший заходиться розкотистим сміхом. Він з таким захопленням сміється, що й ми не втримуємось і собі регочемось, хтозна чого.

Потім, коли «китайці» відходять, він запитує:

– Ну, як вам сподобався той крокодил? То такий, що в рот пальців йому не клади, відкусить. У мене шосте почуття розвинене. Носом чую, як щось не так... Та й вона штучка. Гарно колише, та сон не бере...

Так зав'язалось знайомство, яке тяглося протягом майже всієї подорожі. Наші дороги схрещувалися й розходились, щоб зійтись знову.

Кожен з нас розмовляв рідною мовою: ми з кумою українською, «китайці» російською. Лиш землячок «глаголив на усіх язиках»: як литовський цип – і сюди, і туди. Щоб і чортові поспівати, і Богові помолитись.

Чуємо, по радіо кличуть на обід. Кожен має свій стіл, своє місце. Їжа смачна, нарікати не можна. Обслуга приємна: молоді милі дівчатка.

Надвечір починається «качка». Дедалі більше і дужче. Лежу, мучусь і рахую, скільки ще треба страждати. І думаю: понесла мене лиха година їхати морем. Що ж, охота гірша неволі. Згадалась давня подорож із Європи до Австралії. Їхали довжезних тридцять днів «Магометом». Бо ж море переплисти, не поле перейти. Ну, тоді молодша була, витримала. А чи стане снаги на ці три дні?

Хвилі піднімаються вгору, а разом з ними й мій шлунок. Хвилі вниз, а шлунок ще не встиг. Хвилі знову вгору, а все нутро тим часом йде вниз. Ех, повна дисгармонія ви-

ходить. Море розбурхане, люте. Але кажуть: до свого роду, хоч і через воду. Пароплав здригається від нападу хвиль. Чути скрегіт і нарікання на розбурхану стихію. Що зробиш, ночвами моря не переплинеш, треба терпіти.

– Старий, видно, наш корабель, – безтурботно лепече кума. – Як ще отак побовтає довше, то ще, чого доброго, всі клепки з нього повилітають.

– Ти, – раджу їй, – турбуйся за свої.

А сама прислухаюсь до тієї «музики».

Кличуть вечеряти. Від самої думки про їжу починає нудити. Кума дослівно силою тягне мене до їдальні.

– Так і ноги простягнеш, не ївши, а в нас ще така довга подорож, що о-йо-йой! – кидає аргумент. У їдальні всі вже у повнім зборі. Декого ніщо не бере, наминають, аж за вухами лящить. Інші, як і я, намагаються їсти. Виходимо, занудило, «їду в Ригу». Поруч декілька підтримують мені компанію.

– Поганому животу й пироги вадять, – мимрить кума. Добираюсь до ліжка. Вечір. Чую музика грає в музичній залі.

– Може підемо потанцюємо, – лукаво підморгує моя компаньйонка. У відповідь я лиш постогну. Тоді вона дає мені півгодинну лекцію:

– Все це у тебе на психологічному ґрунті. Морської хвороби справді немає. Треба себе умовити. Думаєш, я не мучуся? – І її обличчя, що виглядає, «як кров з молоком», кривиться в жалісливу гримасу.

– Мені теж погано, але я це перемагаю, – каже, зідхаючи. – Бо весела думка – половина здоров'я.

– Іди, – прохаю її, – танцюй, хай тобі й риба, й озеро. Лиши мене у спокої.

– Не шепчи глухому, не моргай сліпому, – приспівує вона і йде «мучитися» до музичної залі.

Ну, а далі все пішло краще. Море заспокоїлося, ліки подіяли.

На другий день по обіді землячок запросив нас до своїх хоромів. Його квартира була нагорі, поруч з командою. Дві кімнати умебльовані, як він сам казав, з люксом. На столі були напої й перекуска.

– Вгощайтесь, – припрошував він, – сьогодні мої уродини. – Потім схопив фотоапарат і робив на згадку

спільні фота.

Увечорі з усіх поверхів зійшовся люд у музичній залі. Уральський ансамбль, на прохання команди, давав концерт. Артисти вибачаються. Костюми всі запаковані. Доводиться імпровізувати. Вечір проходить весело. Все в легкім жанрі, з репертуару, що мали в Японії. Поруч нас, крім туристів і команди, сидять інші громадяни. Теж «артисти». Тільки іншого жанру. Чи може всі ми в житті граємо ролі, залежно від здібностей? Знайомимось з нашою сусідкою. Працює в амбасаді в Японії. Симпатична. Розказує:

– Живемо ми у Токіо. Всі свої разом в однім будинку. З японцями в нас контактів мало. Хіба, що поїдеш в крамницю, щось купити. Пару слів знаю по-їхньому, а решта домовляюсь на мигах. Дочка диплом отримує, їду на цю важливу подію.

Її кабіна, виявляється, поруч з нашою, але ця зустріч була першою і останньою.

І, нарешті, приходить третій день. Роззнайомилися з людьми, і знову треба розлучатися. Ця хвилина завжди лишає болючий слід у моїм серці. Згадуються всі розставання під час життєвої подорожі.

По обіді стаємо у порту Находка. Крізь віконце бачимо голі сірі пагорби. Наша пристань обгороджена. На подвір'ї вештаються переважно військові. Містечко розташоване, кажуть, далі. Поруч нас стоїть пароплав «Іван Котляревський». Сіє мжичка, віє холодний вітер. Нам сказали розійтись по кабінах і чекати, поки не видадуть паспорти.

Вся машинерія спинилася. Стало тихо—тихо. Душно. Вентиляція виключена. Так минає година й друга. Помаленьку вилазимо з своїх «нір». Спершу кума йде в розвідку. Потім з'являється землячок.

– Вся затримка за Уральським ансамблем, – дає інформацію. – Перевіряють на митниці, скільки вони з собою тої Японії привезли. Ну, а ви ж як? Признайтесь, душа, мабуть, у п'ятах? Я ні в що не замішаний. Моя хата скраю, я нічого не знаю, – додає з смішком.

А «китайці» наші здорово нервуються, навіть посварились між собою.

– А ви розкажіть якийсь жарт, помирить їх, – радимо.

– Що ви, в родинні сварки й собака не мішається, кажуть в японців.

– А що, гадаєте дуже трусити будуть? – запитую.

– Чи будуть чи ні, а всі добре потрусяться, – каже, і заходиться реготом.

Вже темніє. Нарешті, проходимо перевірку документів, сідаємо в невеличкий автобус і їдемо на митницю, чи, як кажуть тутешні – таможню. Пригадалось, казала моя знайома, Христя: «Через Сибір надумала їхати? Гляди – там сам чорт колесо загубив!»

НАХОДКА – ХАБАРОВСЬК

– Ну, жіночки, пам'ятайте монгольську мудрість: «У людини два ока, а в держави десять тисяч очей!» – показав землячок, коли, пройшовши перевірку документів, ми, нарешті, висіли з пароплава і стали на тверду землю.

Невеличкий автобус швидко підвіз нас до будинку, де розташована митниця. При вході справа і зліва будки. Тут знову «давай документи».

– Начінай, бабка, спочатку, – бурчать наші «китайці».

Ми вагаємось, куди ж іти? Де краще піде – в правій чи лівій будці?

– Це, як в тій казці, – жартує землячок. – Підеш направо – кінь згине, а сам цілий зостанешся, підеш вліво – кінь живий буде, а ти згинеш . . .

Потім він підморгує їй тихо додає:

– Хто боїться, тому здається, що їй кізяк ворухиться, кажуть монголи.

Ми рушаємо вліво, а він іде в протилежний бік, приговорюючи:

– Ви вже вибачайте, але подалі від вас, подалі від гріха. Та їй тут наче швидше діло йде, а, крім смерті, все, що швидше, те добре, каже монгольська приказка.

Кума кривиться і радить йому пам'ятати свою рідну: їж борщ з грибами й тримай язик за зубами.

Ось перевірили куму. Даю свої документи. Здається, проходить вічність. Стою чекаю. Десь ходять, кудись дзвонять . . .

Землячок уже давно пішов до залі на перегляд речей. Бачу, стоїть усміхнений, баляндраси їй там точить.

Нарешті, вертають мені папери й кажуть іти досередини. Тут уже справжнє «чистилище». Я спокійна. Чого мені боятися? Та ж у мене все легальне! Все мною сто разів продумане, перевірене. Навіть книжки не взяла почитати, щоб не було зачіпки. А того не знаю, що ле-

жить у мене між одежею касета з останньою українською програмою... Як вона туди попала? Дуже просто. Дали знайомі касету з модерною музикою. От, як перепакувалася останній раз, мабуть, мене нечистий поплутав... модерна музика залишилася, а програма поїхала. І могла тут у Находці скінчитися моя епопея. Але, як кажуть, Бог не без милости, козак не без щастя.

Стою, дивлюся, як патрошать кумині речі. Довго процедура триває. Дійшла й до мене черга. Бачу, втомився чоловік. Це ж від обіду така робота.

– Разом подорожуєте? – питається.

– Так.

Він перераховує список речей: – Маєш їх?

– Ні.

– Біблію маєш?

– Ні.

– В Бога віриш?

– Так.

– А як же так, в Бога віриш, а Біблії не маєш?

– А в мене хрест є, – показую.

– Он як, – сміється, – прохось.

Я не можу повірити власному щастю. Кума валізку ніяк не може зачинити. Чую бурчить:

– Не в кожній Насті однакове щастя.

Виходимо до іншої кімнати. Мінємо гроші, отримуємо квитки на дорогу. Вже й «китайці» з'являються. Бліді, але вдоволені. Бачимо, всі вже є, крім землячка. Прочиняю двері, заглядаю до залі. І досі з ним возяться! Речі всі розкидані по підлозі. Біля нього четверо: двоє військових. Чекаємо... Проходить ще п'ятнадцять – двадцять хвилин. Нарешті, суне він. Вигляд в нього такий розгублений, що не знаємо – сміятися чи співчувати? Руки тремлять, сам білий, як стіна – наче хто підмінив людину.

– Договірився, – зісхає кума. – Дурного вчити, що мертвого лічити. – Помагаємо йому все оформити, сховати документи, змінити гроші.

Ідемо автобусом. Вечір. Поїзд на Хабаровськ уже стоїть, чекає на нас.

– Знову треба речі тягти, – нарікаю.

– Хто вимок під дощем, тому роса не страшна, каже

монгольська приказка, – промимрив землячок.

Поїзд рушає. В нашім купе, крім нас, ще дві японки. Ніч. Прокидаємося вранці. Йдемо снідати. Землячок теж тут. Уже оговтався, сміється, розповідає черговий анекдот.

– Що, розказуєте вчорашню казочку? – питає кума.

– Яку? – наостричився він.

– Як, яку?! Про «Колобок», що вчора трапилась на митниці. Як там вона іде? «Я від баби втік, я від діда втік . . .»

Я бачу, що землячкові ці жарти зовсім не до шмиги.

– Видумуєте, хтозна-що, – каже стримано.

Я й собі підпрягаюся: – Отакої! А хто вчора тремтів, як осінній лист? Вже хотіла вам пісеньку заспівати: «Чого, брате, так збілів, що з тобою сталось . . .?»

– Ви не в ті вбулися, це зустріч з батьківщиною так на мої нерви подіяла. – І з патосом він продовжував: – Став я на рідну землю та й думаю: це ж моя родина! Дорога, незамінима! Скільки років чекав я на цю хвилину! Почав їм все це розказувати. Вони слухали, співчували. Так розстроївся, що й сльозу пустив. Спасибі їм, помогли скласти речі в валізу, ще й до дверей піднесли. Бачать, зовсім розклеївся. Побажали мені: Хай, кажуть, тобі в нашій країні дорожка скатертю . . .

– Бреши, бреши, а решту на завтра лиши, – проказує стиха сусідка.

– Сів, як рак на мілкому, – підсміюються й «китайці».

– Нехай буде гречка, – кажемо вголос і йдемо снідати до іншого столу.

В обід приїжджаємо до Хабаровська. На пероні всі ми прощаємося вже навсправжки. Дехто летить до Москви. Наші «китайці» лишаються гостювати. По всіх Сибірі, виявляється, в них повно знайомих, земляків із Китаю. До нас приєднуються групи із Східньої і Західньої Німеччини. Йдемо до почекальні. Минаємо залю, набиту людьми. Вони сидять, лежать, бігають – всі чекають на поїзди. Нас проводять в просторе приміщення. Тут м'які крісла, дивани. На столиках багато книжок: промови, доповіді і подібне.

Ми з кумою йдемо на промисли. Купуємо марки, листівки, конверти. Навіть знайшли морозиво!

– Де вас носе? Поїзд прийшов, треба сідати! – гукає провідник.

Спішимо. Землячок нав'ючується речами й примовляє:

– Для стомленого коня і вуздечка важить, – але зразу ж додає: – В ріднім краю й грубе полотно здається шовком! – Це він причащає нас монгольськими приказками.

Кума штовхає мене під бік: – Дивись, що маю! – і показує з тріумфом маленьку книжечку з написом «Монгольські приказки». – Гада, лиш він їх знає. Клин треба вибивати клином, – бубонить під ніс. Потім перегортає кілька сторінок і голосно читає:

– Якщо підбор хитається – можна впасти, якщо язик теліпається – можна пропасти.

ЧЕРЕЗ СИБІР

У нас же й світа як на те:
Одна Сібір неісходима!

«Кавказ»

Наш поїзд «Хабаровск–Москва» стоїть і терпеливо очікує, поки всі пасажери заберуть свої чемодани, мішечки, котомки, клунки, торби, авоськи та займуть місця. Ми також, нав'ючені ріжними бебехами, ліземо у вагон. Ось наше купе. Стаю на лавку і з останніх сил пхаю валізу наверх. – Ху, – ледве віддихуюсь.

– Жіночки, будьте добрі, заміняйтеся місцями. Розумієте, нашу компанію розділили. Двох приділили до єврейки з дитиною. Що ж вони там будуть робити? Це ж цілих сім днів!

Чоловік, бачу, і справді в скруті. На столі стоять, красуються пляшечки. Хліб, ковбаса і копчена риба поруч в авосьці. Він симпатичний, опецькуватий. Середнього росту, вдягнений в трикотажні спортивні штани, які разом і прилягають до тіла і звисають не там, де треба, і цим ще гірше підкреслюють його незavidну фігуру. Цю одягу чоловіча стать тут залюбки вдягає на дорогу.

– Ви що, жартуєте? – запитую. – Ледве виперла всі речі наверх, а тепер знову роботи до сьомої суботи.

– Але ж, подумайте, в нас така зібралася компанія! Що ж вони там з єврейкою робити будуть? Та й нам з вами теж тут не зовсім зручно... А за речі не турбуйтеся. Самі перенесемо, поставимо, де треба, і знімемо, як будете висідати.

– Що ж, як наше невлад, ми з своїм назад. Силою мил не будеш, – мимрю примирливо.

– Без друзів гірше, як без тютюну, – додає й собі монгольську приказку кума.

Він полегшено зідхає, хапає наші манатки й несе в інше купе.

– Ну от, бачите, і вам краще тут буде, – говорить, розклавши все на полиці.

Знайомимось з гарною чорнявою молодичкою. З нею дочка років десяти. Ми прозвали її Наталочкою.

На пероні zostалися ті, що проважали. Решта маси розсмокталася по вагонах. Рушаємо. Вигуки, побажання, останні помахы рук. Переїжджаємо славний Амур: широка, розлога, красива ріка. Прощай Хабаровськ. Десь тут колись бував раб Божий Єрофій Павлович Хабаров. Хто він був – розбійник чи отаман – хто його знає? Назва – справа відносна, залежно, хто її уживає. Перебив він багато тубільного населення. Сам цар Олександр Перший хотів його за це покарати, та коли його величність второпали, скільки зиску із того краю буде державі, царський гнів змінився на милість. І в 1858 році тут, над Амуром, засновано поселення, згодом назване на честь Хабарова.

За містом бачимо невеличкі городи, хатки зліплені з матеріалу, що був під рукою – це називається тут дачами.

– Прийде літо, і є куди поїхати на природу, та й свіжа городина пригодиться, – пояснює наша сусідка-єврейка.

Проминаємо чудові березові ліси. Гарно, зелено. Станція Біробіджан. Це столиця Єврейської автономної області. Та це лиш назва, бо євреїв тут, кажуть, і з свічкою не найдеш. Станція Облучче. Під горою селище. Це не гори, це сопки, поправляє мене чоловік. «Сковородіно» читаю напис на наступній станції.

– А Зелений Клин – частина України перенесена сюди ще за царя, де ж він лежить?

– Щитаєте, їхали ним уже два дні, а тепер питаєтесь! Від Владівостока починається він, а десь тут закінчується, – інформує сусідка.

Знаходимо мапу, розстилаємо, дивимосся.

– Ми ось де, а недалеко протікають річки Зея й Берея. Ось місто Свободний...

Болісно заячала в душі струна. Згадався уривок з свекрового листа: «Я був біля містечка Свободний, а тепер перевели до річки Береї... Кругом болота. Добратися до нас можна зимою, як все замерзне, та літом по річці катером...» Вічні багна так і не дали нам зустрітися, познайомитися...

До купе заглядає землячок.

– Скільки зим, скільки літ, – гукаємо до нього.

– А я в першій класі окупірувався, – хвалиться нам.

Він, як завжди, ходить усміхнений, але це вже інша усмішка. Наче каже «а я про вас щось знаю».

– Його мармиза нагадує мені якусь тваринку, – каже кума. Потім витягає свою книжечку з монгольськими прислів'ями, заглядає і мовить: – Вовк без хвоста, небезпечніший за вовка з хвостом.

Єрофій Павлович, станція названа в честь Хабарова. За вікном бачимо ліс, поле, знову дерева. А моква яка! Грунт скрізь покритий водою. Час від часу бачимо селища: хатки маленькі, мабуть, складаються з однієї кімнатки. Збудовані з колод, сірі, навіть дахи дерев'яні. Ставні часом фарбовані, синього чи зеленого кольору. Біля хат городи. Дерев у селищах катма, хіба кушч черемхи десь притулиться. Часом бачу у полі хатину, сама-самісінька. Яка лиха доля сюди її запроторила? Як тут людина живе? З чого живе? Скільки дум навівають ці краєвиди...

В полі квітів багато: білі, сині, жовті. Навіть бачили дику азалію. Між травою поблискує скрізь водичка. Станція Чита. Тут земля багата на золото, кажуть нам подорожні.

Петровський Завод. Станція названа в честь декабристів. Тут і пам'ятник їм стоїть. Землячок біжить поглянути до музею, який розташований поруч. Вертається розчарований – все зачинено. Колишні аристократи в срібних копальнях тут працювали. І жінки їхні теж сюди приїхали ділити їхню долю. Мали багатство, мали становище, а, бач, захотілося свободи. Воля воленька, як тяжко тебе здобувати.

Куму чути на весь вагон, заливається сміхом. «Балакучу дівку, хоч в скриню посади – однаково», нагадую їй монгольську приказку. А вона не боїться ні тучі, ні грому. З'являється землячок, підходить до нас, треться, мнеться, як кургузний дідько, видно щось йому не до шмиги. Нарешті, зважується і шипить: – Не говоріть українською мовою...

– Зляканий пес десять літ гавкає, – шепче мені кума. – А якою ж нам розмовляти? – вголос до нього.

Сам він, аж з шкіри вилазить, а намагається белькотіти по-всесоюзному. І виходить такий вінегрет, такий суржик, що не доведи Господи.

— А мой отець молодим тут в лісі бував і полівал, — хвалиться він.

— Що полівал, як полівал? — чмихають за спиною слухачі. — А, охотнічал! — догадуються, нарешті.

Іншим разом землячок захоплений краєвидом: — Дивіться, яке в'ю, треба камеру взяти.

— А в них камера інше значення має, — зауважує кума, підморгуючи.

Прізвище в землячка змінене, не розбереш, якої він національності: ні риба, ні м'ясо, і в раки не годиться, як каже моя сусідка Христя.

— Знаєте, в нас тепер така мода. Задля дітей це зробив, — пояснює він людям.

— Був дворянин, та чорт ім'я підмінив, — жартує кума. — Кожна країна має свій звичай, кожна кишка свій вигин, — додає ще й монгольської.

Землячкові, звісно такі жарти не по нутру. Він відходить ображений.

— Як кізяк не суши, все одно смердіти буде, — читає кума в своїй книжечці.

Все ж таки, ми рішаємо бути з ним обережніші, бо хоч і не боїться вовк собаки, та не любить, як гавкає.

В нас на столику і під ним ціла продуктова крамниця: ковбаса, консерви різні, хліб, молоко, масло, варення, печиво, навіть заварка з чаю стоїть у баночці. Це все сусідчине. Поруч в склянці тюльпани.

— Як, Сибір, кінець травня — й тюльпани!?! — дивуємося.

— Це ж Далекий Схід, Сибір від Іркутська починається, — перечить вона. — В нас багато тепліше. Літом 25–30 градусів тепла, зимою стільки ж холоду, а в них на Сибірі 40–50 градусів морозу. Це в Іркутську, а на півночі то й більше. Скрізь, звичайно, тут вічна мерзлота та все ж у Хабаровську до мерзлоти глибше, а в Сибірі близько вона від поверхні. Ось побачите по деревах. Через те в них тайга, ліси з хвойного дерева, і вода в ґрунт не входе, стоїть на поверхні.

Людина вона освічена, інтелігентна. Лиш один ганж має: напихає своє чадо їжею, наче гуску. Ну та хто з нас, матерів, тим не грішить? Недарма монголи кажуть: на своїй голові і верблюда не побачить, а на чужій і травинку помічає.

Сніданок у нас оплачений, тож ідемо до ресторану. Столики накриті білими скатертинами, на столах квіти. Сидимо, чекаємо. Сходяться всі туристи: американець з німкеню, німці з Східньої і Західньої Німеччини. Один навіть хвалиться, що полон десь тут одбував. Ось прикочує землячок.

– Ну, як вам подорож проходить? – питаються його.

– Сон і їда ніколи не набрида, – регоче він.

Ще приходять дві японки, швайцарець і американець. Ці розташувались біля нас у твердій клясі. Ріжниця та, що нас по четверо в купе, а в першій їх по двоє, і сидіння м'якші. Снідаємо, гуторимо годину-півтори, вертаємося, а мамаша й досі Наталочку «штурмує»:

– Ну, дочечко, ну, дорогесенька, ще трохи молочка випий, вкуси ще шматочок ковбаски . . . – І так без кінця й краю.

На обід, щоб не мішати сусідам, знову йдемо до ресторану. Споживаємо суп, хліб і чай. Так і на кишеню і на фігуру легше. Якось нагрянули туди раніше, саме обід готували в закапелку на лавці. Краще б не бачили . . . Але голод не тітка, покрутилися – та й знову стали учащати.

Швидко входимо в колію нового життя. Роззнайомились з усім вагоном. Разом з усіма чаюємо. Чай приносять грузинський у склянках з підставками. Платиться, властиво, не за чай, а за цукор. Два шматочки дають на склянку. Коштує вісім копійок. Наша сусідка пригощає нас домашнім варенням і коржиками. Дуже смачно виходить.

– Як ото ви стільки речей везете? – дивується вона. – Я в дорогу лиш їжу беру, а з вдяганки два плаття. Одне сушиться, друге ношу.

Цілу подорож, день і ніч, вона ходить в тім самім халатику. Приходить на думку їхня приказка: зимою й літом, одним цвітом. Говорить з нами українською мовою. Аж сама дивується, що не забула. Наталочка прислухається до розмови, питає незрозумілі слова, і собі намагається говорити по-нашому.

– Поки подорож закінчиться, навчимо тебе української мови, – жартуємо з кумою. Наша сусідка народилася й росла на Україні. Тут і вивчилася. Отримавши диплом,

поїхала до Хабаровська відпрацювати, як прийнято, свої три роки. Там одружилася і зосталась. Зараз їде до матері в гості.

– Платять у нас вчотири рази більше, ніж дома. Більше відпусток, швидше пенсія. Раніш, було, намовляли, слали на північ, Далекий Схід, а тепер самі пруть на заробітки.

В коридорі висить розклад: назви станцій, скільки де зупиняється поїзд. На зупинках всі вистрибуємо, біжимо через рейки. На станціях нас чекає ціла батарея тіточок і дядечків із підкріпленням, щоб пасажири не захляли в дорозі. Це місцеві і з ближчих сіл поприхдили. Розклалися на землі, лавках, ящиках з своїм крамом, кожне хоче заробити свіжу копійку. Найбільш популярна гаряча картопля. Тіточка насипає її у мірку. – Ну куди вам її? Немає нічого? Я зараз. – Робить з газети кульок, насипає туди. – Це на руб.

Стоять пляшечки різні: до кольору, до вибору, як каже одна моя знайома.

– Вони всі з молоком?

– Звичайно! А яка ж ще морока.

Затички на них теж доморобні, різні. – Яка ріжниця, чим заткнено, аби заткнено, – філософствує кума. – Купуй – сімдесят копійок.

Ось розкладені квашені огірки й капуста, вінегрет, все якраз до картопельки.

– Хочете варених яєць? Тринадцять копійок штука.

– Дешевлє грибов, – озивається землячок.

– А що це у вас за штука у воді?

– А це «сєра», паличками затвердлий березовий сік. Це в нас така своя жвачка, купіть, спробуйте.

– Уважайте, одна попробувала та сімох родила, – кидає, пробігаючи, якийсь жартун.

Біжимо назад до вагонів. Хочби не спізнитися. Всі сіли? Поїхали! Показуємо закуплене, хвалимося, ласуємо, вгощаємо одне одного. І так на кожній зупинці.

Вечоріє. По вагонах ходить старий шкарбун, як назвала його сусідка, і продає вечерю в бляшанім посуді. Глянеш, і апетит зникає... Та голод не свій брат. Дехто купує. Надворі холодно. А в нас затишно, тепло, чисто. Кажуть, нам повезло: поїзд новий, німецький.

- Кефір маєте? – питаю старого.
- Є. Тридцять п'ять копійок пляшка.

Купуємо. Ще десь zostався окраєць хліба – от і вечеря готова. Минаємо хвойні ліси – це вже справжня тайга. Скільки рік переїхали за цей час. Менших і більших. Деякі тягнуться кілометрами поруч нас. Де-не-де розкинулись селища, біля річки, або під горою. А взагалі гір майже немає. Лиш подекуди невисокі пагорби.

Стою в коридорі, підходить один.

- Ви хахлушка?
- Ні, українка.
- Та це ж однаково!
- А для мене ця назва образлива.
- А я розмовляю по-російському, а всі й так знають, що хахол.

- Як же? – дивуюся.
- Та по вимові.

Приходить головний по вагоні. Старий, присадкуватий, натоптаний дядько.

- Ну, як, королеви мої прекрасні, як хахлушки? Як у вас там кажуть: «Я як гепну тебе.» І заходиться реготом. Цю фразу він повторює при кожній зустрічі з нами.

Із сусіднього купе весела компанія передає нам копчену рибу. Признаються – шкодують, що попросили нас з свого купе. – Ех, так би було цікаво їхати разом!

Вся чоловіча стаття у куму закохана. «Прекрасная женщина», мовлять захоплено. А вона, як вдягнеться по святковому, як розчесає своє пишне волосся. «Цариця!» – скаже й зідхне кожен.

Вдень бігаємо на закупи, любуємось краєвидом, а що робити вечорами в такій довгій дорозі?

- Будемо грати в карти, – рішають із сусідніх купе.
- Та я ще дитиною, як грала в дурня, та й досі, – борюся.
- От і добре. Будемо різати в дурня!

Сходяться до нас. Сміємося, жартуємо. Один з них особливо хльосткий.

– Це такий, що був на коні і під конем, бачив лози і верболози, і шилом уміє голить, – дає свою прогнозу кума.

- Бачите, які в нас простори, їдемо скільки, і ні кінця,

ні краю, – зауважує він. – Кидайте вашу Австралію, переїжджайте до нас. Місця в нас вистачає. Заживете, як вареники в маслі!

– А ви що, вже нам і місце тут облюбували... на Сибірі, – кажемо підморгуючи.

Сміх.

– Ні, серйозно, – веде він своєї.

– Казать, не ціпом махать. Святим духом не проживеш... .

– А в нас безробіття немає. Роботи завжди хватає. То у вас безробіття. Та самі й винні. В капіталістів, як збудують що, то вже на віки-вічні. А в нас ще майструють, а воно вже розпадається, направлять треба. От усім і діло є!

Сміх.

– А ви добрих чоловіків маєте, – каже інший. – Пустили вас в отаку довгу дорогу. – Я нізащо б своїй не дозволив.

– А, може, вони вирішили таким чином здихатись нас, відпочити, а самі зараз гуляють, – сміється кума.

– От як приїду додому, син зрадіє, а кобра моя буде чортом дивитися, – думає вголос інший.

– Це ви що, дружину свою законну так називаєте? – всі дивуємось.

– Та, правду кажучи, всі жінки кобри, – рішає він.

– А як там у вас з наркотиками? – допитується один з гравців.

– Проблеми є, та, на щастя, особисто з тим не стикаємося, – пояснюємо. – А у вас?

– В Дніпропетровську є така вулиця, пройдешся і побачиш їх усіх. Стоять... По очах видно, що готові...

Пізній вечір. Йдемо митися. Убиральня в кінці коридору. Там кран з холодною водичкою. Заходимо обережно, стоїмо на самих підборах, щоб підшви нечисті не ввібрали, яка на пару сантиметрів завжди вкриває підлогу. Паперу нема й напоказ. Виручає з усіх ситуацій умивальник і кран з водою. Недарма англійці кажуть: потреба і скрута, мати всіх винаходів.

Помившись, стелимо ліжка. На початку подорожі нам видали матраци, простині, наволочки, подушки, ковдри і два малі полотняні рушнички. В нас все наперед

оплачене, а місцевим коштує це карбованець. Мені припало спати внизу, але я з кумою помінялася. Вона зраділа, гадала, що я над нею зглянулась, а я, правду кажучи, себе пожаліла. Глянула на куму, а вона збудована нівроку, а от за лавку не ручаюся. А ну ж, гадаю, не витримає полиця, та на мене кума обербениться. Зробить з мене оладок... Страшно стало, от і помінялася з нею місцями. Намагаюся злізти наверх. А воно, як не тренований, не так і просто, якби ж якась драбинка була.

– Без снасті, – кажу, – і блохи не вб'єш.

А вони дивляться й регочуть:

– І вчена, – кажуть, – а кобили не запряже. – Та й показують, як саме треба злазити.

Кума пирскає зі сміху: – Ще, чого доброго, після цього в цирк запишешся.

Улан Уде. На пероні бачимо монгольські обличчя. Це столиця Бурятської автономної республіки.

Ось чоловік з сусіднього купе проходить. Його стрічають, вітаються. Хто він? Мабуть, якийсь колгоспник. Все ж таки, як людину міняє одяг, гадаю собі. Передягнувся з трикотажного спортивного одягу і вже інший тобі чоловік. Пішов... обернувся, ледь помітним змахом руки кинув нам «прощайте». Зник у натовпі. Ми з Наталочкою стоїмо біля вікна, розглядаємо всіх.

– А він не раз гукав мене до свого купе та розпитував про вас, – чую її голос.

– Хто? – питаю здивовано.

– Та цей, що пішов, журналіст...

Байкал, кажуть найбільше, найглибше і найчистіше озеро в світі. Понад триста річок втікає в нього і лиш одна витікає – річка Ангара, на якій і розташоване місто Іркутськ.

Цієї ночі вирішили не лягати спати. Хочемо побачити озеро. Стоїмо, чекаємо в коридорі. Вже десь третя година ночі. Наталочка теж з нами. Відчиняємо вікно. Вривається пронизливий і холодний вітер. Хапаємо ковдри, обмотуємось. Хоч би око не застудити, бо й досі червоне. Хтось гукає:

– Дивіться, їдемо повз озеро! – Всі липнуть до вікон. Ми вихиляємося, хочемо краще побачити. Проминаємо

стовпи з електричним освітленням, місяць вийшов з-за хмар. Хвилі б'ють об берег, здається, що й на нас летять бризки.

– Простудиться дитина, і знову мені морочся, – сердиться мати-квочка. Але ніякі сили не заженуть Наталочки в ліжко. Всі ми, як дітлахи, ліземо у вікно, вдивляємося в темряву. Кума охає й ахає, яке воно те озеро красиве! Я й собі вилажу, продивляю очі і бачу лиш посріблені місяцем хвилі. Б'ють об берег, з шумом накочуються знов і знов, а далі чорна тьма покрила озеро.

Довго їдемо вздовж озера. І шкодуємо що не день. Десь по четвертій всі помалу розходяться. Потомилися, хвиль уже й не чути, помалу лаштуємося спати. Весь вагон незабаром заснув богатирським сном. А колеса постукують, заколисують, приспівуючи свою однамнітну пісеньку.

Поїзд спинився. Виглядаю в вікно. Може, станція яка? З темряви ночі виступає тайга. Бачу гурт людей прямує до поїзда. Зайшли у вагон, чую снують коридором. Ось спинилися, заходять у наше купе... Скільки їх?! У шапках, хустках, закутані, стали мовчки.

– Привіт тобі, весела туристко, – озвались по хвилі.
– Як воно з вагона усе виглядає? Річки, ліски, поле, травичка, квіточки? Екзотично, чудово, весело! А нас, часом, там не угледіла, не впізнала?

Я вдивляюся в їхні обличчя...

– Та ми ж твої родичі: дядьки, тітки з родинами, живі й мертві, прийшли познайомитись. Нагода ж така виняткова. – Постояли... – Ну прощай... Не забувай... – Підходять по черзі, чоломкаються і зникають в пітьмі...

Поїзд знову рушає. Я дивлюся: ніхто не прокинувся, всі сплять міцним сном. Лежу і думаю... Поїзд набирає розгону. Знов зацокотіли в нічній тиші колеса. А вслід нам лине тужний спів. Він доганяє нас, чіпляється коліс, намотується на них, а потім через щілини всотується у купе, і сповнює все моє єство.

«Ой, піду я лугом, лугом долиною,
Може, я зустрінусь з родом родиною.
Ой, сестро, моя сестро, чом ти горда стала?
Я сказав тобі, здрастуй, а ти й промовчала...»

Зринула в пам'яті ця стара, почута колись пісня. Нама-

гаюся її пригадати: «Ой роде, мій роде, я й не горда стала, ти сказав мені здрастуй, а я й не впізнала . . .»

В Іркутськ прибули ми ранесенько. Усі німці прощаються, висідають. Поїдуть дивитися сьогодні на озеро Байкал. Місто виглядає велике. Широка річка Ангара прикрашає його. Взагалі, сибірські річки чимсь нагадують мені новозеляндські: широкі русла, дрібна галька на дні й по берегах річок. Кидаються у вічі телевізійні антени. Поруч дерев'яних стоять цегляні будинки. Так оце вже справжній Сибір? Ще Чехов, їдучи на Сахалін кінями, заїжджав до Іркутську і зауважив, яке це велике місто.

Постоявши, рушаємо далі. Де не глянеш – моква, моква. Ось берізка росте. Низька, миршава. Стовбур увесь покручений.

– Це холодні вітри таке роблять, – каже сусідка.

Коли рослина отак мучиться, а як же людині отут? Час обідати. Ідучи до ресторану, гукаємо сусідку з дитиною підтримати нам компанію. Вона не хоче, вурдиться, але дочка підмовляє: – Мамо, пішли хоч раз, – просить.

Мати, врешті, згодилась, не дарма кажуть: за компанію й циган повісився. Пішли, сіли за столик, чекаємо. Приходить офіціант: – Це ресторан для чужинців, – каже нашій сусідці.

– Ну, гаразд, підемо в інший, – вирішаємо й ми з кумою.

– Ні, я вам туди не раджу.

– Чому?

– Там п'яниці будуть, і взагалі обстановка не для вас. Не йдіть туди.

Станція Красноярськ. Переїжджаємо ріку Єнісей. Розлога, красива. По ній, бачимо, пливуть баржі. Куди, в які краї? Чи не туди, як кажуть, де живий не дійде, то мертвого донесуть . . .

Знову лісостеп. Збоку зорана земля. Дві жінки копають ямки, чоловік вкидає картоплю.

– От бачите, що я вам казала. В Хабаровську вже картопля цвіте, а в них щойно надумали про неї, – каже Наталчина мати.

Ось цвітуть над колією кущі черемухи.

– А в нас одцвіла, – хвалиться знову сусідка. Ми дав-

но на той цвіт задивляємось. Компанія з сусіднього купе лише почула, чим кума захоплюється, вискочила при першій нагоді, наламала їй гілля. І тепер поруч тюльпанів красується в склянці черемха.

Кума любить співати. Чую й зараз тихенько заводить:

«Кину кужіль на полицю,
Сама піду на вулицю.
Нехай кужіль миші трублять,
Мене хлопці дуже люблять.»

Коли це заходить один з її шанувальників. Блідий, стогне, і слізно просить:

– Рятуйте, допоможіть, так утробу всю палить, хоч ляж та вмирай. Може, у вас які заморські ліки є?

Ну, кума рада старатися: розклала всю свою аптеку. Розкудкудахкалась.

– Але від чого власне вас лікувати? Може, щось з'їли?
– допитуємося.

– І сам не знаю, з чого воно, – жаліється.

Потім в розмові помаленьку довідуємось.

– Рік тому в мене мати померла. Добра жінка була, все нас з жоною мирила. В мене, знаєте, жінка з Галичини. Партийна, строга, жорстока. Час-від-часу сумно їй стає за рідною мовою, почне по-своєму говорити. То я зразу їй кажу: «Ти ті дурниці покинь, щоб я не чув того!» Так от мати померла і, що очі стулю, вона мені у сні з'являється й каже: «Що ж ти, синочку, мене й не пом'янув, і чарочку за мою душу не пригубив. Хіба ж так годиться?» А жінка в мене, знаєте, щодо цього строга. І такий знаєте мене жаль взяв. Засну, а губи самі кажуть: мама, мама... Так я взяв і вихилив за її упокой... І от тепер схватило мене.

Ну, от тепер зрозуміло, яка в нього «хвороба». Ділилось медициною. Наче покращало. Прийшов, дякує. Стоїмо, гуторимо. За вікном бачимо церковцю.

– Ви в Бога вірите? – запитуємо.

Довга мовчанка: – Так. Як тяжко мені часом стане, піду під церкву, попрошу якусь бабцю, щоб поставила свічку за мене.

– А самі ж чого не відважитесь?

– Ну, що ви, ще хтось побачить... – Постояв, покрутився, й пішов. Бачимо, знову побіг до ресторану.

– Треба похмелитися, то також ліки, – виправдовувався.

Прийшли сусіди, жаліються: – Алкоголік він нещасний. Просили його, діавола, не пий. Обригав нам усе. Цілу ніч дихати в кабіні нічим. Кажемо, хоч австралійців посоромся. Не допомгло. Поганому виду немає встиду.

– Які ж ми австралійки, – протестуємо. – А нам він про матінку свою розказував, як вона йому у сні з'являється.

– Ага, якраз не мати, а горілочка йому сниться.

Землячок до нас забіг, приніс зошит, де подорожні пишуть відгуки про подорож. Переглядаємо: похвали, похвали... А ось німець якийсь осмілився. Розчихвостив доглядача вздовж і впоперек. Нічого не пропустив. Поруч подано переклад російською мовою.

– Черкніть гарне словечко й ви, – просить землячок.

– Чого ж, можна. В коридорі прибрано, що правда, то не гріх. Щодня пилосмоком хлопчина проходить. А от щодо убиральні...

Землячок міняється на виду: – Ви що, жартуєте. Знайшли місце откровеннічать. Та той старший нам таку свиню підкладе, будете пам'ятати.

– Ну, гаразд, ти в нас грамотний, ти й пиши, – рішаємо з кумою.

За вікном бачимо великі будівлі, переїжджаємо широчезну річку Об. От і кінець нашої сибірської подорожі – станція Новосибірськ. П'ять днів їхали від Хабаровська. Побачили безліч річок, тайгу, квітчасті поля, селища й міста. З чотирьох найбільших річок Сибіру переїхали три: Амур, Єнісей та Об. Ще попереду буде багато міст і вражень, але ця сибірська подорож зостанеться особливо незабутньою.

Кажуть: в голову, як у торбу, що знайдеш, те й сховаєш. От і ми: дивимося на все, намагаємось запам'ятати, щоб потім все те пізніше обережно виймати з великої торби пам'яті, і ще раз переживати ті незабутні хвилини.

НОВОСИБІРСЬК

Виходимо на перон. Наші сусіди виносять нам речі. Проваджають нас усім вагоном. Все ж таки, п'ять днів чай пили разом! Пробігає американець, той, що одружений з німкенею. Він їде далі до Москви. Йому ніколи, спішить щось купити.

– А мені не повезло, – гукає на ходу. – Парку вкрали. Цілу дорогу беріг, і от маєш...

– Бач, і окрема кабіна, і перша кляса не допомогли, – ділимося думками з кумою.

Прощаємось з усіма. Нам приказують: – Ви ж дивіться в оба за чемоданами, бо в нас такий народ...

От тобі й маєш! А цілу дорогу говорено зовсім інше. Ось один десь побіг, вертається з морозивом для мене й куми:

– Щасливої вам дороги. Як приїдете в Ленінград, подзвоніть, поведу, покажу місто.

– Поживем–побачим, – одказуємо. – Бо людина сокоче, а стається, як Бог схоче...

Потяг рушає. Землячок гукає з вікна, що стрінемось у Тбілісі. Що ж, в дорозі і батько брат...

Ще вчора світило сонце, весело проводили час із людьми. Увесь день з поїзда любувалися розквітлою черемхою. А сьогодні холодно, накрапає дощ. Стоїмо самотньо. Перон порожніє, люди поспішають, хто куди.

А де ж наші поводитарі? Повз нас крокує група німців. Кидаюсь до їхньої провідниці.

– Де ж ви були? Я шукала вас. От і добре, приєднуйтеся до цих.

Їдемо до «Інтуриста». Дивляться там на наш маршрут.

– Вам чекати до вечора. Хочете турне?

Подумали – погадали. У куми десь тут знайома знайо-
мої проживає. Та хіба її так проста знайдеш? Вирішили
оглянути місто.

Новосибірськ найбільше місто на Сибірі. Величезна
річка Об прикрашає його. Старе і нове місто сполучені
двома мостами. У новому – вулиці широкі, а будинки такі,
як і по інших містах, на кілька поверхів. А в старому –
хижі малесенькі, обгороджені парканами, туляться одна
до одної. Кожне тут норить перед хатою щось поса-
дити з городини. Пахне тут більше селом. Наче пірнаєш
в інший світ, в інше століття.

Спершу оглядаємо залізничний вокзал. Кажуть нам, що
це перший такий зроблено, інші пізніше копіювали. Знад-
вору, мовляв, має вигляд потяга. Ідемо у парк з вічним
вогнем, проминаємо пам'ятники, значні установи. Та, як
кажуть тутешні, голодного солов'я байками не нагодуєш,
то ж заглядаємо на базар. Там людей мало. Чи то день
такий, чи пізно вже. Трохи перекупок стоїть, торгують
яриною й квітами. Купуємо пиріжки з сиром. Вони глевкі.
Нічого, голодний живіт і камінь змеле. Кума ж заявляє,
що смачніших в житті не їла! Ну, гадаю, голодний фран-
цуз і вороні радий. Але людина живе не хлібом єдиним.
Ідемо до церкви. Вона дерев'яна, старенька, гарна. Захо-
димо до середини. Саме відправляють вечірню. Вірних
тут півтори каліки. День же робочий. Стоїмо молимося,
дякуємо Всевишньому, що світ не без добрих людей.
Виходимо на подвір'я. А там скрізь голуби. Ціла зграя
прилетіла, походжають, воркочуть. Фотографуємо їх,
кришимо їм решту пиріжків. Віє холодний вітер. Мене
пробирають дрижаки, дарма, що пальто нацупила. А
кума каже, поганому поросяті й в Петрівку холодно.

– Та в нас ще минулого тижня сніг був, – інформує
шофер.

Провідниця наша, молода, симпатична вчителька.
Зараз перекладачкою підробляє. Живе з батьками в
Академічному Городку. Батько там викладає, а мати в ла-
бораторії досліджує, як цей клімат діє на людський ор-
ганізм. Власне, на початку вона нас спитала:

– Куди хочете, в Академічний Городок, чи у місто.
Помізували: академіки з нас нікудишні – і вибрали місто.
Після турне тинялися по вулицях. Заглянули до крам-

ниць. Воно, бачте, голодній кумі хліб на умі. Так, якби хоч знали, що де дають, а спроста не купиш харчів. Пішли на пошту. Вислали рідним листівки. Зайшли в долярову крамницю.

– Куди ж ті сувеніри купувати, коли в нас ще така далека дорога! – лементую я.

Та кума і вухом не веде, купує статую дівчинки з сибірського каменю. Я їй собі беру її в руки. Боже милий, сто пудів важить! Не хватить серця їй печінок усе тягти.

Вечір. Нас везуть на летовище. А там, як у вуликові. Одні бігають, другі пруться до каси, як грішні душі до пекла, а треті терпеливо розташувалися на лавах, підлозі, чекають свого транспорту. Нас передають якійсь мадамі, з холодним лицем і таким же серцем. Глянула на нас, то наче карбованця подарувала. Зважила речі і заявляє, що треба доплачувати.

– Бач, – кажу кумі, – що твоя кам'яна баба наробила. Пізніше переконуємося, що на кожнім летовищі інша доплата. Чи то люди, чи сама вага винна – не збагнемо. А іншим разом «нам номер проходить», як каже кума. Наша мадама, як чарівниця, підходить до каси, всі розступаються, за хвилину йдемо до літака. Тут також стоять, чекають, поки дозволять заходити.

– Дайте дорогу чужинцям, – каже мадама чарівну фразу, і всі мовчки розступаються. Жінки з малими дітками відходять набік. Йдемо до літака. Так, за наші гроші ми всім хороші . . . Якось несовісно, отак пертися поперед усіх та, що зробиш, у чужому монастирі, кажуть, з своїм уставом не сунься. Гуде мотор. Ми летимо. Ну що ж, побули в Сибіряці, проїхали там місцями, де й Макар телят не ганяв, а тепер грітися летимо до Ташкенту.

ТАШКЕНТ

Ташкент – столиця Узбекистану. Прилетіли ми сюди пізно увечорі. А на серці і радісно, й тривожно: як нас тут зустрічатимуть? Все ж таки свій, як не заплаче, то бодай скривиться, а тут не знаємо ні мови, ні звичаїв. Попереджали нас у поїзді: «Там, щитаєте, друга країна. Поводяться вони, наче в іншій державі живуть, та й недолюблюють нашого брата.» Люди встають з літака, беруть речі, і йдуть. А по нас прикотив невеличкий автобус.

– Бач, – мовить кума, – як нас по-панському, наче королеву англійську, стрічають!

А я їй: – Панська ласка кості ломить . . .

Чоловік збоку теж узбецьку приказку підкинув: – Запросив слона в гості, роби велику браму.

Всілися ми в той автобус: – А речі ж як? – питаємо.

– Не турбуйтеся, по них спеціальний транспорт приїде.

– Та ж і тут місце є, хоч конем грай!

– Ні, не положено.

Привезли нас до таксівки. Сіли ми в неї, чекаємо. Шофер у нас узбек, а гід росіянин. Грає радіо і линуть з нього веселі естрадні пісеньки всесоюзною мовою. Летовище гарне, модерне. Їздить собі вантажне авто, возить людські валізи, а за наші – ні слуху, ні духу . . .

– Дивно, – шепчу кумі, – і замки в нас лиш напоказ, а бач, скільки морочаться з ними . . .

– До нас багато студентів з Афганістану приїздить, – хвалиться гід. – Це все їхній багаж возять.

– А де ж наш? Це, як кажуть тутешні: і весілля не було, і барабан лопнув.

– Да, задержались, – бурчить він собі під ніс.

Довгий сьогодні день. Снідали в Іркутську, в обід дрижаки продавали в Новосибірську, а тепер – пізньої ночі паримося у Ташкенті. Який малий став тепер світ!

Була глуха ніч, коли, нарешті, привезли наші бебехи. Нашвидку давши інструкції нашому шоферові, провідник чкурнув додому, а ми покотили до готелю. Втомлені, намагаємось роздивитись сонне місто.

Шофер переключає радіо на рідну станцію і линуть тужливі східні мелодії. З темряви виринають широкі вулиці, силуети дерев обабіч дороги. Все здається таким казковим, нереальним...

Нарешті, приїхали. Йдемо оформлюватися.

– А ви звідки? – здивовано запитує молодий чоловік поруч.

– Ми з Австралії.

– Аж із Австралії!? – перепитує він, при чім говорить це таким тоном, наче вона розташована на кінці світу. Ми мусіли б звикнути, бо й інші люди так вигукують, але кожного разу аж моторошно стає, коли слухаєш їх. – А я з Харкова. Сьогодні прилетів, та такий би, щоб зразу й додому паняти. Спека ж яка!

Ранком прокидаємось і зразу ж турбуємось, як оглянути місто. Але, як каже місцева приказка: язик і до Мекки доведе! Отож домовляємось на тригодинне турне по місті. Провідник узбек та й вся обслуга узбеки розмовляють по-своєму. За увесь час нам тут трапились лише два росіяни: той, що зустрів на летовищі, а пізніше другий, що відвозив.

Поводатар наш говіркий, строчить дані, як з кулемета. Про всі досягнення республіки: «Ми за величиною на третьому місці в Союзі, нас шістнадцять мільйонів. Бавовна наша головна продукція,» і знову цифри і цифри... Возить, показує пам'ятники, парки, нові будинки, хто, де, коли засідає. А воно ж в одне вухо входе, а в друге виходе...

– Вам повезло з погодою. Могло бути сорок п'ять градусів тепла. У нас, як літо, так літо. І зима також кріпка, сніг випадає. Буває доходить до тридцяти морозу. Та хіба ж наші тридцять можна порівняти з московськими! Холодні вітри як повіють з гір, тільки держись!

Говорить він чудовою англійською мовою з американ-

ським акцентом, а ми українською.

– Ну, як вам подобається наше місто? Правда гарне?! Засноване воно понад дві тисячі років тому на перехресті доріг. З Китаю й Індії каравани везли коштовні речі до Європи. Найцінніший був шовк, тож і прозвали цей шлях Шовковим. У нас дітей дуже люблять. У кожній родині десятеро-дванадцятро. Тому й кажуть у нас: дім з дітьми – базар, дім без дітей – мазар, тобто цвинтар.

– А у вас скільки діток? – запитуємо.

– Четверо. Та я молодий, ще встигну. Жінка в мене слов'янського роду, полька. Я гадаю польська мова наймелодійніша в світі. Правда ж?

Настає довга павза. Кажуть: серед ворон по-воронячому й крич, але все має межі. Пробую бути дипломатичною:

– Кожному своя вишиванка найкраща, – речу. – А якою ж ви мовою дітей навчаєте?

– Російською. Своєї пізніш навчаться.

Заїжджаємо на квітковий базар. Де не глянеш – квіти, квіти, а гладіолусів найбільше. Продають узбечки. Європейців тут взагалі мало вештається. Пізніше гайнули до ярини і фруктів. Посеред базару на великих жаровнях смажились чебуреки. Купуємо. Смачні які! Це великі коржі на дріжджах, начинені цибулею, м'ясом і гострими приправами. Запиваємо тут же купленим квасом.

– Нагулялися, а тепер час додому. Вже й пасажирку ще одну маю, – інформує шофер.

– Е, ні голубе, ще ж тільки година минула. Бач, який меткий, хоче зекономити на бензині і заробить додатково, – примічає кума.

– Покажіть нам старе місто, – прохаємо шофера.

– Старе? Та на що ж там дивитися! Все валиться, землетруси ж нас віддавна навіднують. От і цього року був. Останній великий трусонув нами в шістдесят шостому. Багато біди наробив. На згадку поставили пам'ятник: годинник, на якому зазначено година й хвилина, коли сталося лихо.

Пригріває сонечко. Ліворуч вузька вуличка. Хатки глиняні, з плоскими дахами, притулилися одна до одної, і виходить на вулиці наче суцільна стіна. Видно лише

двері, а всі вікна дивляться, десь з другого боку у власний двір, де ростуть дерева. І тут у їх затінку в гарячу днину вся родина відпочиває, вечеряє. Колись ці хати, мабуть, були охайні, а зараз брудні, занедбані, ледве тримаються. Це і є старе місто. Просто перед нами ярмарок.

Людська маса переливається яскравими барвами. Це узбечки так прикрашають юрбу своєю вдяганкою. Сукні у них шовкові, чи й з іншої тканини. А на білім тлі рядочками зигзаги: чорні, зелені, червоні. Фасон простий, з гесткою, далі рівне, трохи у зборку. Дехто носить ще й шаравари, та з іншої матерії. Чоловіки вдягнені здебільша звичайно, лише дехто з старих ходить у ватяній одежі й чалмі. А інший хіба тьобетейку нацупить. Це така мала шапочка, розшита кольоровим шовком. Бо ж навіть народня мудрість каже: якщо немає поради від друга, кинь свою тьобетейку на землю й порадься з нею. Проте, та ж сама мудрість застерігає: аби голова була ціла, а тьобетейка знайдеться.

Гамір завис у повітрі. Кума одним поглядом зміряла ситуацію і вирішила зачекати в авті.

– Ех, – мовлю їй, – почекай, поки червоний сніг випаде! – і пірнаю у строкату юрбу. Походжаю між людьми, разом з іншими перемацую речі, приціняюся. Про таких покупців тут кажуть: у кишені грошей нема, а в зуби верблюдові дивиться. Оглянувши все, рішаю купити дочці на сукню. Пропонують квітчасту.

– Ні, таку де-будь куплю. Дайте вашої, узбецької!

Продавець задоволено всміхається. Приносить. «Оце з нашого шовку. Десять карбованців метр.» Розмовляємо кожен по-своєму, а більше на мигах, за допомогою рук, міміки. А взагалі, правду узбеки говорять: від серця до серця дорога завжди знайдеться, або – не роби зла, не побачиш зла, бо добро навіть тигр пам'ятає.

– А ви якою мовою говорите? Не російською?

– Ні, українською.

Купую матерію. Іду. Довкола чути джеркочуть по-своєму. Європейців зовсім не бачу. Набравшись хорообрости, фотографую. Дехто дивиться здивовано, інші з-під лоба, вороже. Це ж бо їхня стихія. Забравши свої за покупки, пішкую до авта. Ось стоїть осторонь малий хлоп-

чисько. Йому років вісім. З ним ще троє менших чекають, видно, на матір. Крім старшого – всі голопузі. «Не фотографуйте!» – попереджає малий, завзято махаючи руками.

– Нарешті! – гукає кума, вгледівши мене. – Тебе тільки по смерть посилати! – І приперчує розмову слівцями на мою адресу.

– Ех, – кажу, – ти така кума, що тебе і полюбиш за язик, і розлюбиш за язик, як кажуть тутешні.

А вона й собі суне узбецьку приказку: – Гострий язик – дар Божий, а довгий язик – кара Божа. – Махнула я рукою, що там багато балакати: багато слів, вантаж для ослів.

– Ідемо до готелю? – запитує з надією гід.

– Та ми ж ще не були у вашій чайхані!

Проїжджаємо біля парку. Стоїть невеличка будова. Над дверима написано: ЧАЙХАНА. Тут же поруч, серед природи, люди попивають чайок на помостах. Заходимо до середини. Так оце ота омріяна чайхана! В своїх мріях не раз, подорожуючи, знемагаючи з спраги, заходила випити чашку кави.

Це щось на подобу нашої чайної чи кав'ярні. Коло входу прилавок. На ньому на тарілках гори ласощів: цукерок, тістечок. Молодий красивий узбек продає чай і каву. У просторій кімнаті стіни оздоблені килимами. Невеличкі помости теж мають килими. На них стоять невеличкі столики. На яскравих подушках, схрестивши ноги, сидять за столиками узбеки і попивають чай. А в тім, Бог його зна, що вони попивають. Біля дверей кілька звичайних столиків. Сідаємо. Крім нас, тут жінок немає. Замовляємо їсти й пити. Поруч з нами теж сидять люди. Перекладач перекидається з ними словами.

– Це азербайджанці, – пояснює він. – Наша мова ріжна, та ми розуміємо одне одного.

Знайомимось.

– А ви звідки? – Почувши, що ми здалека, зауважують: – Хороша людина, як дерево, де коріння пустило, там і цвіте. Як вам тут подобається? Звичайно, кожному своє найрідніше. Спитали верблюда, чи подобається тобі арабський скакун? «Якби в нього був горб, було б багато краще,» – відповів він. Так в кожному краю свої звичаї.

Спитали верблюда: «Чому у тебе шия нерівна?» «А що в мене рівне?» – спитав верблюд. Так і в житті людина мусить примінятися, бо живий шакал, краще дохлого тигра. Життя – не сорочка, на базарі не купиш. Люди, звичайно, всякі бувають. Осел навіть із Мекки ослом повертається.

Наш гід частує нас печивом. Воно солодке, аж приторне. Та, як кажуть тут: дали винограду, не питай з якого саду.

Фотографуємося на згадку всередині і знадвору. Час їхати до готелю. Завтра нас чекає Самарканд!

САМАРКАНД

Їдемо на летовище. Сьогодні нас чекає Самарканд. Провідник, росіянин, мовчазний.

– Давно ви тут живете?

– Ще дитиною з батьками приїхав.

– Напевне й мовою тутешньою говорите?

– Нащо вона мені, я з узбеками не спілкуюся, – відповів знехотя.

Ось ми й на аеродромі. Знову перевірка. Важать речі.

– Платіть додатково. Шість кілограмів переважило!

Дивуємося. Де ж вони узялися? Шукаємо гроші. Закордонних грошей не приймають.

– Платіть рублями!

Рахуємо. Не вистачає. Що ж робити?

– А на чотири вистачить?

Мовимо, що так.

– Морочите голову. Сказали б зразу! – Переписують.

Літачок невеличкий. Так десь душ на п'ятдесят. Обслуга привітна. Пілот виявляється сибіряк. Сідаємо. Крім нас, решта люду місцеві. Вдягнені по-домашньому, в стару одежину. З дітками, клунками, авоськами, займають місця. Загурчав мотор. Кума сидить біля вікна.

– Ти дивись, он гайка бовтається, а там он дротом обкручено. Поки знімемось, і колеса повідпадають, – починає просторікувати кума.

– Забирайся від вікна і сідай на моє місце. Почнеш весь літак по кісточках розбирати, – беру її на цундру. – Яка ріжниця, хай і крила дротом прикрутять, аби летів. Оці вже мені перфекшеоністи! Завжди до всього доскіплюються. – Сідаю на її місце... і бачу синє небо і золоте сонце. І вже ми котимося, знімаємося, летимо...

Під нами зеленіють поля. Щось саме походило рівними рядочками, чи не бавовна? Блищать сповнені водою

канали. Зелена панорама з часом помалу блідне, зникає, стає сіро-жовта гориста пустиня. Де-не-де бачимо зелені оази: кілька хат, дерева. Кажуть узбеки: вода – душа врожаю.

За годину, чи трохи більше, приїжджаємо до Самарканду.

– Бач, – кажу кумі, – а ти балагурила, лякала. Що ж, Аллах лякає дехкана громом, чорт рогами, а мулла – Аллахом.

Люди беруть речі і йдуть, а нас ніхто не стрічає. Що ж, коли не йде гора до Магомета, то треба Магометові йти до гори. Беремо свої манатки і тягнемо їх самі. Вже перед нами вулиці міста. А тепер куди?

– Це ви з Австралії? – питає пухкенька молодичка у смугастім яскравім платті. – А я й забула за вас. Заговорила. Там вас таксі чекає, ходіть.

Припікає сонечко. По боках дороги крамниці, строкаті юрмища людей заповнюють вулиці. Минаємо гробниці, мечеті, які вражають красою і синявою своїх куполів.

– Ще буде досить часу все оглянути, – запевняє молодичка.

Готель «Самарканд». Новий, високий, виблискує на сонці безліччю вікон. Спереду вхід – суцільне скло. Але яке заяложене, скільки рук, пальців, долонь торкалося його! Отримуємо кімнату. Все нове, щойно збудоване і тут же слідом, бачимо ремонтують двері, підлогу. Де не глянеш, плінтуси відпадають від стін біля підлоги, драти з штепселями висять у стіні. Телевізор і радіо не працюють.

Та хто, зрештою, звертає увагу на такі дрібниці? Зате люди привітні. Обслуга місцева, говорить між собою узбецькою мовою, навіть при нас. Лиш на поверсі доглядачка видно приїжджа. Ідемо в їдальню. На сніданок дають пухкі коржі, сир, яєшню, чай, варення, томатний сік. Всього за раз не подужаєш. Кажуть узбеки: ситий кінь не втомиться, то ж наїдаємось під дужку. Решту лишаю на обід. А кума, бачу, упліта все підряд, а думками десь інде літає.

– Чи то клімат такий, чи люди – ходять як сонні. Ти подивись, вікна які брудні! – обурюється вона.

– Хто любить трудиться, тому без діла не сидиться, –

речу їй узбецьке прислів'я. Я боюся, що вона зараз схопиться й почне наводити чистоту . . .

– Ех, кумонько, голубонько, – намагаюсь її урезонити, – ти краще поглянь на нашу обслугу. Який орел нам подає. Сама усмішка чого варта! Як називаються ці смачні коржі? – питаюся в нього.

– Нони. Це наш національний хліб. Подобається?

– Дуже! Рахит, дякую, за сніданок.

Коли пізніше, беручи ключі від кімнати, згадуємо про узбецький хліб доглядачці, вона морщиться і говорить:

– Ви маєте на увазі лепьошкі?!

Ні, мені подобається місцева назва. Вона співучіша й автентична.

Виходимо з кімнати на маленький балкон. Перед очима стелиться старе місто. Всі славні святині, гробниці виблискують, переливаються відтінками синяви.

Ранком записуємось на турне. Компанія збирається різношерста. З яких лиш країн сюди не з'їхались. Чекаємо на провідника. Купую листівки і шлю знайомим. Щоб не сказав хто з них потім, що вся моя подорож відбулася в моїй уяві . . .

Ідемо. Нам розказують про назву і походження міста. Самарканд означає багата долина, інші знову кажуть – лице землі. Гори з півночі й півдня оточують цю місцевість – долину й річку Заравшан. Старе місто називалося Афросіяб, греки прозвали по-своєму Макаранда. Вперше згадка про ці краї є у греків в четвертій столітті до Христа, коли Олександр Великий захопив місто. Потім араби прийшли у восьмій столітті. Зруйнували старі пам'ятки. Та найгірше знищив місто Чінгісхан у тринадцятому столітті. Отоді й перенесли поселення трохи далі і прозвали Самарканд. Все, що бачимо зараз збудоване вже пізніше. Золота Орда руйнувала місто, а потім звозила з усіх кінців світу найкращих майстрів і архітекторів, щоб показати свою велич і владу. І створили чудове місто. Марко Поло захоплювався його садками, будівлями, каналами. Особливо розрісся Самарканд у 14-му столітті за Тамерлана чи Тимура Кривого, прозваного так за каліцтво. Він зробив місто своєю столицею. У 15-му столітті, за панування його внука Улан Бега, Самарканд став центром науки. В 1868 захопили країну росіяни.

Скільки разів переходив він у різні руки! Руйнували його, будували, кожен намагався покласти на нього свою печать.

Нас везуть до славних руїн мечеті «П'ятниця», що називається Бібі Ханум. Це мала бути найвища, найграндіозніша будова у світі. Названа в честь улюбленої ханової жінки. Сам Тамерлян доглядав за її будовою. Звозив найкращих умільців, вимагав, підганяв, карав. По закінченні зразу ж вона почала руйнуватися. Чи архітектори не мали знань на ті розміри, чи із занадто великим поспіхом будували (на вимоги хана), чи Аллах покарав за гордість і пиху – хто його знає. А землетруси певне теж допомогли... Але й досі стоять руїни і захоплюють всіх своїм розміром, мозаїкою, кольорами.

Романтики мають свою версію походження святині. Вони кажуть ханова жінка збудувала її в честь свого володаря. І спішила закінчити, поки вернеться хан із походу. А тим часом архітектор закохався в царицю, і відтягав із її будовою. Тоді гукнула його Бібі Ханум і просила скінчити її швидше. Згодився він, а в заплату вимагав лише поцілунок. Коли нам переказують цю легенду, я бачу, як молоді переморгуються і чмихають. Оце мовляв всього! Молоді, та зелені, що знають вони про любов?!

І привела Бібі Ханум служницю та й рече: «Її поцілуй, всі посудини однакові».

«Царице!» – вигукнув закоханий: «Деякі посудини мають воду, а інші вино!»

І згодилась володарка (а кому б не приємно було бачити отаке кохання), і поцілував він її. Та хоч закрила вона обличчя долонею, поцілунок лишив пляму на її щоці. Таке палке було його кохання! (Молодша генерація, чую, гегоче. Раденькі, що дурненькі).

Храм був швидко збудований. Вернувся хан, побачив жону, і призналась вона, звідки взялась на щоці пляма. Довго ховався архітектор, та руки царів довгі. І на самім вершечку вежі зловили нещасного і скинули вниз. Що ж, хто троянду любить, хай полюбить і колючки.

А мрійники гадають, що сила любови перемінила закоханого на голуба, і пурхнув він із вежі у синєє небо. Навіть хан безсилий перед щирим коханням...

Гур Емір – мавзолей володаря. Розташований майже в центрі міста. Тамерлян збудував його для свого улюбленого внука. Зроблений він з різних відтінків синьої фарби. Золоті кольори додані поміж ними. А до того, верх гробниці рубцьований, і рубці рівними смужками виступають, прикрашають його. І все це разом додає глибини синяві, переливається різними тонами. Пізніше в цій гробниці поховали всю царську родину. Для Тамерляна стоїть чорний камінь із написом: «Щасливий той, хто покинув світ перед тим, як світ покинув його.» Археологи знайшли нижче у підвалі кістяк хана з пошкодженою ногою.

За містом на горі стоїть обсерваторія Улан Бега, внука Тімура Кривого. Це був великий гуманіст, вчений, астролог. По дорозі минаємо розкопки старого міста Афросіяба-Макаранди.

Чудовий ранок. Ми поринаємо у п'ятнадцяте століття. Улан Бег прославився своїми досягненнями. Збудував інструмент, секстант, який поділений на години й хвилини; вираховував довжину року з точністю до хвилини. Також вчений король виявив понад тисячу нових зірок. Зараз водять, показують нам, де було все те устаткування. А, крім того, цей гуманіст-володар завів школи, де, крім релігії, вивчали математику, астрологію й інші науки. Навіть дівчата могли їх відвідувати, нечуваний поступ на ті часи. Не сподобались декому ці реформи. Скинули короля, наставили сина. Але й далі він муляв їм очі. І намовили сина вбити власного батька! Послухався нерозумний, послав старого на прощу й по дорозі убив його. Це не легенда, а правда, знайдено короля з відрубаною головою. Та забув нещасний син, що гласить Святий Коран: «Хто підніме руку на батьків своїх, сам згине за півроку!» Так і сталося. За шість місяців новий король був убитий.

Та найбільш відновлений з усіх святинь був Регістан. Це площа, де колись відбувався базар. Оточена вона чудовими мечетями, школами-медресе. Все збудоване за астронома-короля. Декоративні колони, куполи, стіни прикрашені мозаїкою зеленкувато-блакитного кольору. Золотом виведені різні літери, лінії, зірки. Вражає гармонійністю і красою. Де не глянеш, чудова спадщина

відтворена із любов'ю, кропіткою працею новітніх майстрів, закоханих у своє минуле. Як тяжко було навчитися давніх ремесел, але в умілих руках і сніг спалахне, а доброму джигітові і сімдесят ремесел мало, кажуть узбеки.

Вертаємось на обід. Друге турне по обіді. Стомлені. Кума лишається відпочити, каже, що під одною рукою два кавуни не втримаєш. Досить надивилася. А я їй у відповідь теж узбецькою приповідкою: джигітові трапиться діло, він і в чоботях річку перейде. І рушаю знову на оглядини.

Хоч щойно випила в готелі відро лімонади, знов мучить спрага. Нас попереджають не їсти, не пити нічого, крім того, що в готелі. Оглядаємо місто мертвих. Це гробниці визначних родин. Спершу треба добратись по сходах. Кажуть, всього тридцять шість східців, а мені здавалося багато більше.

І от перед вами вузька вуличка, по обидва боки якої мавзолеї. Називається ця околиця на честь останніх двох гробниць Шахі Зінда, що в перекладі звучить «живий король». Бо давно, ще в сьомім столітті, жив собі король, який був родичем пророка. І коли невірні напали на місто, то відтяли йому голову. Та віра спасла його. Бо, взявши під пахву свою голову, він почимчикував підземними ходами і спинився в однім підземеллі, якраз вкінці цієї вулиці, де і зараз сидить, живісінький, тримає свою голову під пахвою й почувається, як у раю. Хочете перекона-тися? Що ж, можна. Одна біда, хто побачить його і розкаже людям, зразу осліпне. Тамерлян, все ж таки видно був «невірний Хома», бо послав свого воїна перекона-тися, чи правду кажуть перекази. Поліз той в колодязь, побачив короля і довідався від нього, яка кара чекає за розпатякування. Але хан знадив його нагородою. «Розповіси,» – мовив хан, «і вся земля, що об'їдеш конем за день, буде твоя.» Скільки треба людині землі? Цілий день ненажерливий воїн гнав коня. Сонце стало заходити, кінь упав від знемоги. А йому все було мало, ліз по землі, а коли останні промені сонця зникали, кинув перед себе ще й батога, мовляв і та земля теж моя. . .

Сповнилося пророцтво: осліп він за розповідь ханові, а землі теж не одержав, бо сказано йому «скільки об'їдеш

конем землі», а він їхав весь час по рівній лінії. І помер він, поховали, і два метри землі вистачило йому. Бо ж каже їхнє народнє прислів'я: візьмеш із собою чотири дошки, і землі трошки.

Ця вуличка, сповнена давніми похованнями, рахується найкращим музеєм майоліки під відкритим небом. Кажуть, що різноманітність візорів, кольорів, вільність вислову, найбагатша. Тут і квіти, і зорі, і назви майстрів уведені у візерунки.

У спекотний день, після цілого дня споглядання, все мішається в голові. Але все ж, з усього баченого у спогадах лишається Регістан. Скільки чудових будов, шедеврів давнього мистецтва урятовано з забуття. Згинули ненаситні жорстокі володарі, а мистецтво, сповнене любови до краси, залишилося!

БУХАРА

Літачок на Бухару зовсім маленький. Крім нас, всі пасажери тутешні. Знімаємось і летимо. Під нами проминають канали з водою. Ще в Ташкенті ми звернули на них увагу. Кажуть, вся ця місцевість зрошується водами рік Амудар'я і Сирдар'я.

Швидко панорама міняється. Збоку бачимо формацію величезних Памірських гір. Ми пролітаємо лише над їх підніжжям. І здається, наче хтось, бавлячись, помняв і кинув жовто-сірий папір. Гори обсновані стежинами, але голі. Ні кущика, ні трави не видно. Головна дорога в'ється поміж скелями. Часом бачимо котить по ній автомобіль. А кругом гориста пустиня.

Незабаром наш кукурудзяник сідає на землю. Ми в Бухарі. Ідемо до готелю. Він точнісінька копія Самаркандського. Той же фасад, ті ж подвійні шкляні двері. Підходимо ближче, придивляємось: те, та не те. Тут на першій парі дверей висить величезний ланцюг, а на нім стопудовий замок. Це, мовляв, щоб даремно не рипались, а вживали наступні двері.

Беремо турне оглядати місто. Вулички тут вузьенькі, покручені. По боках стіни глиняних хат. На вулицю виходять лиш двері та ринви з даху. Вікна осель виходять у внутрішній двір. Бачимо вершки дерев з подвір'я. У порівнянні з Самаркандом, Бухара справляє враження провінційного, занедбаного містечка. Наче життя тут спинилося колись і все лишилось без змін. Одних туристів це розчаровує, інших, навпаки, захоплює. От, мовляв, де зосталося щось традиційне, відмінне від навколишнього світу.

Зібралися і говоримо про те, яке місто найкраще.

— А мені найбільш Ташкент сподобався, — мовить одна старенька.

– Чому? – питаємо її.

– Там готель найкращий!

Сміємося. Це, як у нас казали: добра, бабо диня? М'яка!

У свій час Бухара була головним центром науки й релігії на Середню Азію. Прикрашали місто чотириста мечетей. І коли на решту світу світло сходило з неба на землю, то тут навпаки: із «Святої Бухари» світло стовпом піднімалося догори. Давні були то часи. Пройшли століття і zostались руїни. Від мурів, якими було обнесене місто, лишилися купи каміння. В Самарканді почалося відновлення старих святинь, а Бухару ця хвиля ледь зачепила. Кажуть, не вистачає ресурсів. Що ж, верблюда з ложки не напоїш. І стоять старі мечеті й медресе з облупленими стінами та латками давніх шедеврів.

Та не все підкоряється часові. Перед нами група святинь Каян. Вони обнесені муром. Серед них мінарет, дехто зве його восьмим дивом світу. Височезну вежу, на п'ятдесят метрів, наче хто вимережав знизу догори. Цегла так покладена, що творить взір, і він смугами міняється до самого верху. Мінарет збудували у дванадцятім столітті, і тоді ж увійшов звичай карати злочинців: кидати їх з вежі вниз. Ходимо, дивимось зачудовано на неї з усіх боків.

– От не повезло мені, – жаліється один турист. – Відчинив двері одної медресе, а там барана смалять. Пардон, кажу, можна зфотографувати? Ні, крутять головами. А поруч швидка туристка раз-два, і клацнула.

Спека. Хочеться пити. Ми прошкуємо вулицею. Проходимо повз якісь канцелярії. Навіть вікна є. Бачимо малі кімнатки. На столах гори паперів. Хто зна, може як добре попорпатися в них і знайдеться якась жива душа... У кутку однієї кімнатки видно плиту і на ній чайник. Ех, якби нам так сісти та почаювати.

Надвечір ідемо з кумою на прогулянку. Перед готелем клумби з квітами і бур'яном. Чого більше, тяжко сказати. Із десятків полільників стоять гуторять. За годину проходимо, картина та сама. Не спішать, видно, люди. Бо «поквапишся один день, на сорок днів розуму позбудешся», каже їхнє прислів'я, або «і в червні руки мерзнуть, коли діло не до душі.» А інші жартують: «Що ро-

биш?» «Нічого!» «А ти?» «Йому помагаю.»

– Дивись під ноги, бо заореш носом, – гукає вчасно кума. Серед тротуару велика яма, асфальт запався. Потім не раз бачимо такі дивовижі.

Нас возять показують, що гадають нам варто бачити, та місяця полою халата, як кажуть, не прикриєш.

На другий день оглядаємо мавзолей Саманідів. Цегла на ньому викладена так візерунками, що у кожную пору дня світло падає на нього під іншим кутом і ефект інший. При місячнім світлі, кажуть найкращий. Ми з кумою вночі не ходили, бо гадаю, що залежить з ким дивитися...

Ось рештки стін, якими було обнесено місто, а біля них базар. Час якраз обідній. В одних турбота, де робота, а в інших – що з'їсти, говорять місцеві. Ми вирішили посмакувати нонами. Цілі стоси більших і менших коржів лежать на столах. Ціна від 20 до 50 копійок. Бачимо, покупці підходять, обмацують їх, і кладуть назад. Апетит наш, як рукою зняло. Поруч м'ясні продають м'ясо. Баранячі туші погойдуються на сонечку, мухи лазять по них... Прицінюємося до ярини й фруктів: огірки два карбованці кілограм, яблука малі, поганенькі, вишні п'ять карбованців кілограм. Продають квас, від самого запаху його, мабуть, і мухи дохнуть. Але спрага перемагає, купуємо. Немає тіста кислого, печи коржі з прісного, кажуть узбеки. Якось, розговорившись з одним тутешнім, запитую, які він знає гарні приказки. Він хвилину подумав, усміхнувся лукаво, і промовив:

– Немає більшого ворога, як порожня рука.

Знову їдемо дивитися на давні руїни. За цей тиждень скільки наслухались старих легенд, оглянули святинь! Мусульманська віра оточує нас на кожному кроці.

– Ще трохи, і я нацуплю їхню одежу і заспіваю: «Тепер я турок, не козак,» – жартую до куми, а вона підняла репет:

– Ще мене поведеш дивитися на один медресе чи мечеть, і я вовком завию. Досить з мене бусурманської віри, крапка! Не хочу їх більше бачити!

– Еге, не хотіла, – кажу, – коза на ярмарок...

Ми спинилися у маленькому сквері. Справа вхід до мечеті. Спереду вона прикрашена темносиніми жарпти-

цями. Сонце сяє на них. Це іранський вплив, пояснюють нам. У самім парку стоїть пам'ятник: осел з вершником. Це славний народній філософ і жартівник Насредін, про якого розповідають багато веселих історій. Ось одна з них. Гукнув один багатій Насредіна та й каже: «Люди кажуть, що ти дуже розумний, а чи зміг би ти навчити мого осла читати й писати?» «Звичайно, – відповів Насредін, – та на це піде років із двадцять.» От і домовились: отримав він багато золота і осла, щоб вчити його. Друзі журяться: біда буде, мовлять йому. А він і в вус не дує. «За двадцять років, багато води утече, – каже. – За той час, як не осел, то багач чи я помremo, нащо турбуватися?» І подібних історій, які завжди беруть на кпини багатих та пихатих людей, безліч.

Справа чайхана, під гіллям дерев широкі помости, вкриті килимами, на них столики, за якими чаюють узбеки. Трохи далі басейн чи копанка. Вода брудна, зелена. По другий бік неї стоїть мечеть, кажуть діюча. Спереду гарні різьблені дерев'яні колони. А через дорогу, крамниці. Написи на них узбецькі і російські, іноді навпаки. Тротуаром ведуть парами дітей із школи.

Наше турне закінчується в доляровій крамниці. На стінах висять килими, тибетейки, шаравари й інша ноша.

– Ти диви, – шепчу кумі, – я й не знала, що узбецька одежа, подібна до нашої!

– Ще що придумай, – сміється вона.

– Та он же точнісінько гуцульські киптарики.

Підходжу до продавщиці: – Це що за вдяганка?

– Да, народня узбецька ноша!

Придивляюся. Щось воно мені подібне до узбецького, як свиня до коня, тільки хвіст не такий. Стаю навшпиньки, читаю причеплену бирку: «зроблено в Івано-Франківській області»... Чудеса! Наша ноша продається за узбецьку! Виходить, що туристам не скажеш, вони все повірять...

Рано-вранці знов на летовище. Наш таксист узбек, закоханий в свою батьківщину. Всю дорогу чуємо дитирамби: який клімат чудовий, які краєвиди! «Що ж, кожна жаба своє болото хвалить», – бубонить кума. Ми з ним погоджуємося, бо, як кажуть, подаси сусідові килим, сам

на ньому скраєчку посидиш. Він спиняється по дорозі, веде, показує різні будови. Йдемо, переступаючи через канали, по яких протікає вода. Ось посаджена бавовна.

– Та ви знаєте, бавовна і шовк – наша головна індустрія. А вам пощастило. Пару місяців тому був землетрус. Недалеко звідси зруйнувало оселі.

Приїхали. Сідаємо у садку під яблунями. Чекаємо, поки наш кукурудзяник прилетить. Нас мучать спека і вічна спрага.

БАКУ

Із Бухари вертаємось до Ташкенту. Завтра рано май-нем до Баку. А сьогодні треба навідатись до міста по сувеніри. Надворі 38 градусів і парня. Поки до центру додибали та назад дочвалали, вже й вечеряти час. Подумали, погадали й рішили підкріпитися в буфеті, який розташований поверхом вище. Зайшли туди: це невеличка кімната з столиками і стільцями. За прилавком молодий, веселий узбек.

— Що бажаєте, дамочки?

Ну, «дамочки» подивилися, вибір не дуже великий: чай, кава, варені яйця і бутерброди (це дві скибочки хліба з ковбасою). Ні масла, ні зеленини у них нема й натяку. Беремо хліб, сир і чай. За сусіднім столом мушва теж підвечерює.

Заходить знайомий узбек. Зажеркотіли вони по-своєму. Сміються, бачимо, жартують. Потім знайомий сів на стілець, а буфетчик став тепер циркульником: взяв ножа (того самого, яким щойно сир різав) і, регочучи, почав чикрижити його волосся. «Що покладеш у казан, те й потрапить у ложку», промайнула у думці місцева приказка.

Прокидаюся вночі від нудоти й болю. Рано їдемо на летовище. Там, як завжди, юрми людей: стоять, сидять, лежать, де прийдеться. Нас ведуть в окреме приміщення, призначене для іноземних туристів. Тут усе устаткування нове. Тихо, чисто. Проходимо перевірку, як завжди, перед польотом. Заходимо у простору почекальню. Крім нас, ще одна жіночка з дітьми. Перевтомлена безсонням і болем, лягаю на крісла. Хвороба, речу, і верблюда із ніг звалить. Знайомимось з подорожньою. Кажуть же, що живої людини без розмови не буває.

— Ви давно чекаєте?

– Два дні. Тут і ночую з дітьми. Завтра обіцяють літак. Ви звідки?

– З Австралії. А ви?

– З Афганістану. Чоловік там служить, то й ми там живемо. А оце в гості зібралися до батьків.

– А не страшно вам у тому Афганістані?

– Звикли. Головне, триматись порядку. Є в нас своя частина міста. З неї нікуди не потикаємось. Звичайно, мусимо бути обережні, бо, як кажуть тут, серед сліпих заплющ хоч одне око.

А мені приходить на гадку інша примовка: «Краще, якби осел не тягся до чужих ясел.»

Міняємось сувенірами: вона дає нам афганські гроші й листівки. На них зображені святі, чи пророки, і писано по-арабському.

Приходить провідниця узбечка. Прощаємось, взаємно бажаємо щасливої подорожі.

– Ви якої національності? – запитує вона.

– Українка.

– В мене бабуся теж українка. Приїхала під час війни і зосталась. Не раз згадує та сумує по рідних місцях.

Ставимо речі на рухливу доріжку і самі нею їдемо. Ти диви, наймодерніший аеродром. Тільки шкода, що немає цього блага для звичайного люду, тримають тільки для нас, туристів.

До Баку летимо годин три. Й далі мучуся від болю в шлунку... Кума жартує: чому, мовляв, скривилася, як середа на п'ятницю. Я їй узбецькими приповідками відповідаю:

– В кого болить живіт, тому не до сміху, а ти радієш, мов би йдеш халву їсти.

А вона регоче і знову своєї, що он Каспійське море видно. Одним словом, я їй про образи, а вона мені про гарбузи. Або по місцевому: ти їй про кобилу, а вона тобі про верблюда.

Нарешті, приземлилися. Нас стрічає якийсь суб'єкт: «Почекайте хвилиночку.» Вертається за годину. А мені хоч сядь та й плач, хоч стоячи кричи, так недобре. Дивлюсь, чи не лягти десь на асфальті. Нарешті, повернувся. Їдемо, зупиняємось біля нового готелю, виходимо, тягнемо речі. Ні, не наш, виявляється. Знову котимо далі.

Дві години отак прокрутилися, поки знайшли свій нічліг. Це старенький готель на околиці, біля самого моря.

Ледве волочу ноги, останніми силами несучи валізу й торби, лізу по сходах. Падаю на ліжко. Приходить головна, питає чи викликати лікаря.

– Ні, дякую, лише чаю або перевареної води.

Лежу і гадаю, що ж далі буде. За два дні треба їхати далі, попереду довжезна дорога... А куму й грім не бере. Наминає сніданок і приказує:

– Натщесерце і в коханні не освідчуються!

Двері раптом вічинилися й до кімнати впурхнула маленька, сивенька жіночка. Все її усміхнене лице випромінювало доброту і радість.

– Добрий день, дорогенькі туристки! Як поживаєте? Зараз вам принесуть чайку. А чи все до вподоби в кімнаті?

– Ключа до дверей немає, – зауважує компаньйонка.

– А нащо в Баку ключі! Нащо замикатися? У нас злодіїв немає. Все відчинене, усе навстіж!

І говорить це так переконливо, щиро, мимоволі повіриш, що попав у таку казкову країну. А потім згадується приказка: і злодія не було, і батька вкрадено! Що б і нам того не сталося. Тіточка ця працює прибиральницею. Помагає нам розкластися. Кімната наша простора, та швидко за нашими манатками, ніде й курці клюнути. Нездарма кажуть місцеві: дім, який не може заповнити сорок чоловік, заповнить одна жінка!

Швидко довідуємось всю її біографію. Вдова, живе сама. Є синок, уже дорослий. Поїхав до Ханті-мансійської округи. Одружився там, працює лісником. А торік прислав телеграму: «Дорога мамочко, вже тебе зробили бабусею!»

– Я на radoщах, кинула усе об землю і до них полинула. Довго прийшлося добиратися. По дорозі здибала одного чоловіка, виявляється, з сином працює. «Куди, – каже, – ти жінко вибралась в оцій одежині. На бурульку в дорозі замерзнеш.» І спасибі йому, дав мені пухову спідню і хутряну верхню одягу. Доплуганилась я до діток, син побачив, очам не вірить. «Мамочко дорогесенька, – мовить, – це тебе сам Господь оберіг. Якби не той чоловік, пропала б ти.» Морози ж у них величезні,

зима дев'ять місяців триває! А я, бачите, на радощах про це не подумала. Пожила я в них кілька місяців. Дім їхній серед тайги, сусідів близько немає. Сумно, страшно стало. Ведмеді до порога приходили! Внука жаль покидати, та не можу жити на безлюдді. «Вибачайте, – кажу їм, – дітки, добре у вас, але дома найкраще,» – і вернулася. А вони звикли, задоволені, звідти не хочуть ніде рипатись.

Цілу ніч вивертало з мене нутроші. Час від часу поринала в сон і тоді з'являвся ташкентський буфетчик із великим ножакою і питав: «Може вам, дамочко, підрізати волосся? Я майстер на всі руки.» А на ранок все, як рукою зняло, тільки втома була і хотілося спати, спати...

– Поки будеш вилежуватися? Уставай! – гукає моя невгомона кума. – Підемо місто оглянути.

Час обідній, тому спершу йдемо до їдальні. Кума кривиться, крекче, що їй теж недобре, але все ж треба підкріпитися, щось хоч скуштувати.

– Верблюд, жартуючи, поле бавовни з'їв, – нагадую їй, а сама завертаю до кухні перевареної водички набрати. І згадався почутий в дорозі жарт. Їхав один турист поїздом на курорт. І на кожній зупинці зіскакував і гукав: «Пахан, де ресторан?» – і біг підкріплятись. А після курорту, розтринькавши гроші, вертався додому. І на кожній станції тихенько питавсь: «Браточок, де кип'яточок?»

У їдальні просторо, чисто, гарно, а кухня мала, сіренька, ніде й обернутися. Вбігають офіціанти, викрикують замовлення. Прислухаюся до розмови.

– Одна суп, одна гуляш! – гукає один.

– Що за народ? Один, один суп! Скільки разів казати, – бурчить інший.

– Какой різниця, – реготнув перший і побіг.

Обслуга, за малим винятком, все місцева, розмовляють по-своєму. Баку – столиця Азербайджану. Сама назва означає «місто вітрів». Прориваються вони між горами і дмуть, що є сили на місто. Надворі спекота. Добирається до сорока. Перед нами набережна й море. Сідаю на лавку і гадаю: це ж дивлюся на Каспійське море! Може раз у житті трапляється така нагода. Справа на обрії безліч кранів. Це напевне добувають там нафту. Зліва –

місто, а позаду – гори, гори. Кажуть на околицях міста, на горі гарні караван-сараї, колишні заїзди для караванів. Добиратись можна фунікулером. Та куди там мені, ледве дибаю. Позіхаю, дивлюся, як би так простягтись на лавці й заснути.

– Лінивий до обіду спить, а до вечора позіхає, – чую бубонить компаньйонка.

А я їй: – В кого перцю багато, додає його і до каші. Хоч-не-хоч іду-хилитаюся за нею.

По дорозі минаємо крамниці, написи все їхньою мовою, та й навколо чуємо незнайому говірку. Нарешті, дочовгала до старого міста. Все воно обнесене муром. Ось висока й красива вежа, називається Дівочою. Колись давно закохавсь старий паша в молоденьку красуню. Про таких кажуть англійці: немає більшого дурня, як старий дурень. І вирішив він одружитися з нею. А, щоб не втекла, посадив в оцю вежу. Та мабуть дуже був він їй осоружний, бо вирішила, що краще вмерти, ніж з нелюбом одружитись, і кинулась в море. Тепер море зміліло, відійшло далі, а тоді хлюпало біля самих стін.

Атмосфера міста нагадує трохи Помпеї. Деякі будинки розкопані, інші лиш почали. Ось була колись лазня, а тут ханський будинок, а отам жили звичайні смертні... і зараз замешкують... Походивши, сідаю на лавці й дивлюся на вежу. Приїжджають автобуси, вилазять туристи і спішать до середини, щоб лізти по сходах та згори дивитися на місто. Відпочила, оклигала, прошкую далі. Тут колись був караван-сарай. Посередині фонтан. Подорожні лишали тут своїх ослів, а самі поруч сиділи у видовбаних печерах, попивали щось холодненьке. Сідаю в одній з них, поринаю в минуле. А кума вже торгає за рукав:

– Швидше йди, нас зфотографуй, – просить. Підчепила вже якогось аборигена у чалмі й халаті.

– Ти що, – кажу, – рідного чоловіка на смерть злякати хочеш?

Вечір. Маємо виїжджати десь в одинадцятій. Всі кімнати порожні, лиш ми zostалися. Були чехи й німці – поїхали. Інші туристи в новім готелі, лише нас тут примістили, бо ми без групи. Йдемо довідатись в Інтуристі про від'їзд, але там все зачинено. Гримить музика. Поверхом вище

починаються танці. І з усього Баку сунуть ватаги азербайджанських молодиків. Чорні, з орлиними носами.

І тут ми з кумою глек розбили. Вона боїться сидіти в кімнаті, взяла речі і пішла до вестибюля, а я, навпаки, замкнулася в апартаментах. Почекала годину-другу, дай, думаю, гляну, як там кума. Взяла бебехи і помаленьку суну до неї.

Дивлюся – все фойє повне джигітів. Походжають, вуса підкручують, а кума сидить на валізах і, як маківка, цвіте.

– Ти ще жива? – питаю. – А я вирішила, що з товариством і смерть свята.

– Хто боїться, тому двоїться, – шепче вона мені. – Смілива невістка, а баранячої голови боїться.

– Так, глянь, скільки їх тут найшло!

– У чужому домі і сто гостей не страшні, – чеше вона далі азербайджанську примовку.

Обслуги готелю, як кіт наплакав, ледве швайцара знайшли.

– Знаєте, жіночки, можуть бути непереливки, я б вам радив їхати на станцію і там чекати.

Ну що ж, добра порада, кажуть тутешні, половина щастя. Поїхали. На пероні людей, хоч греблю гати. Всі чекають на поїзд. Поруч група місцевих туристів. Присідились до них, стоїмо слухаємо. Одна розповідає:

– Стоїмо ми отак з годину, чекаємо, а ж тут по радіо оголошують, що поїзд прийшов, лиш на іншу лінію. Кинулись ми до нього, летимо через рейки. На дорозі інший поїзд стоїть. Що робити? Давай, хто як міг перелазити. Всяко було, але встигли, сіли, поїхали. Як оговтались трохи, давай кожен розказувать, як добирався. Сміємося. А тоді, брат, не до сміху було.

Слухаємо, переморгуємось із кумою, а самі й не знаємо, що за кілька днів опинимось в подібній ситуації.

Ну, от і поїзд прийшов. Усі кинулись сідати. Наш вагон зовсім з іншого кінця. Та щасливому джигітові, кажуть азербайджанці, в дорозі друг трапляється. Так і нам – вийшов якийсь свого товариша новобранця прощати, бачить нам біда, підхопив наші торби і бігом з нами до вагона. Посадив, поклав наші манатки на полицю. Так ми йому були вдячні! Скільки разів переконуємось: світ таки не без добрих людей!

ТБІЛІСІ

В нашім купе ще один пасажир з дітьми: дівчинка десяти і хлопчик чотирьох років. Їхній батько – чоловік освічений, везе їх до діда й баби на літо.

– Там садок, город, їм добре буде, і батьки навтішаються, – пояснює. Російська мова в нього шкутильгає, дівчинка трохи її розуміє, а малий розмовляє лише рідною азербайджанською. – Пізніше у школі навчатися, – каже він, усміхаючись.

Вечір. Лаштуємось спати. Кума бачу «струже» чоловікові листа. Раптом мене пронизує страшний здогад:

– Ти часом не описуєш, як ми розташувалися на ніч? – запитую.

– Аякже, ось послухай. «Їдемо поїздом із Баку до Тбілісі. Час пізній. Кума з азербайджанцем полізли на верхню полицю, а я з дітками внизу.»

– Ну, я ж так і знала! Та після таких вістей, мені додому хоч і не потикайся. Ти ж хоч уточни, що верхні полиці розділяє не менше, як метр простору і хіба божевільний надумає там залицятися.

Ранок. Припадаємо до вікон, дивимось на природу. Нам уже пояснювали, що клімат у цій республіці різний, бо проходять через неї аж вісім кліматичних смуг. Наші пасажирки, бачимо, збираються. Він лишає огірки, хліб і лімонаду доглядачці вагону.

– У нас такий звичай, що не з'їв – залишай. В них платня мала, пригодиться.

Поїзд спиняється. На пероні їх чекає рідня. Він подає на прощання руку і мовить:

– Ви згадували, що збираєте приказки. Ось вам кілька наших, може згодяться: «Заходячи, подбай, як виходитимеш», «смачної їжі ніхто не випльовує», «Балакаєш – язик болить, мовчиш – серце».

І от ми вже їдемо через Грузію. В наше купе заходить молода жінка. З себе вродлива, але в такому бруднім лахмітті, аж гидко дивитися. Кажуть, без борошна хліба не спечеш, але ж попрати і полатати стару одежину можна. Говорить вона по-своєму, то ж розмова наша іде на мигах. Зрозуміли, що вона дуже втомлена, діти не давали спати всю ніч, тож прийшла сюди відпочити. Подрімавши, вона знову вела «розмову» та, правду кажучи, ми нічого так і не второпали з її пояснень. Провідник вагону проходив, побачив і гримнув на неї. Вона зіщулилась у куточку, огризнулась, і знову почала дрімати. Пізніше військовий ішов, теж гукнув їй суворо, видно, щоб забиралася геть. Не послухалась. Нам її шкода. Дивиться й наче очима каже: у твоїм животі весілля, а в моїм і заручин немає.

Ось бачимо якась велика станція. Плятформа й назва її десь попереду. Наш вагон у хвості плететься. Молодичка прокинулась, підійшла до вікна.

– Це Тбілісі? – запитуємо.

«Ні, ні!» заперечливо махає головою.

Що ж робити? Наче всі висідають. Виймаю валізу і торбу з-під нижньої лавки. Раптом жінка хапає мою торбу і біжить до виходу. Що робити? З валізою спішу слідом за нею. Важка ноша стає поперек вузького коридору, перечіпаюся через неї. А молодичка вже надворі. Біля сходів бачу стоїть кондуктор. Крикнув на неї. Вона кинула торбу і швидко зникла в юрбі. Це все сталося несподівано й швидко. «Циганка,» – сказав молодий чоловік, що стояв поруч. Он воно що! Тепер все зрозуміло.

Нас стрічають від Інтуриста, але речі нести не хочуть. І виходить, як кажуть тут: і ти пан, і я пан, а хто ж коня осідлає?

– Ми ж оплатили, – даємо аргументи.

– Ні, не положено, – лунає коротка відповідь. Ця сама історія була і в Баку. Мабуть, в цих республіках свої власні закони.

Стара легенда розповідає, що колись князь Горгосі полював у цій місцевості і поранив оленятко. Впало воно у джерело і зцілилось, та й побігло, вибрикуючи. Бо ті теплі води мали лікувальні властивості. Заснував князь

там місто і назвав його Теплі Води – Тбілісі. Православна віра прийшла сюди чотириста років по Христі, отож грузини перші в цих краях прийняли християнство. Наш готель розташований на вулиці Шота Руставелі – визначного грузинського поета. Закохався він колись у царицю Тамару й написав на її честь поему «Витязь в тигровій шкурі», та й прославився нею в народі. Вулиця наша широка, зелена. По обидва боки високі дерева. Їх верхів'я покривають дахи будинків. Перед нами гора Мтацмінда, тобто Свята. Тбілісі сподобалося нам з першого погляду. Розташоване воно на пагорбах і долинах. Багато старих будівель. З нашої вулиці, коли стати обличчям до гори Мтацмінди, праворуч безліч вуличок деруться вгору, переплітаються там, творять лабіринт, і лише наш шофер знає, як звідти вибратися. Хати маленькі притулились одна до одної. З лівого боку, навпаки, всі вулички біжать вниз, сходами чи й так можна котитися і губитись в усіх їхніх розгалуженнях і капелках.

На околиці міста гарний великий парк. На горі, до якої веде багато сходів, стоїть величезна модерна статуя жінки. В одній руці тримає шаблю на ворогів, у другій – келих вина для гостей. Парко, хочеться щось випити прохолодне чи скуштувати морозива. Та будочка зачинена на обід.

Другого дня піднімаємось фунікулером на гору Мтацмінда. Навколо нас стрімкі скелі. На півдороги спиняємось. Хтось висідає. Тут бачимо церковцю святого Давида і цвинтар, де поховані визначні письменники і поети Грузії. Гарні пам'ятники прикрашають їхні могили. Кажуть грузини: за життя і чохи не мав, а мертвого у фрак вбрали. Так воно, мабуть, завжди в житті.

На вершечку гори парк. Мати Сталіна, кажуть, похована тут на горі. Звідси чудова панорама міста.

Праворуч – зелені простори й ліс, а ліворуч розкинулося Тбілісі. Славна річка Кура (кажуть, означає каламутна) крутиться, виблискує на сонечку. Деякі хатки причепилися, звисають над берегом, наче ось-ось попадуть у воду. Далі видно старі вали, якими колись було обнесено місто. Залишились самі руїни. Старі церкви різних віровизнань свідчать про толерантність давніх

мешканців. Ми шкодуємо, що час у нас обмежений і не зможемо пізнати звичаїв цього народу, полюбуватися старою архітектурою.

Поблизу готелю церква. Ідемо оглянути її й помолитись. Людей багатенько. Не всі святі, що до церкви ходять, мовить їхнє прислів'я, а все ж нас дивує чимала кількість молоді. Привернули окрему увагу ікони. Від Ісуса Христа починаючи, всі апостоли і святі грузини. А потім подумала: та ж і в нас на іконах зображені всі слов'янами, дарма, що в тих краях ними там і не пахло. Виходимо надвір. З правого боку бачимо сходи вниз. Тут, в підвалі, немов в катакомбах, російська церква. Бідна, порожня, темна. Постояли, промовили «... хліба нашого щоденного дай нам сьогодні...» і згадали своє власне прислів'я: на Бога надійся, та й сам не плошай! Почимчикували на базар, який звідси рукою подати. Він великий, двоповерховий. Багато квітів, є редиска, зелена цибуля, вишні й суниці від чотирьох до шести карбованців. Кавуни малесенькі. Таких ще й не бачила. Безліч мелених присмаків, спеціїв.

Біля базару якраз роздоріжжя. Там саме завізно, бо й година така. Авта з усіх боків поз'їжджалися. Вуличний рух спинився. Всі гудуть, галасують, піднімають рейвах, а воно, як каже моя кума, «ні сюди, Микито, ні туди, Микито». Постояли ми, подивилися, «поспівчували» їм, споглядаючи всю ту веремію.

– Чужого небіжчика легко оплакувати, – зауважила тіточка. Вона теж з базару.

Недалеко парк. Зайшли туди, сіли у прохолоді, познайомилися з нею.

– Я грузинська єврейка, – освідчилася нова знайома. – Брат мій поїхав до Канади. Тоді багато земляків виїхало. А ми zostалися. Тут наша батьківщина. І птах пам'ятає, де народився.

Бачимо, в неї ціла сітка буханців хліба. Та й перед тим не раз по інших містах бачили подібне видовище. От і зацікавилися, чому вона так багато хліба купує?

Вона всміхнулася й мовила: – У нас кажуть: каша до воріт, мамалига до ниви, чурек до гори, а хліб і за гору. Хліб головне. Отож, як є нагода, його й купують. По містах, звичайно, його досить, а деінде не завжди дістанеш.

У місті туристів, хоч греблю гати. Іноземні є, а більше все свої з'їхались. Скрізь на вулиці чути російську мову. Обідній час. Бачимо черга стоїть.

– За чим? – питаємо.

– Хачапурі.

– Що це таке, з чим його їдять? – запитуємо здивовано.

– А це такий пиріг з яйцями й сиром.

Ну що ж, що людям, те й нам – стали й ми в чергу. Перед нами в черзі жіночка, теж щойно приїхала до Тбілісі. Жаліється, що ніяк квартири не знайдуть. Прибули сюди всією родиною «дикунами», а тепер ніде спитися. Готелі всі дорогі, та й туди не пускають.

– А ви в́оди місцеві пробували? Ні? Ну, як же так, це те саме, що в Римі бувати і Папи не бачити! Обов'язково мусите. Вони джерельні, корисні, з мінералами, по-тутешньому звуться лагідзе.

Купили нарешті пирогів, їмо і приказку їхню згадуємо: краще власний хмїяді, ніж чужий хачапурі. Пішли лагідзе шукати. Продають їх в будинку на розі. Людей всередині, тьма-тьмуца. Спершу всі стоять у спільній черзі, потім у різних. Бо до води додають фруктові соки, от залежно від того й черга. Випили ми з кумою різних лагідзе. Їй сподобались, а мені, правду кажучи, ні. Що ж, на колір і смак – товариш не всяк.

Восьма година ранку. Вулиці й досі порожні. Ось з'являється вантажна машина, спиняється біля дерев, що обабіч дороги. Чоловіки обрізають гілки, потім жінка змітає хмиз. Все вручну, помаленьку. Дев'ята година, на вулиці робиться людно. Ми також із кумою виходимо глянути на світ Божий. Ще у перший день нас попередили: не заходьте далеко, будьте обережні, люди мають тут свої звичаї, можуть вийти сутички... Ідемо до нового готелю. Тут спиняються всі іноземні туристи. Будинок новий, високий. Звідси гарний вид на старе місто внизу. Перед готелем фонтан. Спускаємося вуличками в долину, розпитуємо, як пройти до отої старої церкви.

– А ви не російською мовою говорите? – зауважує, усміхаючись грузинка.

– Ні, українською.

Сонце припікає. Десь уже, мабуть, 35° Цельсія. Зайш-

ли далеченько. Перед нами сквер, сіли відпочити. Два підозрілі суб'єкти й собі біля нас присусідились. А, крім них, ні душі. Красується недалеко стара церковця. Розумна курка одним око бачить зерно, а другим шуліку, кажуть грузини. Повертаємо оглоблі назад, вертаємось до готелю.

По обіді йдемо до музею. Він від нас недалечко. Ходимо в нім по великих і менших кімнатах, оглядаємо старовину. У одній кімнаті величезна історична мапа, де позначено коли, в якому столітті, хто тут панував. Стара вдяганка, старий спосіб життя, все розказує про ті давні часи. Величезний портрет цариці Тамари, славної їхньої володарки. Нагорі під шклом на полицях музичні інструменти. Деякі подібні формою до наших бандур, лише менші. Годин дві ходимо отак і дивимось «наче у воду». Написи скрізь лише грузинською мовою, жінки, що сидять і доглядають, теж іншої не знають. Ну що ж, молодці грузини, вміють за себе постояти. І прислів'я в них є не дарма: чортові ребро позичиш, все тіло забере!

Увечорі йдемо до нового готелю, зфотографувати фонтан. Вдень він чудовий, а ввечорі буде ще кращий. А його на вечір вилучають – економія!

Наступного дня несподіванка: землячок з «китайцями» прибув. Вітаємось, як старі знайомі. Скільки зим, скільки літ! Розпитуємо де їх носило, які враження. Йдемо разом обідати до готельного ресторану. Люди з вулиці теж сюди учащають, бачимо, замовляють дорогі страви, напої.

Нам приносять борщ: смачний, у великих нашенських мисках, які пригадую ще з дитинства.

– Це я швидко вагу подвою, – турбується кума.

– А ми любим большой женщина, – приговорює офіціант і походжає гоголем навколо неї.

Наші «китайці» не нахваляться, як усюди приймають. В кожному місті в них знайомі, та й не прості грішні, а все знаменитості. Та, на жаль, у Тбілісі нікого немає, зідхають, прийдеться брати турне. Землячок, бачу, на них дивиться косо. Зробили вони йому якесь зауваження, обертається й злісно шипить: «Шакал соловейка співати вчить.» «Китайці» грошенятами сіють наліво й направо, а це землячка ще більш бісить: «Хто в мед пальці встро-

мив, той і оближе», каже він грузинське прислів'я, натякаючи, як завжди, на щось, а сам жах який скупий. Кума підморгує й мовить:

– Це про нього місцеві прислів'я склали: скнарі здається, що й у рай за гроші пускають.

Посиділи, погугурили, ну, кажемо, час кудись рушати. Вийшли на вулицю, а тоді згадали: завтра їхати, як же там із квитками, треба заскочити до бюро нагадати. Йду туди. За дверима чую гамір і сміх. Стукаю, відчиняю двері. У кімнаті четверо сидять навколо столу. Бачу весело всім. Кидають репліки до того, що говорить по телефону. Він теж в жартівливому настрої, встигає, бачу, на два боки. В телефон, чую, говорить: «Ваші твори чудові, мусите їх перевидати. Я сам допоможу їх розповсюдити.» Домовляється про зустріч, яка дружня тут атмосфера. Стрілися видно старі знайомі. Той, що по телефону обертається й бачу... та це ж наш «китаєць». Нашвидку пояснюю, за чим прийшла, й виходжу. «Кудкудаче в нас, а несеться в інших,» – пригадалась місцева приказка. Розповідаю все кумі. А вона мені:

– Продавець сиру сиром і пахне, кажуть грузини, але нащо нам над цим голову ламати. Щодо землячка, то там пасує інше прислів'я: цапа обходь ззаду, коня спереду, а дурня з усіх боків.

Ранком снідаємо з землячком і «китайцями». Про вчорашнє не згадую. «Китаєць» якийсь час треться-мнеється, а пізніш зауважує:

– Знаєте, вчора зайшов до бюро й випадково довідався, що й тут є знайомі. Така несподівана радість! Зразу звідти й телефонував, сьогодні зустрінемося.

Так, гадаю, смола медом не стане, скільки не вари... Час знову їхати далі. Землячок підходить, розцілює нас. Ти диви, які рідні стали!

– Губами цілує, а язиком жалить. Білі зуби часом приховують чорне серце, – шепоче мені тихенько кума.

СОЧІ

Поїзду Тбілісі-Сочі ще не має. Стоїмо, чекаємо цілу годину. Провідниця іде довідатись. Вертається й каже, що щойно прибув, став на іншій платформі. Зараз по рейках до нього підемо. Перед нами помалу котиться і стає інший поїзд. Що ж робити? Ради немає, треба лізти крізь нього. Кума злазить перша, я подаю їй валізу, дві торби, теплий плащ, мохерову ковдру. Потім летять її бебехи. Сама вилажу. Заскрипіли вагони, рухнулись. Невже рушає, чи може йорзається на місці? Швидше зістрибуємо з другого боку, хапаємо речі, біжимо, спотикаємось через рейки. І так – де скоком, де боком, а де рачки, як кажуть люди – добралися до свого поїзда.

– А ваш вагон аж у хвості, – порадувала провідниця.
– За хвилину відходить.

Щоб ти скисла! Знову бігом. Нарешті, сіли. З нами в купе вірменський єврей (як сам він відрекомендувався) та молодий новозеляндець, інженер за фахом. Подорожує вже цілий рік. Рюкзачок невеличкий та торбина.

– Оце й усе, – каже на наше здивування.

У куми трагедія – фотоапарат поламався. Як перелазили, десь кнопку якусь придавила й тепер – хоч сядь та й плач, що вона, зрештою, й робить. Новозеляндець намагається допомогти. Розбирає фотоапарат, знову складає, немає діла.

Поїзд помалу котиться. Ось стає на станції Горі. Всі враз зашушукали. Хтось штовхнув мене і шепнув: «Виглянь у вікно!» На станції величезний портрет Сталіна. Це ж його батьківщина, місце народження! Вчора пропонували сюди туристичну прогулянку, та чому саме в Горі, не сказали. Ідемо далі. Гори навколо круті, оголені скелі. По верхах видно сніг. Он між ними в'ється славний старий військовий шлях.

Ранок. За вікном нас стрічає змінена панорама. Зелені пагорби, долини, де ростуть чай, виноград. Все навколо зелене, сплелося, буяє! Навіть австралійські евкаліпти ростуть! Ідемо над морем, бачимо напнуте шатро, поруч – багаття, люди гріються довкола нього. Інші он ловлять рибу. Небо синє, лиш де-не-де застигли хмаринки. Сонце помаленьку піднімається. Зараз повітря ще холодне, але, видно, буде гарячий день.

Гагра відоме курортне містечко. Усе побережжя покрите відпочинковими оселями. До моря стеляться дерев'яні помости, на яких спочивають засмаглі тіла. А тут ось групою роблять гімнастику. Наш вірменський єврей хвалиться:

– Я щороку маю путівку, робота в мене важка. Жінці не дають, то вона їде з дітьми в гори, до матері. А я сюди. Та з усіма не живу, наймаю кімнату, більше волі маю, гуляй душа без кунтуша. Чи вип'ю, чи хто зайде до мене... одним словом, кожен Іван має свій план, – додав, підморгуючи.

Станція Сочі. Коридором спішить жінка із букетом квітів. У сусіднім купе її брат-турист. Не бачились років двадцять. Решта рідні жде надворі. Далі йде цілування, обнімання, сльози і сміх.

Нас везуть до готелю «Жемчужина», тобто перлина, по-нашому. Тут нових готелів декілька, наш над самим морем. У ньому туристи з усіх кінців світу, ще й свої путівочники. Дехто з них їде в нашу їдальню, що зветься «кришталевою», інші сунуть в дорожчу, «діамантову».

– А ми дикунами приїхали. Найняли кімнатку в місті. Платимо три карбованці за день від душі. Тут за ночівлю шість карбованців коштує, та й спроста не пустять, – розповідає за сусіднім столом жіночка. Вся сім'я обідає з братом-туристом. Бачу, платить вона за обід двадцять п'ять карбованців за чотирьох. Прикидаю, скільки це їй працювати на них. Робить вона на фабриці, дістає сто карбованців на місяць.

Щойно вийдеш із готелю і зразу пляж. Чудовий вид з вікна на море. Добрий день, Чорне море! Як там воно співається: «Чорне море, українське море, зустрічай своїх богатирів!» Ну, ми зараз більше подібні до мокрих курей, але дайте нам день-два оговтатись, відпочити, вбитися

в колодочки, отоді й ми себе покажемо.

Виходимо на балкон. Насправді, море зовсім не чорне, а синє. Помережане людськими фігурами, що бовтаються зараз у ньому. Ліворуч від нас зелені гори, де росте все, що може рости, а між ним визирають різні будови. За готелем розкинулось місто. Між готелем і пляжем травник. Трава покищо по коліна. Бачу, хтось виходить з косою. Латку викосив, і досить для кози. Завтра буде свіженька. Берег розділений надвоє: одна половина під зеленим шкляним дахом, обгороджена. Без перепустки не зайдеш. А ми її теж маємо. Тут столики, крісла, парасолі, розкладні ліжка. Поруч свої бари, крамниці з солодощами і перекусками. Ціни втриє дорожчі, ніж будь-де. Публіка не проста, грошовита. Приїздять із півночі, де відпустки довші і ставки більші. А також всі інші, хто проворніший, має знайомства і впливи. Колгоспників не бачила.

– Нарешті, – каже кума, напівлягаючи в крісло, – порозкошуємо, як справжні курортники. – Вона начепила на себе купальник, причепурилась, і пускає очима бісики. Біля нас дядечко сидить, живіт – мов на восьмим місяці. З гучномовця чути говорять якоюсь слов'янською мовою.

– Це вчора делегація приїхала, – інформує пузань. – Скільки їх тепер по Союзі роз'їжджає з соціалістичних держав. Дешево їм, видно, виходить. Минулого року поїхав у Крим – і там їх повно! Особливо німців. Начебто ми війну виграли, а вони роз'їжджають. Знайомий мій їздив у Німеччину. Куди, каже, нам до них. У крамницях усе є . . . Так ні, ми їм ще газу й пального, і се, і те. Да, що зробиш, не даси – так вони нас голими руками задушать . . .

Кума купається в морі, а я сиджу витрішки продаю. Дивлюсь на різні фігури. Молодь тонесенька, вдягнена в гарні купальники, все на ній за останньою модою. Вся сметанка зібралася в нашім готелі. Нудно стало, дай, думаю, вийду за огорожу, подивлюся на інший пляж. Тут теж досить люду. Хто просто так лежить на піску, інші наймають дощаний поміст. Піднімаюсь по сходах і сідаю на лавку. Ось сунуть дві старушенці у халатиках, ходять збирають сміття.

– Досить, – мовить одна, – час відпочити. – Знімає халат, і у спідніх штанцях та станику лягає на сусідню

лавку. – А кому я нужна? – чую каже своїй напарниці.

– Ви що, тут працюєте? – запитую.

– Да, прибираю, вже не первий год. В місті маю маленьку кімнатку, там живу. Скільки мені нужно? Раніш на Сибірі жила, а як чоловік помер, задля дітей звідти поїхала. Там глушина, що їм там робить? А тепер вони выросли, одружилися, роз'їхались.

– Скільки ж вам років, бабусю?

– Та оце сімдесят шість минуло. А робить треба. Пенсії в мене п'ятдесят шість у місяць, на них не проживеш. Та я звикла, все життя роблю. Батьки бідні були, а дітей багато, тож оддали мене до чужих няньчити. І так все життя пройшло за роботою. Тут дістаю сімдесят карбованців на місяць та пенсія, так що вистачає. Одна біда – ревматизм докучає. Так я оце й вигрівуюсь. Да, начебто лікуюсь.

Біля нас проходить фасонна дама. Я дивлюсь на її плаття, торбинку, туфлі. Так, хто пливе за водою, тому гребти не треба.

Вона підходить до крамниці, купує якісь ласощі. Йде, делікатно пальчиками тримає їх, смакує, папірець услід падає на дорогу.

Відпочила стара, час знову братися до праці. Ходить, крекче, з віником і совком.

Другого ранку знову світить сонечко. Кума ще зрання, пританцьовуючи подалась на пляж, а я чимчикую до міста. Скрізь, де не глянеш, туристи. Трохи іноземних, з сателітів, а більше все свої. Понаймали квартири, кутки, і тепер в парку, крамницях – скрізь приїжджі. Метуть з крамничних полиць, де що не є. Навіть чоботи гумові розібрали, дарма, що не сезон. Йду до парку. Ось якась бабуса шкандибає, шукає... А того приміщення, хоч із свічкою шукай, не знайдеш. Видно, старій припекло, присіла під кущем. Люди йдуть, похитують головами. А що ж їй, бідній, робити?

Сідаю на лавку. Поруч дві старенькі, чую, говорять.

– Ви знаєте, такий талант має, знає що було і що буде.

– Я от перед війною такого знала, то він казав: «Буде, дочко, велика розруха і триватиме вона п'ять років!» Бачите, як в око влучив!

– Да, є такі люди. І як ото вони знають? – дивується інша.

– По сонцю. «Я, – каже, – на сонці плями бачу і знаю по них майбутнє.»

Старі встали й пішли, другі підходять, сідають. Справа жіночка з монгольськими рисами обличчя. Діти поруч на гойдалці бавляться.

– Тепер канікули, дітям сумно, то я на день сюди привезла. Ми живемо кілометрів п'ятдесят звідси. А ви звідки? А я чувашка, чоловік у мене був українець. Жили ми раніше на Камчатці. Як зрадив би він, почувши вас. Сумував завжди за всім рідним, особливо за українською мовою... Сам він воронежський був. Як помер, я сюди переїхала.

Зліва сіли дві молодші дамочки. Одна у барвистій блюзці, обтягнених джинсах та чорних окулярах.

– Ну, скажіть, як можна тут зачепитися, щоб прописатись? Скільки зусиль мені коштувало, поки в Криму прописалась. А тепер усі кажуть: Сочі, Сочі! Я колись раз сюди заїжджала. Дай, думаю, подивлюсь, що це місто. І нічого такого й не помітила. А це, думаю, ще раз поїду, подивлюсь, чого їх так хвалять. Да, правда – це не Крим. Тут і публіка інша. Вдягаються, бачу, з шиком. Знайома моя теж приїхала, зупинилась в «Жемчужині». То готель! Шість рублів за ніч беруть! А я дикуном приїхала, за кімнату в місті плачу три рублі. Ну, то як тут з пропискою?

– Трудно! – мовить її співбесідниця.

– А я од лікаря справку дістану, допоможе?

– Не думаю. Тут одна знайома із справкою рік жила, а все ж мусила додому вертатись.

Я дивлюся на сусідку в джинсах. Окуляри від сонця, а на них і досі приліплена етикетка «Сейко». Якийсь біс тягне мене за язик:

– Ви пробачте, у вас наліпка на окулярах. Мабуть, забули зняти...

Зразу не зрозуміла, була заскочена, дивилась здивовано. Потім скинула їх. Я тицьнула пальцем: ось, мовляв.

– Фу, ви налякали мене, думала одліпилась. Ви що – зри-вати! Та я її, як зіницю ока бережу. Хто ж знатиме, що імпортовані? От чудачка! Ах, он і моя знайома йде, побігла я.

Погулявши по парку, вертаюся до готелю. Треба подумати про вечерю. За мною, бачу, прошкує якийсь тип. Ще в садку, зауважила, огинався коло лавки. Порівнявся, зачіпає:

- Ну, як вам у нас подобається?
- Було добре, а як ви прийшли, стало погано.
- Ну, чого ви такі непривітні?
- До вас не п'ється, не кажіть «на здоров'я». Одчепіться!

Відшила таки. Хто він – залицяльник, доглядальник чи спекулянт? Але, звір – не звір, та чорт йому вір! Проминаю ларьок. Може чимсь припасти на вечерю? Під шклом ще зранку лежать на сонечку смажена риба, шматки курки і сирі нирки, які стали тепер зовсім чорні. Ні, краще в їдальні борщу за двадцять п'ять копійок скуштую. Аж ось і готель.

Зустрічаю куму. Вона, як рожа цвіте:

- Поки ти там байдики била, я новинку почула, – хвалиться. – Увечорі буде в місті показ мод! Уже й квитки дістала, в першому ряду!

Вечір. Ідемо окультурюватися. По дорозі бачу півміста сюди суне. Біля парку велика будова. Заходимо. Тут гарна велика сцена. Ряди крісел тягнуться аж під самий дах. Стін немає. Всі місця швидко виповнюються дачниками. Що ж їм робити довгими вечорами? Вчора був музичний концерт в літнім театрі. А то кожного вечора ходять, прогулюються алеями, роблячи власний показ мод.

Сьогодні показ мод проводить нове ательє з Москви під керівництвом Слави Зайцева. Він виходить на сцену. Спершу каже вступне слово, потім керує усім парадом. Розповідає про своє дитинство, вплив матері вдови на його вибір кар'єри, на філософію життя. Із великою любов'ю і вдячністю говорить про всі її зусилля прищепити йому любов до краси. Сам він молодий, вродливий. Розмовляє вільно, як артист. Пересипає розповідь дотепами. Все в міру, на високому рівні. Представляє модельок, пояснює тканини, коли і як носити з них одяг. А дівчата наче вийшли із сторінок паризького журналу мод! Походжають по сцені, тоненькі, як патишки, шелестять заморськими шифонами. Пізніше пішли англійські моди.

Публіка захоплена. Для одних це єдина нагода щось таке побачити. Ніколи в своєму житті не зможуть купити такої матерії. Їхня одежина належить до тих, що на Петра кроїли, а Павлові пошили... Зате для інших це зовсім практично, по їхній кишені й спроможностях. Він запрошує: приїжджайте до нас до Москви.

Наступного ранку турне на гору Ахун. «Там така панорама, така краса!» – кажуть нам у бюро. Ідемо автобусом. З нами група американських лікарів із дружинами. Серед них багато польських євреїв. Як гарно тут в горах! Помалу піднімаємось все вище і вище, і пірнаємо в туман. Сіється мжичка. Провідниця нам признається, це нормальна погода у цей час. По обіді, мабуть, роз'ясниться. Лікарі не сумують, метушаться, фільмують одне одного. Вони тут на три тижні приїхали обмінятися досвідом, відбути семінари. Мій сусід бубонить:

– Ну, звичайно, показують нам найкращі лікарні, все устаткування наймодерніше. Але підхід до хворих, лікування – років на тридцять позаду.

Ось на мить хмари прорвались, і перед нами відкрився краєвид: зелені гори, хатки де-не-де. Знову туман. Ну, що ж, хорошого потрошку. Вертаємось, проїжджаємо повз ботанічний сад. З нами їде новозеляндець. Він вирішає оглянути цю місцевість, спиняє автобус.

– Можна з вами? – запитую.

– Ідіть, тільки я швидко ходжу.

Ботанічний сад розкинувся по обидва боки дороги. Платимо гроші за вхід. Мій компаньйон вирішує передягнутися: знімає джинси і надягає коротесенькі штанці. Люди оглядаються, бо підходять вони більше до моря, а не садку. Хочу його зфотографувати, але він протестує. Підтюпцем біжу за ним з гори на гору. Ходимо по стежках. Трава між деревами і кущами висока, і ніде ходити по ній не можна. Поросли травою і квітники. Пробігли увесь сад вздовж і впоперек. День вихідний, людей багато, приїхали, гуляють цілими родинами. Аж надвечір доплутанилась до готелю.

– Ну, як твій кавалер? – стрічає мене кума.

– Тю не тебе, він мені швидше в сини годиться.

Лікарі інакше вирішили. Кажуть, модно тепер з молодшими. Ідемо вечеряти. «А де ж твій товариш?» – пи-

тають знайомі з автобуса.

– Кожний, звичайно, по-своєму з ума сходить, – речу я. – Та нащо б я свого рідного чоловіка на чужого проміняла?

– Маєш рацію, – сміється кума. – Біда, яку знаєш, краща від тієї, якої не знаєш.

КРАСНОДАР

До Краснодари припадало нам їхати вночі, але раптом змінили на вечір.

– Вам краще, виспитесь, – пояснила солодка, як самаркандська халва, молодичка, даючи квитки.

– Співай, дядьку, вона довга, – майнула у мене думка. Ідемо в одинадцятій вечора. З нами ще пасажир із ту-тешніх. Це «не положено», але хто відмовиться від «свіжої копійки»?

На станції у великій залі на лавках, і так на клунках, дрімають пасажери. Картина вже нам знайома.

– Ну, бувайте здоровенькі, я поїхав, – мовить наш шофер, лишаючи нас тут з бебехами. Оце вже новина!

– А ми ж як? Хто посаде на поїзд, і коли й на якій платформі він буде?

– А я ж тут причім? – каже він здивовано.

Отакої! Виходить, моє діло півняче, проспівав, а там хоч і не розвидняйся! Давай його бламати, усовіщати, ледве вмовили.

– Ну добре, – згодився він, – одвезу пасажера й за п'ятнадцять хвилин вернусь. Жінка в мене українка, треба її землякам допомогти.

Пройшло півгодини. Афганська мудрість рече: будеш соромливим, завжди кисле молоко питимеш. Отож ідемо до головного по станції, пояснюємо нашу ситуацію, просимо повідомити наш готель.

Не допомгло. Ти йому про кобилу, а він тобі про ведмедя. Приїде наш шофер чи ні? На Бога надійся, а верблюда сплутай, кажуть розумні люди. Біжимо, в довідковим бюро питаємось. Той і говорити не хоче: слухайте радіо і дивіться на дошку, там інформації засвітяться. Слухаємо, і за гамором нічого не розберемо, дивимось і не бачимо нічого про наш поїзд.

Тут моя кума виголосила цілий монолог:

– Яка все ж таки несправедливість! – прорекла вона.
– Інші люди хваляться, як за ними по п'ятах ходять, видно турбуються, щоб не заблудилися. Он сусідка моя вернулася. Послухала б, що вона торочить: «Де не ступну, скрізь за мною хвостик,» – блее вона всім. Отака їй шана була! А нам, виходить, нуль уваги. Досадно, все ж таки. Недоцінюють наших талантів. Може ми яку диверсію тут придумаємо, мало до чого дві жіночки серед ночі додумуються. Ні, нікого, видно, це не турбує. А може ледачі стали, занедбують свої обов'язки, а зарплату отримують надурняка...

Пожалів таки нас шофер, вернувся. Побіг допитуватися – але і в нього наслідки ті самі. На дошці так і не світилося, але по радіо він таки розібрав, чи хтось і з пасажирів біг та сказав, що прийшов наш поїзд. Схопили ми свої манатки, біжимо по сходах. На пероні всі спішать втовпитись у вагони. Молодичка, що дала нам квитки і мала б нас саджати, теж тут, когось проводить.

– А ти чого тут? – запитує шофера.

– Щоб тебе курка вбрикнула! – пробубоніла кума.

Ледве встигаємо влізти, поїзд уже рушає. За півгодини приводять у наше купе ще одну жіночку.

– Приймете? Їй доводилося ночувати з п'яницями, от і просила десь знайти інше місце.

– Звичайно, ідіть до гурту. Дружній череді і вовк не страшний, – щебечемо ми.

Ранесенько нас розбудили: швидко буде наша зупинка. Наша гостя турбується: кого ж тепер в це купе поділять, з ким наступну ніч їхати?!

Поїзд суне помалу, чуємо, спинився. Виглядаємо, далеченько бачимо напис – «Краснодар». Висідаємо. Незабаром нас стрічає симпатична дівчина, швиденько знаходить носильника із візком! Прізвище в нього українське, говорить російською мовою. «Предки були козаки,» – здогадується.

Стоїмо, чекаємо. Бо мостом возика не повезеш, сходів багато, а навпростець – поїзд став на дорозі. Добралися таки до таксі. Місто прокидалося зі сну, як ми котили його вуличками. Проминаємо на розі старий будинок. «Тут колись кубанський наказний гетьман Кухаренко з своїм штабом стояв,» – пояснюють нам.

Наш готель стоїть на великому майдані. Навпроти – кінотеатр. Праворуч – широка зелена вулиця. А від неї, в обидва боки, ідуть, розгалужуються вузесенькі вулички. Хати там старі, допотопні. Малесенькі, дерев'яні, повгрузили в землю, деякі по самі вікна. Але люди живуть в них чепурні. На вікнах чисті занавісочки, біля двору і в самім дворі чисто. Ростуть квіти, дерева. Кожне вільне місце засаджене городиною. На вулиці бачимо спинилося авто, люди в чергу стали, хліб купують. Він круглий, величезний і плесковатий. Ще такого досі не бачили.

За готелем розташувався базар: городина, садовина, хліб, тістечка, кури, гуси. І ларьки з м'ясом, але всі зачинені.

– Скільки за курку просите?

– Одинадцять карбованців.

Йдемо далі, прицінюємось. Вишні шість, огірки чотири карбованці кілограм. Чуємо гуторять дві жіночки українською мовою.

– О, то ви земляки!

– Так, моя мати з України приїхала, та й батько нащадок запорізьких козаків. – Купуємо в неї огірки, вона ще й квашених додає в дарунок.

А надвечір «китайці» із землячком прибули! Та такі рідні стали, що ну! Цілують нас, обнімають. До землячка сестра з чоловіком прикотила. Та не проста, а власним автом. Він уже зовсім почувається, як дома. Недарма афганці кажуть, в аульного пса хвіст бубликом.

Другого дня їдемо трамваєм оглядати місто. Аж там землячок із родичами.

– Чом же не автом роз'їжджаєте? – допитуємось.

– Машину завезли в двір. Він на замку. Так безпечніше: колеса будуть цілі, двірники, та й взагалі... А вивезеш, тоді хтозна, чи на ніч упустять, – пояснив сестрин чоловік.

От і катаємось разом. То в один бік, аж на околицю, то в другий. Деякі вулички такі вузькі, що поруч трамвайних рейок, авто не проїде.

На одній зупинці, де видно було далі поле, сіла у вагон молода жінка, років тридцяти. Одежина на ній блаженська, черевики всі в болото забрьохані, руки й ноги спрацьовані, лице бліде, а колись, видно, було дуже красиве.

І чомусь вона всім дуже впала в око. Може ота краса і бідність та втома кинулись в очі.

Кума розсілася, як решетилівська толока, у кінці трамвая. Бачу, чеше там язика з сусідами. Раптом весь трамвай вмовк, чую лиш її голос цокоче:

– А ми з Австралії приїхали! – і пішла строчити. Просила ж її, благала: говори тихенько, щоб і чорта не гнівить, і Богу молитись. Бо можна їхати далеко та легко, а близько та слизько.

– А я ж, – лепече вона, – нічого такого не кажу, тільки правду.

– Не лізь правді на п'яти, щоб зубів не збирати, – нагадую їй наше прислів'я.

– Говори обережно, навздогад буряків, щоб дали капусти.

А вона мені знову бовкнула: – Навздогад, тільки лапті плетуть.

Ну, гадаю, хай буде, не переробиш її, наука – не пиво, в рот не увіллеш.

Пересідаємо на інший трамвай і їдемо у нові райони. Тягнуться цілі квартали сірих однакових будинків. Шукаємо річку Кубань, а натрапили на великий парк з озером. Ходимо алеями, гарна днина. Люди купаються. Бачимо, недалеко в будочці продають шашлик. Подають на паперовій тарілочці, все честь честю. Вирішили й собі купити. А вона тим часом зачинилася на обід. А їсти хочеться. Недарма казали у нас: не зівай, Хомко, на те ярмарок. Коли бачимо далі пиріжки продають. Купили і зразу схламали їх. Не дуже й розбирали, з чим вони. Посідали, відпочиваємо. І зайшла балачка про подорож, квитки, документи.

– У нас, – розглагольствуємо, – паспорта ніхто немає, дістаємо його лише як з країни виїжджаємо.

– А як же квитки купуєте на поїзд, теж без паспорта? – дивуються вони.

– Отож і погано, що такі порядки, – просторікує землячок. – Якби в нас ту саму систему завели, що й у вас, менше злодійств та убивств було би.

Далі, слово по слову, хтось згадав ув'язнення.

– Де ті табори, що людей тримають у неволі, все

неправда, емігранти видумали, – пащекує землячок. – Їх і близько немає!

– Так, – зідхнувши, згодились, – близько немає.

А кума штовх мене спідтишка, та тихо: – Це такий, що в ноги кланяється, а в п'яти кусає. Дивись в оба . . .

Увечорі всі знайомі, з кумою включно, йдуть до ресторану.

– А в мене, – сокочу, – за одним присідом вечеря з обідом. – Не буду ж їм пояснювати, що випив би й пиво, та в кишені диво. Зосталася я сама, пішла, сіла на балконі.

О дев'ятій вечора місто завмирає. Все зачинене. Так нам заявив землячок, коли пробував родичів повести на вечерю. Але тут при готелі відчинений ресторан, грає голосна модерна музика. Одні всередині, другі надворі за столиками сидять, їдять, попивають. З усього міста, бачу, суне сюди молодь. В ресторані деруть, як з рідного батька, в цьому я вже переконалася. Як же може ця молодь дозволити собі?

Гарний вечір, сиджу й люблюся. Галас внизу, як в жіночій лазні.

Раптом, шум змінився, чую вигуки, приглядаюся, а там бійка. Приїхала міліція. Розборонили. Бачу, кілька чорних стоять, їм галамагають. Десь тут вони школу мають і живуть. Міліція хоче кількох молодиків в авто забрати, їхні друзі заступаються, просять, доказують. Довго це діло тягнеться. Забрали таки, повезли, інші з чорними йдуть, сміються. Вертаються наші. Виявляється вся ця катавасія відбулась через дівчат. В інших містах, чули, чорного викинули у вікно з п'ятого поверха. Чую, землячок нарікає: по чарці випили, по шматочку шинки закусили, і здерли з них трьох тридцять шість карбованців!

– Чого йому пороцати, – дивується кума, – та ж сестрин чоловік все заплатив.

Ранком включаю радіо, співає місцевий кубанський хор. Майже всі пісні українською мовою. Гарні у дівчат голоси!

Йдемо на вулицю. Коли прислухаєшся до мови, дивно так, деякі слова чисто українські вживають, інші російські. Ідемо оглянути художній музей. Там серед інших картин, три з України.

Вечір. Втомлений люд поспішає з роботи. У крамницях черги. Ми й собі йдемо купити хліба і ковбаси на вечерю. Спершу стоїмо у загальній черзі, потім, отримавши папірець, стаємо по харчі. Поруч крамниці – перукарня. Там саме якась мадам сидить, роблять їй манікюри.

У готелі свіжа газета за 21 червня. Розгортаємо і довідуємося: поки ми їхали через Сибір, по Росії пройшов небувалої сили смерч. Пишуть, що такої сили трапляються раз на сто років!

Спершу довго була виняткова на ту пору року спека. А дев'ятого червня зранку пішов дощ, потім град величезний, як голуб'ячі яйця. Чорна хмара з'явилася на обрії, піднявся великий ураган. Смерч ішов зигзагами в напрямі Волги. Зачепив Вітебський район, Костромську і Ярославську та Іванівську області. В селі Говядіно жінка з дітьми сховалася під ліжко. Коли стихло і вилізла, побачила, що знесло з хати дах, стіни перекошені, ледве трималися, винесло телевізор, холодильник і швейну машину. У Костромі смерч тривав всього три хвилини. За цей час наробив багато шкоди, підняв п'ятидесятитонний бак з водогінної вежі і кинув аж за двісті метрів.

В Іванівській області знесло головну водогінну будівлю, скрутило тристаметровий хлоропровід. У піонерському таборі Костромського льонокомбінату діти саме обідали, коли пішов град. Передбачливі вихователі зібрали дітей у спальному корпусі; пізніше виявилось, це була єдина будівля в таборі, що зосталася ціла. Смерч пошкодив школи, лікарні, крамниці, автобуси, згинули люди... А ми тим часом їхали поїздом через Сибір, слухали новини і нічого не знали!

Останній день. Ходжу вулицями й думаю, чи шукати мені своїх родичів. Десь, колись вони тут проживали. Є така приказка нова: А, що йому, молодий, здоровий і родичів закордоном немає! Придумано не даремно.

У готелі багато німецьких туристів. В їхнє турне вставляють і Краснодар. Інакше хто ж з них сюди приїде?

Прощай Краснодаре, краю козачий! Тихий, спокійний, принаймні так буду тебе пам'ятати.

ЯЛТА

З Краснодару до Симферополя прибули літаком. Цілу подорож чекала хвилини, коли стану, нарешті, на рідну землю. Які враження будуть з цієї другої мандрівки по батьківщині?

Кримський півострів належить тепер до України. Та ні в серці, ні на виду не знайшлось чогось, що викликало б якісь почуття. Зустрів нас на летовищі симпатичний чоловік.

– До вас якою мовою звертатися: українською чи російською? – запитує.

– Яка різниця, говоріть російською, – белькоче землячок, який теж з нами.

– Спішить поперед батька в пекло, – тихо зауважує кума.

– Якби все одно, то лазили б у вікно, а то дверей шукають. Говоріть рідною мовою, нам зрозуміліше, – захоплюємо нашого провідника.

Може вона колись і рідна йому була, та було то, мабуть, ще за царя Гороха, як землі було троха. Бо зараз сам признається, тяженько вона йому дається, а все ж намагається, і за те спасибі.

Наш новий знайомий везе й показує місто. Широкі зелені вулиці, нові будинки. Заходимо у недавно збудований стадіон. Перед входом плакат гласить, що Симфероплеві двісті років!

Сьогодні о п'ятій тут відбудеться святкування. Виступатимуть Софія Ротару, яка живе в Ялті й співає тепер переважно російською мовою. А також прибуде співак Гнатюк. Та чи наш улюблений, чи однофамилець, молодий, якого часто чути по радіо, не знаємо.

Весь стадіон заповнений молоддю. У яскравім естраднім убранні, по якому не визнаєш, з якої вони республіки, всі готуються до концерту.

Перед тим, як рушати до Ялти, наш господар веде до кафейки. Купує нам по чарці вина: «За нове знайомство», – каже тост.

– Дай Боже, щоб наші вороги рачки лазили, – підморгуючи мені, додає кума.

– Між іншим, ваш знайомий з Києва передавав вам привіт. Турбувався за вас, – мовить усміхаючись наш поводитар.

– Хто ж це може бути? – дивуюся. У думках перебираю кого зустрічала минулого разу, і раптом здогадуюсь: ну звичайно, це ж «ангел охоронитель».

– От бач, а ти нарікала на станції в Сочі. Мовляв, забули нас. На все є свій час і пора. Не кажи гоп, поки не перескочиш, – теревеню до куми.

– На те й шука, щоб карасі не дрімали, – пробубоніла вона у відповідь.

І от котимо у таксі до Ялти. Дорога стелиться понад морем. Світить сонечко. Краса гір і моря захоплює нас. Шофер, виявляється, земляк. Спиняється, де хочемо фотографувати, розказує про минуле.

– Он, бачите, на отій горі під час землетрусу, який був десь у 1920 році, все село було поховане під камінням. Так і лишилися всі там, бо хіба ж туди доберешся. А ось зліва, над дорогою, пам'ятник полководцю царських військ – Кутузову. Підчас війни з турками вцілила його куля, і осліп він на одне око. В його честь названо тут двоє сіл, Нижня і Верхня Кутузовка.

У Гурзуфі бачимо славу Ведмідь-гору – Аюдаг по-татарському. Придивившись, й наче справді нахилився вуйко і п'є воду.

– А татари тут живуть? – запитуємо.

– Немає, всіх вислали, – чуємо у відповідь. – Вони люд жорстокий, наших багато вбивали, німцєві помагали, – строчить він завчену пісеньку.

– Буває, що й теля вовка хапає, – згоджуємося з ним.

– А все ж, треба признатися, роботящий вони народ, – веде далі шофер. – Турбувалися за природу, насадили багато дерев. Не те, що наш народ, байдуже їм, хоч вовк траву їж. А татарин, де не йшов, брав із собою інструмент. Побачив десь щось поламане, полагодив зразу... не чекав на інструкції зверху.

Перед готелем у парку плакат: дівчина у народній ноші вітає всіх подорожніх. Оце й все, що є тут українського. Оголошення на дошках багатьма мовами, крім української. Готель «Ялта» збудували югослави. На пагорбі у чудовому парку красуються кипариси та інші екзотичні дерева й кущі.

Нам дають кімнату. Виходжу на балкон і захоплююсь красою природи. Зліва море, а навколо, де не глянеш, гори. Вдалині видно вершечок славної Ай-Петрі – гори святого Петра. Гори ці чудові ранком, коли помаленьку перші промені торкаються їх. А вдень, коли купаються у соняшнім промінні, переливаються всіма відтінками. І ввечорі знову вони інакші – горді, загадкові, неповторні.

На сусідній балкон виходить жіночка. Знайомлюся, вона німкеня:

– Ми щороку сюди приїжджаємо, – хвалиться вона, – дешево виходить і звичайно нам тут дуже подобається.

От і думаєш мимоволі про переможців і переможених. Як економічні обставини можуть поставити все догори ногами.

У готелі місця на 2616 гостей, каже довідник. Є два ресторани, декілька кафе, кафе «Русский чай», перукарня, сауна, тенісова площа – аби гроші. Довідник написаний кількома мовами. «А рідної немає, – дивуюся. – То яка це республіка?» «Українська,» – відповідають. «От і добре, хочби не забути.»

Автобусом їдемо до міста. Дорога вузька крутиться між старими будинками все вниз і вниз. І ось ми вже біля Набережної. Тут морський порт, стоять великі й малі човни, де не глянеш, все заповнене відпочивальниками. Набережна, крамниці, чисельні ресторани, кафе, столиками й кольоровими парасолями, все начинене строкою юрбою. В кого обмаль грошей, стоїть у черзі за пиріжками, за морозивом або йде до вареничної.

Світить гаряче сонечко, з моря повіває прохолодний вітерець. Плєж без піску, лише велика галька. Тут також на дерев'яних помостах або й так на рушнику лежать і сидять різного розміру фігури. Багато з них ті, про яких ще писав Саша Чорний: «Мадам, ви задом заставили сонце . . .» І вся ця панорама – люди, човни, море, гори – так і проситься на картину. Як шкода, що не вмію малювати.

Навпроти набережної валютна крамниця «Каштан». Двері навстіж відчинені. На перетягненій через вхід вірьовці напис: «Лише для іноземців». Деякі невірні Хоми сунуть носа всередину. Їх одразу женуть під три вітри. Решта публіки знадвору роздивляється, та лише облизується. Скільки ото розставлено дефіцитного краму, і все те добро для богопротивних іноземців. Поруч чую розмову:

– Де не поткнешся: в театр, музей, ресторан, на лєтєвищі – в першу чергу все для іноземців.

– Бо як є в Хоми гроші, то й Хома хороший, – докидаю ї собі.

Піднімаю мотузку і крокуємо досередини.

– Ви куди! Ану верніться! Це для закордонних туристів! – кричать нам продавці.

– Ми ж і є закордонні туристи, – оголошуємо.

– Та ж ви говорите по-нашому, – не вірять нам. Доводиться показувати паспорт.

Скупившись, сідаємо, дивимосся на людей, на море.

– Ну, що ж, сінним і солом'яним волєм далеко не заїдеш, – проказує кума. – Треба чимось підкріпитися.

Стаємо в чергу по вишні. Продають їх надворі, по державній ціні, два карбованці за кілограм. Чую спереду суперечку:

– Що ж ви мені усьє гниль даєте?!

– Я вибирати не буду, які попалися.

Купила я вишні, і зразу ж схлємала.

– А мити ж треба, – нагадує кума, – вже забула, як не давно кінчалася.

– Біда закон ломить, – кажу їй. – Пити хочеться, та ї зголодніла. – Стали в чергу по морозиво. За нами приємна молодичка.

– Ви тутешні? – запитую.

– Зі Львова, а тут живемо років три. Спершу свати наші переїхали, а потім і нас намовили. А тепер каємося. Все тут чуже. І раді б назад у Львів, так хто схоче квартирами мінятися? Та чекаємо, може, знайдуться . . .

– Діти якою мовою вчатьсє?

– Російською. Тут українських шкіл немає. Лише дома говоримо по-своєму.

Недалеко книгарня. Іду туди і, серед кількох українсь-

ких книжок, на диво надібую на Тютюнника та з радістю купую його.

Наступного дня прибувають наші «китайці». От уже землячкові буде компанія, бо набрид він уже нам гірше гіркої редьки. Але не так сталося, як гадалося, бо й вони до нас пристали. «Купили хрону до лимону», буркотить кума.

І так вирушаємо разом на екскурсію до Лівадії. То вгору, то вниз крутиться наша дорога. Гарно, зелено. І серед цієї краси, як більмо в оці, стоять сірі багатопверхові житлові будинки. Мов купи цементу, стримлять, мов короста, на тілі природи.

Зупиняємося на горі в гарнім парку. Вид на море і побережжя звідси чаруючий. Та й не диво, це колишня царська резиденція. Стоїть з білого каменю палац-будинчок. В 1945 році відбулася тут Ялтинська конференція.

Водять нас по кімнатах. У цій величенькій, за величезним столом, засідали «боги», коли відбувалася торгівля «грішними душами». Чи ж одному з них хоч тенькнуло, зашкребло у серці, за усі оті рішення, що занастили не одну людську долю? На стіні картина. То маляр задокументував: хто, де, від якої держави засідав.

Коли вийти з готелю і дивитися на побережжя, вдалині над морем, на однім шпилі красується мініатюрна слава будова.

– Як вірно звати її: Ластів'яче гніздо чи Ластівчине гніздо? – гуторимо із кумою.

– Як так, назв не можна міняти: мусить бути Ласточкіне гніздо, – авторитетно встряє в нашу бесіду огрядна мадама з малою дитиною. Ми знайомимось. Звуть її Оленою. Розмовляє гарною українською мовою. За національністю єврейка.

– Я сюди приїжджаю роками. Раніше гарно тут було! Публіка інша була. А тепер суне кожне, кому не лінь. Понаїжджало їх звідусіль, ніде й протовпитись, – висловлює вона свою думку про Ялту. Сама вона живе в Києві. Має авто, запрошує заїхати, як будемо там.

– Звідки знаєте українську мову? – запитую.

– Я знаю декілька мов: російську, українську, польську, англійську і німецьку. Культурна людина завжди знає декілька мов і відповідає тією, якою до неї звертаються.

Чи це камінець у наш двір, що говоримо весь час по-своєму?

Йдемо разом на пляж. На березі відпочивають на дерев'яних помостах дачники. На цій пляжі, хоч і багально людей, але ще, як кажуть, по божому, а навпроти у Ялті бачимо увесь берег, як маком вкритий людьми. Кума стрибнула в море і попливла, мов рибонька, а ж сїдаю біля Олени. Поруч нас розташовуються чоловік і жінка. Проживають вони в Харкові, він працює на заводі.

– Звиняйте, якщо щось не так балакаю, знаєте, як воно в нас у Харкові...

Олені він явно не подобається, мабуть належить до тих, яких щойно згадувала. І вона нападає на нього, як грим з ясного неба:

– Що ви за слова вживаєте, «балакати»? Та такого слова давно вже немає, треба розмовляти літературною мовою.

– А в нас у Харкові по-всякому говорять, – огризється він.

– Іване, іди купатися, лиши її, – кличе дружина. Він уперся, сидить, далі веде розмову.

– То, значить, ви з Австралії, а з якого саме міста?

– З Мельборну.

– Це столиця Австралії, – повчає його Олена.

– От і ні. В них Канберра столиця, – каже він із тріумфом.

У «китайців» у кожному місті є знайомі, та не прості, а все якісь знаменитості. От в Ялті, хваляться, що йдуть на зустріч із сином відомого композитора. Та сьогодні вони вільні. Намовляють нас на морську прогулянку. Йду до моря. Подорож має бути над побережжям, включно з відвідинами Ластівчиного Гнізда. Повіває свіжий вітер. Вся поверхня моря вкрита білими баранчиками. Вагаюся. Запитую у бюро, що буде, як розходиться море?

– Ну, звичайно, прогулянку відкладемо на завтра, – запевняють мене. Купую квитки. О десятій збираємось біля берега. А тут уже море котить цілі барани. З трепетом душі лізу на пароплав. Загудів мотор, попливли. З кожною хвилиною дужчають пориви вітру. Наш човен

страшенно підкидає. Намагаюся фотографувати, а це ще погіршує почуття. Поруч жіночка спершу блідне, потім зеленіє, й на підлогу фонтаном ллється її сніданок. За хвилину до неї приєднуються інші. Вся ця смердюча рідина розповзається в нас під ногами. З кожним порухом човна суне то в один, то в другий бік. Скільки ще нам пливти? Заглянув до нас матрос, оцінив ситуацію. За хвилину вернувся і линув під ноги відро води. Потім друге, третє. Біля мене жіночка векає, хоч уже й нічим. «Китайці» втекли у другий кінець човна. Я виймаю пластикову торбинку, взяту саме для такої нагоди. Як мені не хочеться розставатися із своїм сніданком! Та виходить, як у того дядька на ярмарку: всіх обікрали спочатку, а його останнього. А кума цвіте:

– Це мені, як гойдалка. Хоч би побільше підкидало, – заявляє голосно. Щастя її, що всі ми безсилі, а то б дали їй бобу за такі вихваляння.

Доїхали до Ластівчиного Гнізда, та до берега не пристали, небезпечно, хвилі великі! Значить, знову мучимося, пливемо назад.

Сьогодні йдемо гуртом обідати у готельному ресторані.

– Борщ всьому голова, – заявляє землячок, і ми замовляємо його.

На столику по сусідству японський прапор. «А нам який би належало?» – міркуємо.

Принесли їжу.

– Еге, це той борщ, що аж туман з моря стелиться, – мовить кума.

– Нічого, – потішаємо себе, – у гостях і хрущ м'ясо.

За наступним столом незвичайні туристи: молода, красива, вдягнена з смаком жінка, двоє діток і їхня нянька. Всі перед ними стеляться. Діти вередують, розмовляють англійською мовою, та розуміють видно й російську. Страви вони замовляють окремі, яких і в меню немає. Батько їхній, виявляється, фільмовий директор. Кілька років тому приїхав, закохавсь, одружився. Живуть тепер в Америці.

– Не на жовч, на мед мух ловлять, – зауважує «китаєць».

Накрапає дощ. Маємо вибір їхати до Бахчисараю або

до літнього табору Артек, що розташований біля підніжжя гори Ведмідь. Вся компанія їде туди. А мене тягне романтика в минуле, рушаю до колишньої ханської столиці. Скільки читала про красу палаців, сам бахчисарайський фонтан чого вартий, а ще гарем, де колись збирали красунь із усіх кінців світу.

Подорож до Бахчисараю колись гарно описав гуморист Остап Вишня. Куди вже мені до нього рівнятися. Та й їхав він мальовничою дорогою через гору Ай-Петрі, а нам туди зась. Малим автобусиком нас везуть знайомою дорогою до Симферополя. Звідти краєвид раптом блідне: рівнина, бідна рослинність, часами майже пустеля.

– Незабаром дніпровські води оживлять ці простори, – хваляться нам.

Бідний Дніпро. Все звальюють на його старечі плечі. Хто везе, того ще й підганяють, каже народне прислів'я. З'явилися невисокі вапнякові гори. Бачимо в них печери, де колись жили люди. Проїхавши нове місто, крутимосся вузьенькими вуличками. То спускаємось вниз, то знову піднімаємось вгору. Це і є місто Бахчисарай, у перекладі «палац-сад». Садків тут і в приміті немає. Хатки малі, старезні, туляться одна до одної.

І, нарешті, ханська резиденція, обнесена муром. Заходимо досередини. У дворі квіти, дерева, а навколо будинки: невеликі, старенькі, саме почали їх відновлювати.

«Оце той омріяний Бахчисарай?» – думаю розчаровано, пригадую казковий Самарканд. А тут все дрібніше й бідніше. Всередині показують на якийсь невеличкий стовпчик. Тут, кажуть, був той бахчисарайський водограй.

Коли російський поет Пушкін, попавши у царську неласку, опинився аж у Одесі, сумно йому було, і приїхав він сюди. Ходив, нудився, писав свої враження у щоденнику, а пізніше захопився і написав отут свій славний вірш «Бахчисарайський фонтан». Ну й фантазери ті поети, думаю, роздивляючися палац. А сама, мимоволі, переносюся у ті тяжкі часи. Скільки наших степових красунь заживо «поховано» у цих стінах! Якби речі могли розповісти... А поетові, бач, проспівали ту давню правду, що стала тепер легендою. Про те, як привезли кра-

суню із слов'янських країв. Хан по вуха в неї закохався. А вона сохла, в'яла, плакала й померла... Не по нутру, видно, була золота клітка. І побудував хан фонтан в її честь, і названо його водограєм сліз.

У палаці кімнати невеличкі, вікна з кольорового скла з візерунками. В цій ось, кажуть нам, закордонні послі чекали на авдієнцію в хана. Приходилось часом ждати місяцями. Підлога вкрита темними килимами, під стінами суцільні крісла-лави. Скрізь панує морок. А в отій кімнатці жила ханова перша жінка, головна над усіма жінками. Кажуть дуже терпіла від ревматизму. Бо зимою тут сиро і холодно, а влітку – пече. А отам переспалась цариця, а онде ще хтось передрімав... Славний хірург Пирогов теж тут був, у цих краях робив операції. На стінах мапи показують, як з року в рік помаленьку повзла імперія. Було колись у татар три ханати: Астраханський, Казанський і Кримський. Потім посварилися між собою, один прихилився до царя, знаджений обіцянками, а далі стара пісенька...

На стіні велика картина. Розповідає про останню битву татар з царем. Друга, поруч, бій під Корсунем. Богдан Хмельницький віддає татарам в закладники свого сина.

– А гарем же де? – допитується жіноча стаття.

– Вибачайте, ще не відновлений. Ота невеличка будова на палях, що стоїть у дворі. Дах прогнів – оце й він.

Ходиш, дивишся, читаєш про минулі події і шкода стає татар. Просто, по-людському шкода. Але разом з тим, давня кривда згадується – ясирі, неволя – і прийшло на думку прислів'я: йшов по шерсть, а вернувся сам обстрижений! А тут ще гірше, втратили все.

У дворі багато молоді, привезли школярів. Стоять фотографуються. Біля воріт будочка, там журнали, сувеніри, газети. Бачу тіточка журнал «Україна» тримає.

– Ви з України? – звертаюся.

– Ні, з Кубані. Та це ж те саме. Наші ж предки – запорозькі козаки. – Не забула, бач, чії діти.

Сідаємо в автобус і рушаємо. По дорозі зупиняємося в Симферополі. Всі туристи ідуть обідати до ресторану. Чимчикую напроти, на базар. Тут садовина, городина. Курка коштує десять карбованців, м'ясо – три з половиною карбованця кілограм. На автобусній зупинці жінки

з відрами. Продали вишні і чекають тепер на транспорт. Чую дві гуторять українською мовою.

Увечорі виступає український ансамбль «Таврія». Концерт відбувається в їдальні готелю. Займаємо столики поближче помосту. До нас підсідають мадьяри, розповідають, що саме будують готель у Чернівцях.

– Скажіть, чи то правда, що у вас на Заході люди краще живуть? – хочуть знати. – Можете не підповідати, ми зрозуміємо . . .

Спершу мовчанка, а пізніше землячок озвався:

– Воно, бачите, з одного боку . . . а з другого боку . . . – потім пішов третій, четвертий бік . . .

І от виступає ансамбль «Таврія». Тут і співи, і танці, інсценізації. Яка чудова народня ноша: полтавська, буковинська, гуцульська! Линуть рідні пісні . . .

– Хіба за вами почуєш, – морщить носа землячок. – Мов ненормальні плещете, щохвилини цокаєте фотоапаратами.

Яка чарівна українська пісня. Проникає у спраглу душу, робить там цілий ураган. Все, що десь усілося в серці протягом років, притрушене часом і чужиною, піднімається з найдальших закутків, нуртує, просотується в кожну клітину людського єства. І сама людина стає мов інструмент. Якись давні струни відзиваються в ній, бринять і відтворюють свою власну пісню-гімн про любов до рідного, про гордість за свій родовід і болючий смуток за втраченим . . .

Я дивлюся на присутніх. Вони теж щиро оплескують виступи. Особливо захоплені сольовим виступом на скрипці й сопілочці. Викликають «на біс». Дякую, вам, дорогі земляки-артисти, за цей незабутній вечір!

ХАРКІВ

Проїжджаємо Сиваш. Кажуть тут дуже мілко. Підчас війни через брід переходило військо на другий бік, то багато солдатів на дні зосталося.

– Не можна з поїзда фотографувати. Я у вас фотоапарат конфіскую! – підняла рейвах провідниця, огрядна тьотяша, побачивши, що хочу знімати.

– Це та баба, що й дріт пряде, – шепчу кумі.

Ледве її заспокоїли, поміг, мабуть, дарунок – губна помада. За хвилю прийшла, губи маком цвітуть, усміхається:

– Ну, як я?

– Та якби літа вернулися, то ще б хлопці горнулися, – жартуємо. Вона теж заходиться сміхом.

– Бач, від теплого слова і лід розмерзає, – зауважує кума.

В нашім купе ще жінка з дочкою.

– Чоловік мій служив у війську, – розповідає вона. – Мав високу рангу. Кілька років тому загинув у повітряній катастрофі. Тяжко прийшлось із двома дітьми. Син на стипендії перебивавсь. Цього року диплом дістане. А дочка оце школу кінчила. Ідемо до Москви в Інститут іноземних мов, може приймуть.

– А як же за чоловіка, хіба пенсії не дали?

– От, як сама піду у відставку, тоді можу вибирати його або свою пенсію.

Заходить дочка, тоненька, як очеретина.

– Мам, ти знаєш в цім вагоні Володя Т., з нашого класу, їде із своїм батьком. Мають купе в першому класі. Запрошували прийти до них. – Побігла. За якийсь час з'являється з хлопцем. Він стрункий, симпатичний.

– Мам, знайомся, це Володя. Андрій Іванович запрошує нас до них у купе чай пити.

Мати відмовляється, потім згоджується прийти пізніше. Молоді пішли.

– Я ж проста жінка, а він така важлива людина, таку посаду має, – клопочеться вона.

– Ну, яка ж ви проста, як працюєте інженером?!

– Так, але я із села. Чоловік теж був із сільських... Гарно ми з ним жили, хоч і тяжко попервах було, як вчилися. Та й дитинство в обох нелегке було... Кажуть лікарі, що зовсім мала дитина немає пам'яті. Неправда. Мені два було, як війна почалась. Німці прийшли до нас в Білорусію. І досі бачу, як село горить, а я у хаті сама, кричу. Зайнялась наша хата, вибігла я надвір. Дивлюсь, все палає, на землі люди вбиті лежать. Що далі було, не знаю. Опинилася пізніше в діда й баби. Виростала в них сиротою... Так не хочеться мені зараз туди йти. Він – велика риба, купе спеціальне дали, куди нам до них. Та й про що з ним розмовляти?

Довго чепуриться, передягається, зідхає. Подибала.

Мелітопіль, станція повна народу. З ящиками, відрами, торбами. Все заповнене вишнями, все обмазане їхнім соком. Везуть на продаж. Юрба реве, добивається, вимагає, щоб пустили до вагонів. Та все даремно.

– На інший сядете, – кричить їм наша провідниця. Вона стоїть на дверях і нікого не впускає. А втім не зовсім. Один таки проривається. Він старий та проворний. На борту піджака повно значків, як на парад виврядився. За ним лізуть два сини і дві невістки. Провідниця голосно пробує протестувати.

– Ти знаєш із ким справу маєш, рывкнув старий, – і підпер свої аргументи закрученими матюками... Поки вона оговталася, він був усередині. Ящики й відра подавали їм у вікно. Зразу почали шастати, як орда, по вагоні, шукати вільного місця. Перегукуються, лаються, двох ящиків бракує.

– Який час, такий і указ, який ліс, такий і звір, – каже чоловік із сусіднього купе.

Чуємо інспектор кричить: – Штраф кажеш високий! Ти мені полайся, то я втричі з тебе візьму.

Поїзд рушив.

– Хіба це люди, це звірі, – прийшла, бідкається провідниця. – Всі ноги пооббивали, як влазили.

Приходить один із спекулянтів: – Вибачайте, що ми такий крик підняли. – А перед тим увірвався в наше купе, мало за горло не брав, щоб дали місце.

– Та хіба, ви люди, ви звірі! – знову своєї завела жінка. – Фабрики стоять через вас усіх, бо нікому працювати, торгувати поїхали. Не правду я кажу?

– Ну чому ви на нас так завзялися? Робота, не вовк – в ліс не побіжить, – виправдовується він.

Вечір. Станція Харків. Дівчина з нашого купе вернулася з хлопцем. Попрощалися з нами, від матері привіт передали. Навіть речі знесли на перон.

Наш носильник маленький, сухенький чоловічок. Знімає з штанів пояс і на нього чіпляє спереду й ззаду по валізі. Решту торбів бере в руки. Ми також помагаємо. Провідник іде поруч, хоч би пальцем поворухнув.

Харків перше українське місто у нашій подорожі. Хай лунає по вулицях чужа говірка, та однак серце в нього старе, козацьке. Місто індустріяльне, але центр зелений, широкі обсажені деревом вулиці, великі майдани, парки. Катаємося в метро. Спускаємось глибоко, мов у шахту. Ескалятор везе швидко, аж холодок по спині йде.

Дехто із знайомих передав своїм родичам подарунки, гроші через нас. І от ми зараз зустрічаємося із цими людьми, йдемо в долярову крамницю. Правда, вибір тут малий – то розміру потрібного немає, то колір не той. Довгенько доводиться чекати, поки виберуть собі.

На вечір запрошують одні в гості до себе. Їдемо передмістям, минаємо Основу. Яке все тут старе, запущене, аж не віриться, що це теж Харків.

Просила мене сусідка, коли зможеш, заїдь в моє рідне село, це ж від Харкова – рукою подати. Тож кума ходить із знайомими по місті, а я вибираюся на село. Виїжджаємо з міста через Холодну гору. Скільки спогадів із дитинства зв'язано з нею. Проминаємо села, поля. Зупиняємося в Червонограді. Тут сусідчин батько похований. Біжу підтюпцем до цвинтаря над дорогою. Могила вся заросла, хрест перекошений, немає кому доглянути. Поклала квіти, постояла, передала від рідних привіт і поїхала далі. На дорозі асфальт заливають: чоловік на машині сидить командує, а дві жіночки махають лопатами.

В дикому Сибірі. Вид із поїзда.

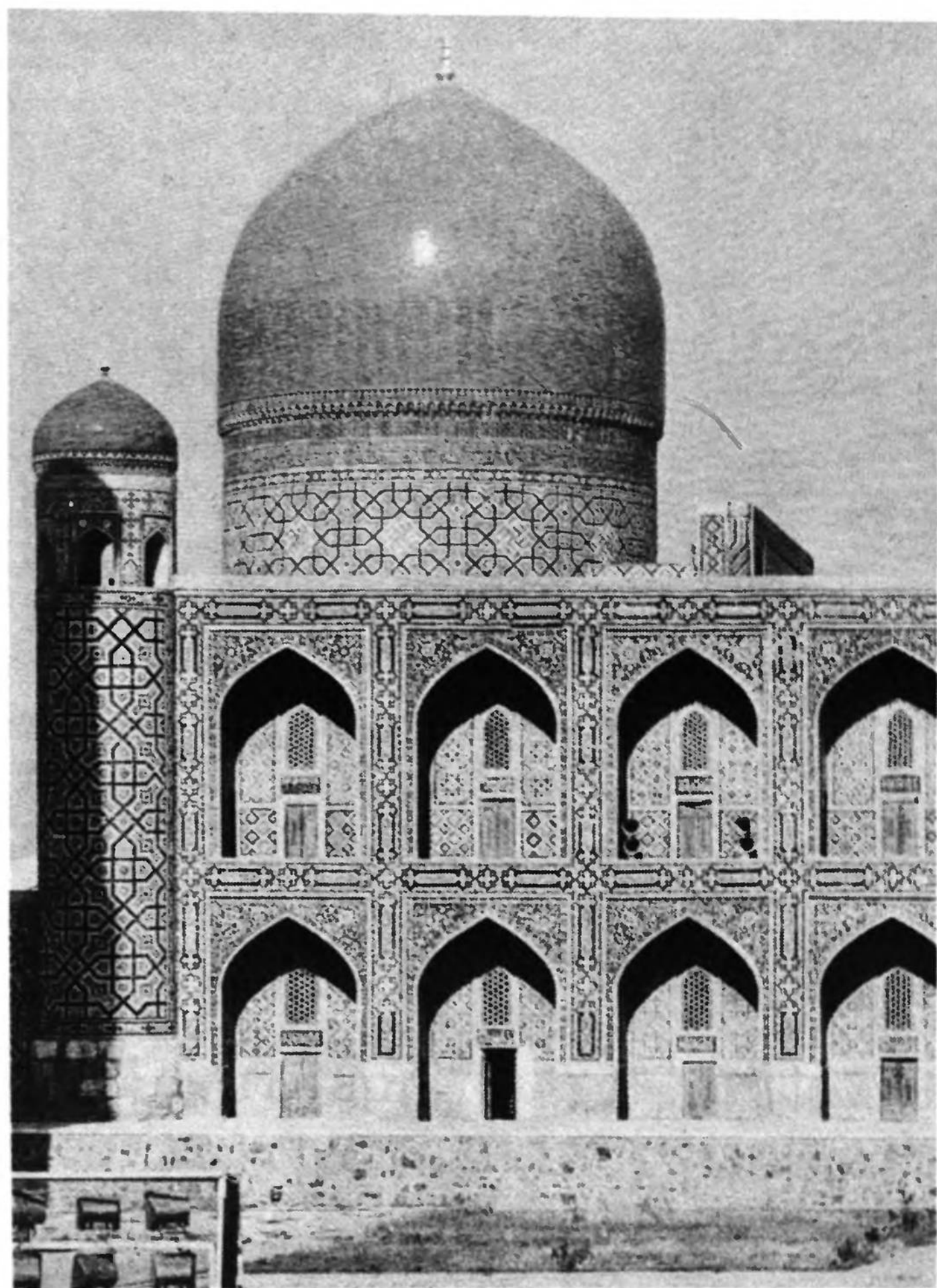
Селище над річкою в Сибірі.

*Російська православна церква в старій частині
Новосибірська.*

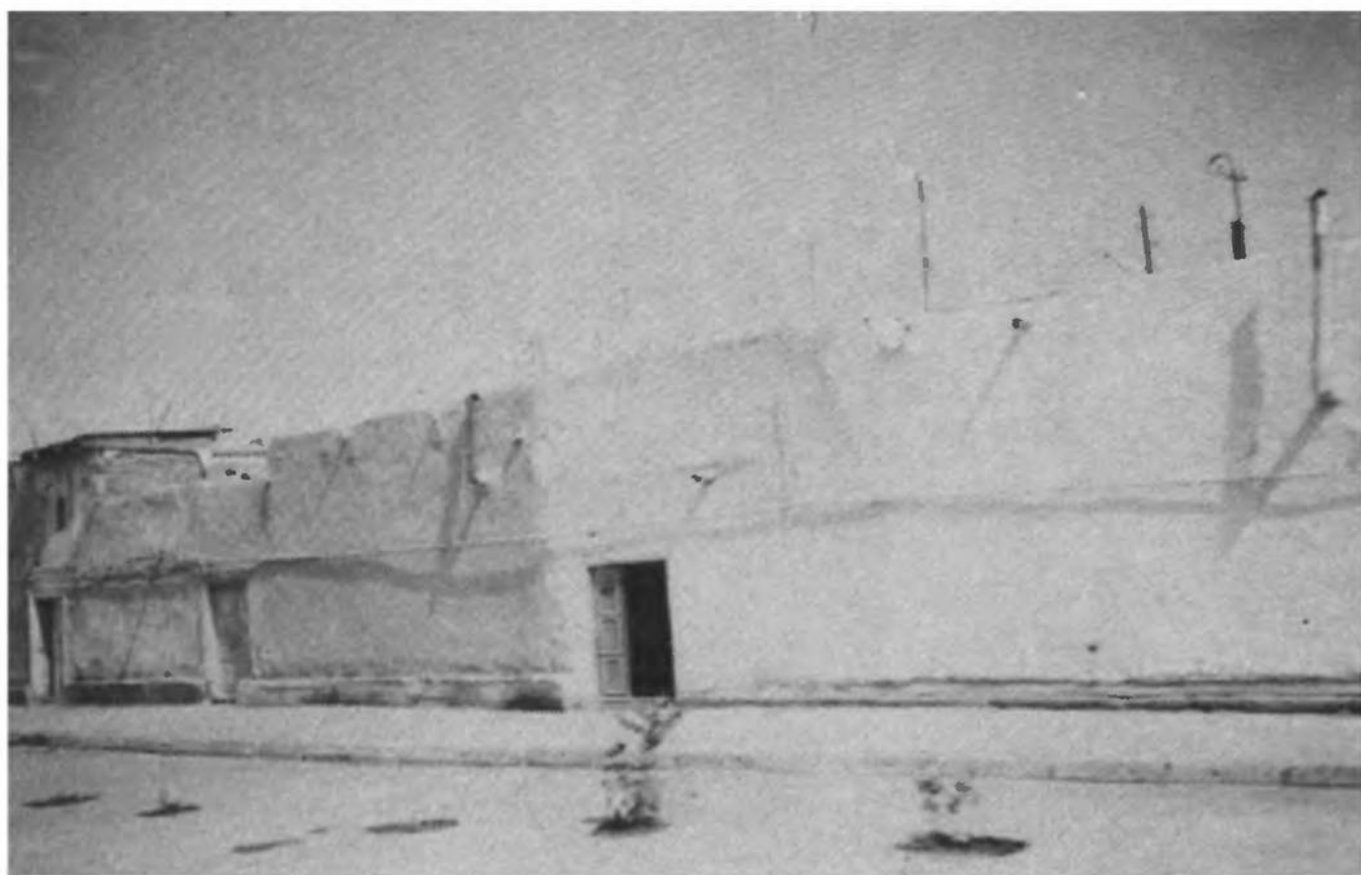
Мечеть Калян в Бухарі (15 століття).

Медресе Тілля-Карі в Самарканді на площі Регістан.

У чайхані в Ташкенті.

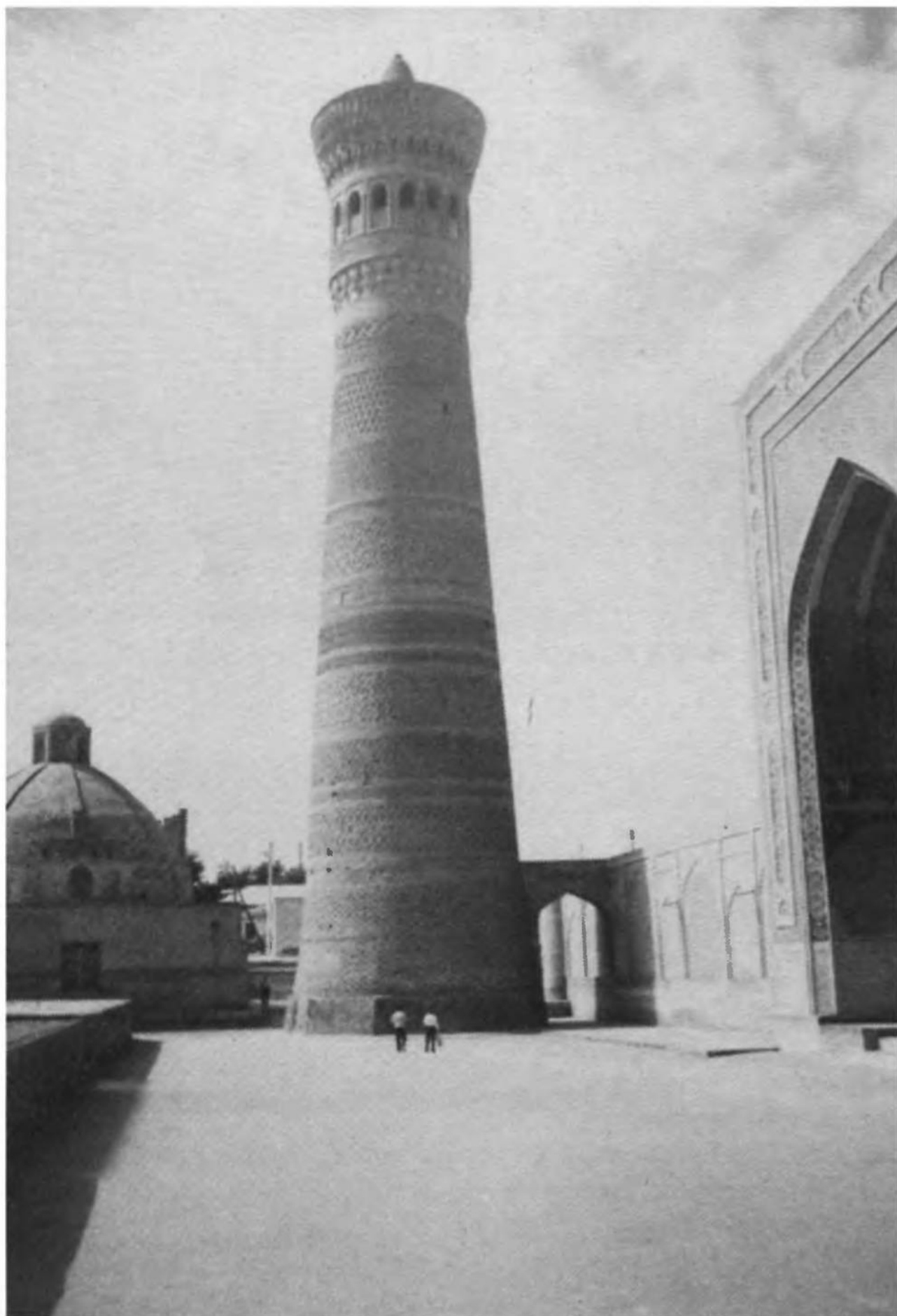
Вуличка в старій частині Бухари.

Мечеть Боло-хауз в Бухарі.

Чайхана під відкритим небом в Бухарі.

Бухара. Мінарет Калян із 12 ст.

Караван-сарай в Баку.

Замкові стіни Старого міста в центрі Баку.

Ханський палац в Бахчисараї.

Туристи на пляжі в Ялті.

«Мадам, ви задом заставили сонце . . .»

Відновлені Золоті ворота в Києві.

Відновлений Благовіщенський собор в Харкові.

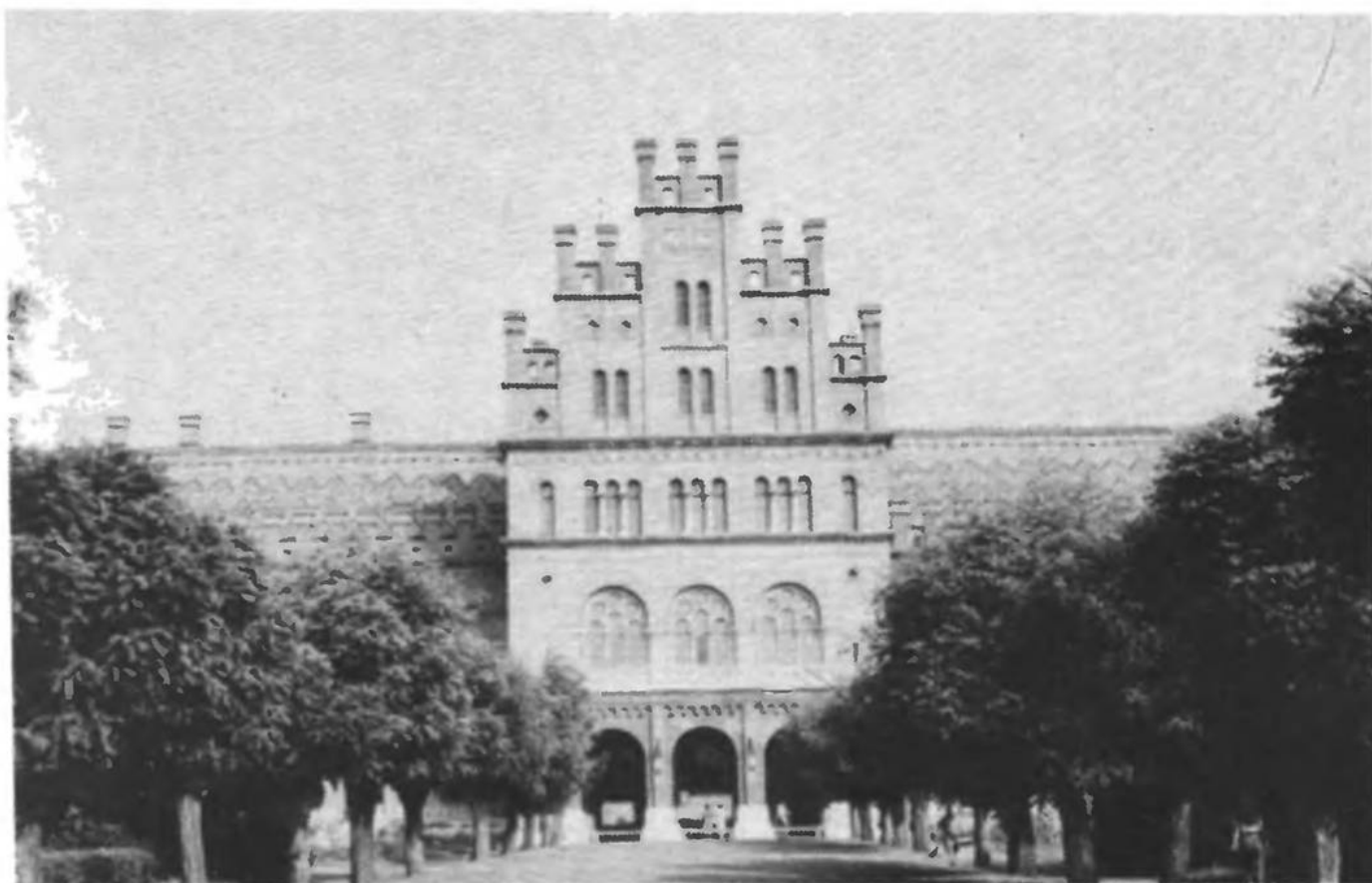
Могила співака Івана Паторжинського на Байковому кладовищі.

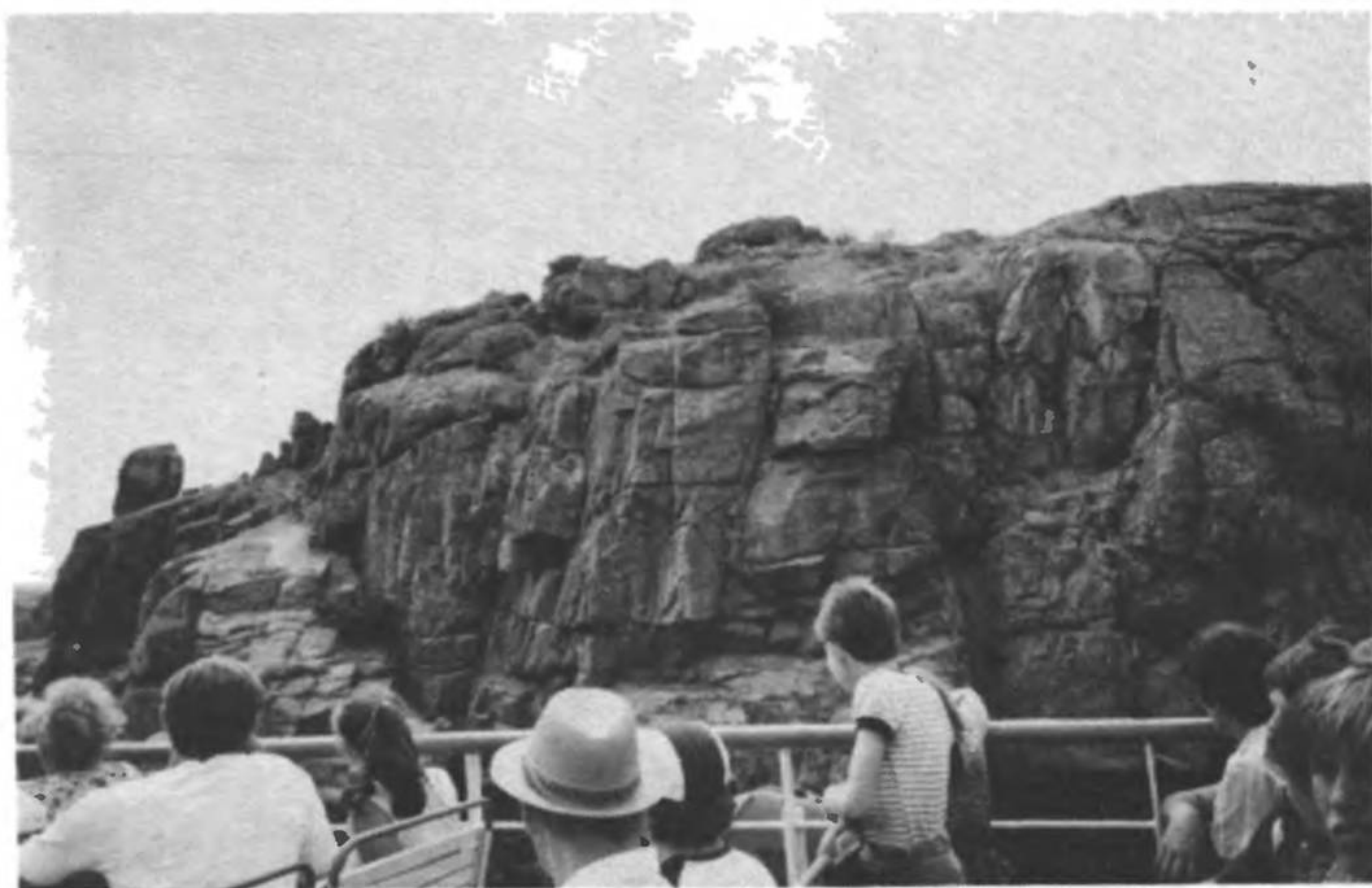
Ленінград – типова вулиця старого міста.

Могила Лесі Українки в старій частині Байкового кладовища в Києві.

Чернівецький університет – колишня резиденція митрополита Буковини.

Запоріжжя. Тут Печеніги вбили Святослава.

Запоріжжя. Дуб під яким запорожці писали лист до султана.

Катерининська церква в Чернігові, 18ст.

Село Межиріччя біля Острогу – стіни старого монастиря.

Діюча Троїцька церква біля монастиря в Межиріччі.

Фестиваль «Співуче поле» в Полтаві, літо 1987.

– А в нас жінки на дорогах не працюють, – роблю зауваження.

– Ну, що ви, хіба ж вони тяжко працюють? Годин дві, не більше, пороблять, потім цілий день дома відпочинок, – запевняє мене шофер.

Ось і наше село. Довжелезна вулиця. Справа ставок, там качки плавають. Все, як з мальованої картини. Тільки хати тепер новіші, цегляні. Ідемо у бічну вуличку. Тут також цегляні будинки, деякі на декілька поверхів, по багато квартир. Збоку стоїть стара хатина під соломою, вгрузла в землю по вікна.

– А хто ж тут живе? – дивуюся.

– Та це, мабуть, якась вдова, – пояснює водій.

Нелегка вдовина доля, де і коли б вона не була. В центрі міста гарна їдальня. Заходжу досередини. Саме обід. Гарно тут – чисто, просторо. Бачу сунуть сюди канцелярські миші. Поруч харчівня, там люду простого – не протовпишся. Та й ціни там інакші, й інтер'єр не той.

Скільки чула я від сусідки розповідей про це рідне їй село. Часом, здається, що й сама тут жила. А де ж вулиця, де батьківська хата її стояла? Ага, ось вона. Саме газ проводять, ґрунтова дорога вся перерита. Оце тут колись жила моя Христя. Стара хата згоріла, а нової не ставили . . . Подвір'я заросло бур'яном.

Який вплив на наше життя має дитинство, думаю собі. Проїхала сусідка цілий світ. Років дванадцять було, як звідси виїхала, з того часу де лиш доля не кидала, а вона думками все сюди вертається. Насправді й не кидала села, бо душею все тут була . . . Згадалося, прибігла якимось з газетою до мене: «Дивись!» – гукає, і показує якесь повідомлення, де знайоме прізвище надибала. «Він, – каже, – з нашого села,» – і давай минуле згадувати: «У тридцять третім, – каже, – як знаєш, кожен рятувався, як міг. В нас навпроти сусіди були, в обох сім'ї, обох біда до стіни приперла. Один кинувсь роздобувати харчі, подався аж у Росію. А оцей, що про нього згадали в газеті, активістом став. Ходив по хатах, шукав чи не сховали жменю пашні. Пізніш, люди стали мерти. І знову йому робота: забирав небіжчиків, за селом звозив до ями. Вернувся його сусід з порожніми руками, на кордоні харчі забрали. Сидить він сам у хатині, бо родина, не дочекав-

шись хліба, вся вимерла.

«Активіст заглянув до нього та й каже: «Однак не сьогодні, завтра помреш, якраз везу мерців, лягай до них, завтра лишній раз не їхатиму. Бо й так ледве встигаю». І забрав його. Привіз до яру, почав трупи з воза скидати. А сусід проситься: «Не кидай мене туди, лиши скраю, завтра, як дійду, зробиш своє діло». Ледве вблагав. А вночі помаленьку поліз від ями, змилосердився хтось, підібрав і виходив його. Почалась війна, прийшли німці. Активістові при новій владі теж незле. Прилизався, дістав гарну посаду, не бідує. А сусідові не повезло, вбили за щось німці. Повернувся фронт, активіст посунув разом з ним, поки на чужині не опинився. Якийсь час разом у таборі були. Не змінився. Все любив попереду танцювати... Потім роз'їхались по країнах різних. Переказували земляки, священником став. І, бач, ось його згадують,» – тикала мені під ніс газету сусідка. І тепер ідучи по тій вулиці, згадую ті давні події.

Дві години пробула в селі. Поки шофер обідав, пішла, сіла біля ставка. Там бабусю надибала. Живе вона зараз у дочки. Ціле життя в колгоспі робила, а тепер на пенсії. Дають дванадцять карбованців на місяць.

– Як же можна за ті гроші прожити? – дивуюся.

– Треба жить, як набіжить, – відповідає вона народньою мудрістю.

– Ну, як гулялося, – питає кума, коли стрілись надвечір.

– Та, гулялося, – кажу, – як собаці на прив'язі.

Увечорі землячок заглянув: – Можна до вас зайти, сумно сидіти самому.

– Добрі гості, та в середу трапились, – мовить кума.

– Ми якраз на завтра пакуємось.

– Та я ненадовго. А це що у вас, касети якісь? – запитує.

– Це, – речу, – молоді модерну музику для своїх родичів записали, просили передати.

– От і добре, а у мене магнітофон є. Зараз її послухаєм. – Побіг він і приніс. Заклали ми касету, слухаємо. А воно, як завие!

– В печінках мені ця музика! – вигукую. – Сказано, молоді для молодих і записували. – Заклав землячок дру-

гу касету. Тут пішли народні пісні. Землячка саме до телефону покликали, а ми з кумою сидимо, слухаємо. Коли далі новини пішли, про голодову демонстрацію в Америці згадують. Я трохи не зомліла . . .

– Це ж остання українська програма по радіо, перед виїздом її слухала, – здивовано каже кума.

– Я й сама це знаю, але як вона сюди попала? Сама ж усі касети переслухувала, щоб потім ніякої крамоли не пришили!

– Потім розбереш, який тебе лихий поплутав, а тепер подумай, як позбутися, – радить кума.

Витягли ми швиденько стрічку з касети, порізали і викинули. Аж ось землячок вертається:

– Давайте, – каже, – продовжувати концерт.

Поставили ми іншу касету і вже всі ті завиваннячка співаків не діймали мене.

– Чому в тебе руки тремтять? – дивується землячок.

– Це, – кажу, – так на мене модерні пісні діють.

Увечорі, як лягали спати, кума й каже:

– Що сміючись втратила, плачучи не знайдеш. А взагалі, більше у тебе щастя, як розуму . . .

А я їй:

– Усе добре, що добре кінчається!

ПОЛТАВА

Стоїмо, чекаємо поїзда. На сусіднім пероні бачу родину негрів: чоловік, жінка й мале. З ними гора бебехів. Чи додому вертаються, чи в інше місто переїжджають, хто його знає. Ось і наш поїзд прибув. Кума вилізла по східцях і стоїть у вагоні, я знизу подаю валізи. Раптом хруснуло щось у спині, біль пронизав усе тіло. Ледве добираюся до купе. Пробую сидіти, немає діла. Вибачаюся, і лягаю вздовж всієї лави.

– Ну, як тобі? – питається злякана кума.

– Здорова, – кажу, – як циганова коняка, день біжить, а три дні лежить.

З нами ще пасажери: хлопець і дівчина. Він служить у війську в Німеччині. Гарний з себе, ставний, чорнявий.

– Сумно нам там, – говорить. – Немає своїх дівчат. Є, звісно, німкені, та в них інша психологія.

Дівчина щойно закінчила науку і тепер послали її на три роки на периферію. З себе симпатична білявка.

– Так боюся, – признається. – Це ж уперше буду жити сама. Знайомих там у мене ні душі.

Зразу передяглися, як годиться тут, на дорогу: вона у квітчастий халатик, він у старенький трексют. І тепер лежать на верхніх полицях і гуторять про своє спільне: самотність, тугу за батьками, друзями. Далі бачу зав'язалася у них цікава розмова.

А мене вперше за всю подорож охоплює страх. Наші мандри ще триватимуть більше місяця, а кого болять кості, той не дума в гості.

Вперше сталася мені халепа із шиєю років вісім тому. Ні зігнутися було, ні сісти, ні лягти. День і ніч боліло. А знайомі допитувалися: «Як там твоя спина? Поперек? Крижі?» Кожен, бач, називав по-своєму. Біда, коли мати в родині захворіє. Спершу всі жаліють, співчують, турбуються, а потім несміло запитують: поки ж та хвороба буде тривати?

Почала лікуватися. Обпішувала всіх лікарів, дійшла й до спеціалістів. А вирок один: надягай спеціальний корсет, ковтай пілюлі, не згинайся, не роби се, те й он те. Зовсім зробили калікою!

Ну, думаю, через тії ліки пропала я навіки. Кинула об землю корсетом і медициною, і вирішила випробувати інші поради і способи. Кажуть же, що голова то й розум... І почалося справжнє «ходіння по муках».

Костоправи проїжджали по моїй спині, мов японський експрес, фізіотерапевти намагалися повисмикувати всі кінцівки. Голові, мабуть, найбільше перепало. Припікали тіло лямпами, електричними грілками, давали безліч вправ, від яких мало ноги не витягла. Та коли й це не помогло, кинулись мене розтягати так, як єретиків в середньовіччі... Після останньої спроби, коли мало мене на двоє не розірвали, попрощалася я з ними і почимчикувала до натуропатів.

Ті поїли краплями, масажували, приписували дієти й навари з ярини. Варила, пила, кривилася... Почовпла до інших знахарів. Вони переминали всі мої кісточки, радили плавати і багато ходити. Тож дарма, що надворі була зима, почала щодня їздити до басейну і, мов золота рибка, плавала колом годинами. А цікавим пояснювала, що тренуюся до Олімпійських ігор! Вечорами відбувала свої прогулянки. Лили холодні дощі, дули вітри, а я допізна дибала темними вуличками... І не боялася! Якось всі інші почуття відійшли набік, лише біль наповнював все єство. Багато чого людина в такі хвилини передумає, перестраждає, переплаче, кривуляючи отак потемки передмістям. Ще лишилася голкотерапія. Два рази на тиждень довгі тоненькі голочки встромляли в шию, ноги, руки і спину. Час від часу їх покручували на місці... Чим не інквізиція?

І коли доходила, як кажуть, до ручки і ні палкі молитви, ні лікарі, ні знахарі не діяли, була думка вже піти до психолога, щоб навчив, як жити із болем. Але раптом покращало! І повернулась помаленьку, на радість родини, до старих занять і обов'язків, примінилася до життя.

Ось і Полтава! Вилажу із вагона, ледве ноги пересуваю. Молодий хлопчина з купе, спасибі йому, виніс речі. Привезли нас до готелю. Лежу й думку гадаю... Страх,

це руйнуюче почуття. Він паралізує, відбирає розум і силу. Треба взяти себе в руки та уповати на Всевишнього. Бо заплакане лице і бджола тне.

Наступного ранку чую просторікує кума:

– І сьогодні будеш вилежуватися? Пам'ятай, згаяного часу і конем не доженеш!

– Заграйте мені цимбали, щоб ніженьки мені дримбали, – намагаюся пожартувати.

– Нема чого ячати, журба сорочки не дасть, пішли привітаємось із Полтавою, – бубонить кума. Що зробиш, прийшлося вставати і дибати за нею.

Відвідали двох стареньких, бо прохали знайомі з Австралії. Їм за вісімдесят. Вона щойно з лікарні вернулася, він теж ще до себе не прийшов після запалення легенів. Ех, старість не радість, і помирати не хочеться. Вже недовго залишилося їм ряст топтати. Як вони зраділи, що завітали ми до них. Передаємо дарунки, розпитуємо про життя-буття.

– Як ви харчі добуваєте?

– Та, спасибі, сусіди помагають. Друзі ж всі помирали.

– Як приємно почути рідну мову, – каже старенький.

– Та ж в Полтаві розмовляють українською, – зауважую я.

– Ех, хіба то мова, то суржик, – сумно хитає він головою.

Ранком у готелі за нашим столом дві туристки. Пробуємо говорити українською мовою, не розуміють, англійською жеркотимо, теж мовчать. Хвилин декілька намагаємось з ними «на всіх языках» порозумітися. А вони, виходить, залякані. Вчора в Москві шість годин їх трусили на митниці, триста карбованців взяли мита. Що ж, налякав міх, то тепер і торбини бояться. Скрізь, здається їм, підслухують, наглядають за ними. Поспівчували ми їм, розпрощалися і поїхали вони на село до родичів.

А ми з кумою покотили до Решетилівки. З нами цілий почот: шофер, перекладачка і ще одна жіночка. Ми не знаємо, які функції в неї. Каже, їде домовлятися про турне в ткацьку майстерню. А там хто його знає, хто за чим їде... По дорозі зупиняємось в Диканьці. Тут базар невеличкий. Купуємо соняшникового насіння лузати,

вишень на обід. Минаємо село Шилівку. Звідси походить славний рід сучасних Тютюнників. Старший, Григорій, написав роман «Вир» і цим твором прославився, та помер незабаром від старих фронткових ран. Другий брат, Григир Тютюнник, мій улюблений письменник, своїми чудовими оповіданнями про сільське життя теж дав у скарбницю української літератури свою частку. Та, на жаль, теж не довго прожив. Цькували його немилосердно, потім вже й признання прийшло, та запізно. Не витримав він і... повісився в 1981 році. Третій троюрідний брат, Федір, кажуть, теж пише, та, на жаль, не читала його творів.

І ось уже Решетилівка. Тут майстерні, де тчуть килими. Водять нас, показують. Стоять рядами верстати, працюють молодиці і дівчата, спішають виконати графік, який тут же висить. А в іншій відділі працюють умільці – тут роблять килими вручну. Це все на замовлення. Сидять жіночки на низесеньких стільцях-табуреточках без спинки – і цілісінький день треба витримати. Перед ними величезна нап'ята основа. І от вони, дивлячись на малюнки, вкладають барвисті нитки, придавлюють гребенем, і росте, цвіте килим. Знову інші, тим самим способом, тчуть гуртові портрети: Шевченка, Пушкіна, Чайковського, і ще багатьох інших. Поскидали їх усіх гамузом, не питаючись, чи миле їм таке товариство, готуються видно до якогось «ліття». Дуже ми дивувалися, скільки вмілости у цих жінок, щоб отак, просто дивлячись на малюнки, переносити їх так ловко на килим.

У другім будинку вишивальня. Тут теж треба виробити норму. Сидять, схилилися, і цвітуть на матерії рідні візерунки. Є майстерня, де тчуть скатертини. Такі гарні, що купуємо й собі. Надивилися, дякуємо, прощаємося.

– Ну, як, домовилися за турне для канадців? – запитую жіночки, що з нами приїхала.

– Ну, то як, приймете їх? – запитує вона директора.

– Та я ж вам казав уже по телефону: у суботу й неділю ми зачинені.

Вертаємося, минаючи села, лани. Перед Полтавою, з'їжджаємо з дороги. Тут моїм провідникам наділено землі. Розбігаються, шукають свої ділянки. А воно все заросло. Хіба часто сюди доїдеш, як немає транспорту.

Накрапає дощ. Цього, 1984 року літо холодне й мокре. Де не глянеш, на полі стоїть вода. В житі й пшениці багато волошок та маків. А народне прислів'я каже: де волошки, там жита трошки, або – сів гречку, а вродив мак.

Другого дня їдемо через Зіньків. Зупиняємося в центрі міста. Де тут Різниківка? На тій вулиці колись проминуло кілька місяців мого життя. Згадую давнє. Все дитинство проминуло у великому місті, де ні квіточки, ні кущика в дворі не було. Тут жила одне літо, та в селі один рік. Але як той час вривався в пам'ять на все життя! Звуки, запахи, рідна природа закарбувалися назавжди. Усі спогади про Україну саме за ті часи. Доросле життя прожила в Австралії. Чом же ця земля так міцно тримає мене, кличе до себе? Чи погано мені живеться зараз? Чи минуле тут було таке затишне? Ні, все навпаки! Недоїдання, холод і голод – все тут було, не забулося. Із закапелків пам'яті виймаю всі ті спомини, воскресають вони без прикрас... А однак, між усім тим, блищать самоцвітами, євшан-зіллям, чари рідної природи. І ще щось сильніше за все наказує мені любити цей край. Воно запрограмоване генами у моїй крові, підсвідомості, його не поясниш логікою, воно тримає невидимою пуповиною до цієї землі, до мого народу. І ні зміни влад, ні життя на чужині, ні особисте щастя не послаблять цього почуття.

Труднощі в житті одних роблять сильнішими, іншим ламають хребти... Перед війною прийшлося мені перебути у цій містечку літо. Лишили мене батьки у знайомих. Було в них дві дочки. Старша – від першої жінки. Чорнява, гарна з лиця, мовчазна. Вчилася на лікаря, готувалася до іспитів і... збожеволіла.

Під час війни знову доля на кілька місяців звела нас разом. Кожного вечора розгорталася та сама драма. Старша дочка плакала, дорікала батькові, що покинув її матір із п'ятьма дітьми в 1933 році. Згадувала, як вони пухли, вмирали... Батько виправдувався, благав забути давнє. Нічого не помагало. Сцени ставали довші і болючіші... Знову приступи божевілля. Повезли в лікарню до Полтави. Мені тяжко було зрозуміти, як могли такі гарні і щирі люди, як ці знайомі, потрапити в такі жорстокі обставини.

А тут фронт підступав, німці покинули Зіньків. Перед тим тричі забирали по хатах чоловіків і розстрілювали за містом.

І досі пам'ятаю, як плакали і випрошували життя для нашого господаря. Який жах! А два тижні пізніше прибився до них вояка. Обморожений, років дев'ятнадцяти, зупинився погрітися. Непереможна армія тікала! Господня дала попоїсти, пришила гудзики до шинелі і, плачучи, приказувала: може й нашим хлопцям хтось десь допоможе. Знову фронт посунув до Харкова. Поїхали по дочку, але пізно, німці вже всіх хворих постріляли.

Ворскла – річка невеличка, береги ламає, хто в Полтаві не буває, той лиха не знає, каже старе прислів'я. Та для мене Полтава має свої чари. Я ходжу по околицях міста, їжджу автобусами, трамваями, і думаю скільки на своєму віку бачило оце місто! Тут колись рішалася наша доля...

В місті на обід іду до кафеєчки. За моїм столом сидять ще дві жіночки. Одна молода, бліда, хворовита.

– Оце чоловіка кинула. І він, і батько його – гіркі п'яниці. Дитину одвезла до батьків на село, а сама тут буду кутка шукати.

Друга, вже стара, жаліється:

– Розумієте, в мене була така гарна однокімнатна квартира. Так сестра намовила жити з нею. Поміняли ми на двокімнатну. От дура я, нащо послухалась? Вона швидко вижила мене з неї. І тепер живу на селі в багательні. Уявляєте, я, міська жителька, у такій глушині. Ужас! Приїжджаю тепер часом у Полтаву, добиваюся, щоб дали квартиру, та ніхто й говорити не хоче. Родичі теж одвертаються. У кожного своя доля.

Заглядаю по крамницях. Є хліб, дорога ковбаса, консерви. Бачу черга, й собі стаю. «Що дають?» запитую. «Масло.» Перед мною чоловік стоїть.

– Ви, мабуть, не полтавські?

– Ні, я з Австралії. Подорожую. Їхала через Сибір, Киргизію, Грузію.

Засміявся він: – Як там вам у них сподобалось?

– Гарно. А ви що, їх не долюблюєте?

– Я, що, я нічого. Дехто, правда, інакше ставиться. Щоб багато не пояснювать, розкажу вам один анекдот.

Летять в літаку вірменин, грузин і руський. Глянули вниз, а там Вірменія. От вірменин і каже: наші жінки дуже гроші люблять, відчинив вікно і кинув пачку грошей. Пізніш пролітають над Грузією. От грузин і каже: а наші жінки квіти люблять. Відчинив вікно і кинув букет квітів. Незабаром пролітають над Росією. А руський сидить і мовчить. Питаються його подорожні, а що ж ваші жінки люблять? Помовчав він, а тоді й каже: наші жінки люблять вірменів і грузинів, так я оце думаю, кого першого з вас до них кинути.

КИЇВ

Ранок. Поїзд помалу під'їжджає до Києва. Сіється дощ. Стоять рядами будочки – гаражі. Далеченько приходить чвалати до них господарям. Це моя друга зустріч із Києвом. Перше враження завжди лишається незабутнім. Але з Києвом кожна зустріч хвилює! І тепер дивлюсь і радію. Любий граде, думала, що вже тебе не побачу. Але Бог милостивий! З яким захопленням пройдуся багатолюдним Хрещатиком, буду лазити по вищих і нижчих печерах Печерської Лаври, захоплюватися і наново відкривати красу Св. Софії, Андріївської церкви, задивлятися на води Дніпра... Та хіба можна все перелічити... «Чом, чом, чом, земле моя...» тихо бринить у серці пісня.

Щойно отаборилися у готелі, спішу до бюро подорожей, довідатися, чи є куди екскурсія.

– Ні, нічого немає, – відповідають. У фойє бачу групу туристів. Розмовляють українською мовою.

– Ви звідки?

– З Канади. Оце збираємося їхати до Канева.

– Можна до вас пристати?

– Звичайно. Міста в автобусі вистачить. Минулого вечора дехто перебрав, тепер лишився, відсипається, – пояснює нам жіночка. Сідаємо біля неї, рушаємо.

– От бачиш, – мовить кума, – повезло нам, як сліпій курці просо. – Дехто в автобусі куняє, а один бородатий добродій встиг уже й похмелитися.

З нами їде провідниця. Пояснює, розповідає про важливі будівлі, місця. Вона гарна, молода, приємна і... немилосердно мордує українську мову.

– Вот етот важливий... е-е... сданіє, – чути її голос.

– Да с другой стороны... е-е... предприятие... е-е... как оно по-вашему называется...?

– Підприємство, – хором підказують пасажери.

І так всю дорогу проводиться ніби гра: вона намагається пояснити, а ми всі вгадуємо, як воно буде українською мовою. Бородатий кидає свої репліки: «Ю ток а лот оф рабіш,» чуємо його голос. Ось провідниця вирішила нас забавити й почала декламувати вірші Шевченка. Не знаю, як поетові, а на мене находила нудьга слухаючи її вимову.

Цікаво, чи й інші національності терпіли б отаких провідників, що не знають мови. Проїжджаємо Дніпро, проминаємо нові райони. Тут старовини немає. Сірі одноманітні будинки стоять рядами.

– Я вчора їздила в Кременчук, – розказує наша сусідка. – Найняла у бюро таксі й повезли мене шукати батька. З чоловіковим татом ми давно листуємось, а про свого не знала. Приїхали ми до Кременчука. Довго там по різних паперах шукали... і знайшли. Помер він два роки тому. Спізнилася я, виходить. Як сказали мені це, такий мене жаль узяв, розклеїлась зовсім, стою й плачу. Так обидно, що за всі оті роки свекор мого батька не пробував знайти, і жив він самотою, без помочі. Утішали мене, як могли, спасибі їм.

– Скільки ж вам та подорож коштувала? – запитую.

– Триста доларів. Та я б і п'ятсот дала, аби дізнатися. Потім, як дали за гроші квитанцію, бачу а там написано: «Заплачено за шампанське».

У Каневі спиняємось. Всі виходять, купують квіти. Їдемо не то парком, не то лісом. І от ми на Тарасовій Горі. Тут стоїть туристичний готель, музей, а в центрі, як піднятися по сходах – пам'ятник над могилою. Все підніжжя встелене квітами. Нова хвиля туристів кладе зверху свої. Дехто бачу втирає сльозу.

Привіталася з Тарасом Григоровичем і помалу спустилася вниз, подалі від суєти, від парадности, щоб зостатися на самоті з своїми думками. Стою біля поручнів, дивлюся на Дніпро. Ось той момент, про який мріяла стільки... «Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого, на Вкраїні милій», чути лине мелодія. Видно поставили для туристів платівку. І несеться вона горами, лісами, над дніпровими хвилями... Справді, відчуєш і зрозумієш усю силу цих слів, живучи на чужині.

А як воно тоді було, думаю собі. І згадую спомини його друзів. Помер поет 10 березня 1861 року. Поховали у Петербурзі на Смоленському цвинтарі. Через два місяці домоглися дозволу поховати Кобзаря, як бажав він того, «на Вкраїні» . . . Поклали тіло у свинцевий гріб, а той у дощаний чорний, і 10го травня повезли додому . . . Двоє друзів – А. Лазаревський і Г. Честахівський – десять днів везли тіло кіньми. Вістка, що везуть поета, розійшлася по Україні. По дорозі спинялися, їх стрічали, особливо врочисто у Ніжині. Перед Києвом зустрілися з родиною: два брати, сестра, небожі з родинами. Плачу було . . . Прибули студенти з Києва. Багато було промов . . . Через Київ везти далі не дозволили. На Шосейнім мості випрягли коней. Студенти потягли віз із тілом. Труна вкрита була червоною китайкою за козацьким звичаєм, зверху напис жіночою рукою «Прощай Батьку, орле сизокрилий», і багато квітів . . .

Привезли на Поділ і чекали дозволу. Як отримали його, зупинилися на ніч в церкві Різдва Христового на Подолі. Другого дня, 21го травня, винесли труну на подвір'я і зробили фото з родиною, якої було чотирнадцять душ. А тимчасом народу зібралося декілька тисяч. Ішов дощ. Занесли тіло до церкви і відправили панахиду. Співав хор. Промови були заборонені. Під час панахиди вийшла з натовпу жінка в чорному і поклала на домовину терновий вінок. Потім труну поклали на мари і понесли до пристані, де чекав пароплав. Спереду їхало два жандарми. Звечора їх багато прибуло до Києва. Недарма, дехто думав, що везуть якогось великого злочинця . . . Потім ішов хор, несли хоругви, простували священики. Навколо домовини, яку несли студенти, було одинадцять цехових значків. Процесія розтягнулася на цілу верству. Андріївські і Михайлівські гори, біля Царського саду, все було заповнене людом . . . Що кілька хвилин процесія спинялася, говорили промови, декламували вірші. Біля Ланцюгового мосту чекав пароплав «Кременчук».

Наступного ранку, 22 травня, він о сьомій годині ранку відплив до Канева. На пароплаві із труною їхали родичі, друзі і два десятки студентів.

Спершу у родичів була думка поховати Тараса на горі

Щекавиці, потім гадали у Видубецькому монастирі між значними людьми, але Грицько Честахівський переміг, повезли до Канева. Прибули туди о четвертій по полудні. Була весна і Дніпро, як ніколи, вийшов із берегів. Спустили воза у воду, поклали домовину, і потягли до берега. Пізніше везли поета над берегом тою самою дорогою, що колись везли гетьмана Івана Підкову. Їхали через село Монастирище. Це тут колись стояв монастир, де поховані були три запорозькі гетьмани: Іван Підкова, Самійло Кішка і Шах. А людей все прибувало... Зупинилися на ніч у Каневі в Успенській церкві. Як писав пізніше один з учасників: «Процесія була такою блискучою, що й сам Петербург не бачив такого!»

Наступного дня, після панахиди, студенти упряглися і повезли воза з тілом на круту Чернечу гору. Зелені гілки килимом слалися їм під ноги. Перед труною несли портрет поета, потім були корогви, священники. Родина була вдягнена у просту селянську одягу. А за ними ішли люди, люди: прості, освічені, молоді, старі... Вся гора заповнена була народом. Чорну труну покриту китайською й квітами несла молодь.

На горі спинилися. Ось тут він ходив, планував поставити хату: «...щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі, було видно, було чути, як реве ревучий...»

Київські міщани за копання ями заправили, як з рідного батька – сто карбованців! Студенти засукали рукава, і самі викопали її. 24 травня 1861 року тут на Чернечій горі поховали поета. Цілу ніч горіло вогнище, «мов гайдамаки зібралися із свяченими», згадував пізніш Честахівський. Кілька днів він з допомогою кріпаків з навколишніх сіл насипав могилу...

З того часу й їдуть сюди люди кланятися своєму Кобзареві... Боже, чом мені зараз так радісно і сумно на душі? У думках згадую його вірші. Минають роки, ростуть нові поети... Послухаєш Тарасових слів і, здається, все так просто сказано, але як сильно, як правдиво, як беруть за живе його віщі вірші...

Недалеко в лісі мала могила, тут похований шанувальник поета, який до кінця свого життя доглядав могилу. Коли помер, продовжувала це робити його дочка.

На обід нас ведуть до готельної їдальні. Там усе

смачне: запечені вареники у сметані, м'ясиво з городиною, вино. Бородань уже припав до нього (ще й в автобус пізніше узяв з собою). Серед туристів двоє дітей: брат і сестра. Голосні такі, сперечаються. Сидимо, обідаємо. Один чоловік з групи стоїть на веранді, розмовляє з міліціонером. Завідуючий підходить кілька разів, гукає до обіду. Даремно, апетиту видно немає. Бачу він стурбований. Інші теж поглядають у його бік. Питаюся у сусідів: «Що сталося?» Ніхто не хоче говорити. А дівча біля мене лепече: «То мій татко, він сказав, що у мене великий писок». Інші на неї загукали, щоб змовкла. Землячок і собі допитується.

– Для глухого дві обідні не правлять, – одрубали йому.

– Твоє не мелеться, то й мішка не підставляй, – додала моя сусідка.

Ще в дорозі довідалась про смерть Антоненка-Давидовича. Коли вперше приїздила на Україну, заходила до нього двічі. Як він тоді зрадив! Хоч прийшов щойно з лікарні, та тримався бадьоро, жартував, розпитував про життя в Австралії. Саме того року сповнилось йому вісімдесят років. От і розповідав він, що включив радіо і випадково почув з Америки передачу: відзначали його ювілей!

Дружина його теж прийшла з лікарні. Хворіла нервами. Розмовляла я з нею коротко, видно що не при собі була. Очі дико блукали. Може ліки так діяли. Саме тоді в них була жінка, яка готувала їсти, бо ж господарі обоє були немічні.

Пізніше письменник розповідав, що саме ця жінка, як попав він у неласку, за сталінських часів, засудила його. Не її була, звичайно, вина, посада цього вимагала. Пізніше у камері він зустрівся й заприятелював з її братом. І просив він письменника, якщо вийде на волю, піти навідатись до сестри й матері. Коли Антоненко-Давидович вийшов з тюрми, він пішов довідатися про їх долю. Їхня квартира була зачинена. Дочка, боячись отруєння, не давала матері їсти. Це братова та й загальна біда так їй на голову подіяла. Довелося підставляти драбину, через вікно вмовляти її. Відчинили пізніше двері, але

мати була вже слаба й незабаром померла. А дочка стала алкоголічкою.

– Як захворіємо, кличемо її помагати, платимо за її працю. Лише одна біда, гроші треба берегти, бо краде. Все на горілку, – закінчив розповідь письменник.

Квартиря у нього була дуже бідна. Все стареньке, килимок на підлозі – «ребра» видно. Все доживає свого віку, разом з господарями. Бачу, як радіє і гордиться Антоненко-Давидович, коли його відвідують. Розповідає, показує даровані речі, книжки авторів з дарчими підписами. Але більшість, на жаль, обминають його десятою дорогою, бояться. Другим разом завітала, вертаючись, коли з Києва їхала поїздом в Югославію. І побачила тоді, як в нього скрутно з їжею. Він запрошував до столика. Вініс баночку консервів і останній шматочок риби виклав на тарілку. Я питала, як же купує їжу. Він жалівся, що по чергах сили не має стояти. І так мені прикро тоді було, та й досі, що не принесла з собою ковбаси та іншої їжі...

Про сина не згадував. Видно, боляче було. Лише раз сказав, що всім батькам дорога рідна дитина. У листі до батька мого пізніше писав, що відмовляється від свого сина. Не син він йому, бо на суді проти нього свідчив. Колись давно, хлопчакми, переписувалися наші сини. Такі гарні, щирі були листи від Євгена. А пізніше змінився хлопець. Як зустрілися, весь час говорив про гроші. Проте, як заробляє закордонними джинсами. Що ж, буває й від гарного отця родиться дурна вівця. Може й винний не він, а лихі обставини. Я сиділа в скверику недалеко Хрещатика і все це згадувала.

– А ви, мабуть, приїжджі? – чую голос. Глянула, поруч сидить молодичка. Видно вийшла теж погуляти.

– Аж з Австралії прибула, – інформую.

Вона кілька хвилин мовчить, а потім:

– Гм, як можна жити на чужині? Я таких людей не розумію. Я напевне не змогла б, з туги вмерла б. Навіть не уявляю такого життя. Як можна жити десь, не любити свій край!

Я дивлюся і думаю: жінко, яка ти жорстока, чи черства... І чи віриш тим словам сама? Що таке любов до рідного краю? Вічне питання, на яке мільйони людей

дадуть кожен свою інтерпретацію. Я дивлюсь на її маленькі плекані руки, і мені здається, наче вона виймає довгого і тонкого ножа й помалу застромлює його в моє серце, робить не уявні, а справжні рани . . . Бачить в мене книжку Тютюнника:

– Я теж люблю читати. В мене сестра одружена з письменником.

– Ви може Антоненка-Давидовича знали?

– Так. Я на похороні його була. Спілка письменників замовила автобуси, організували усе. Помер він 9 травня, о десятій сорок п'ять ранком. А ховали одинадцятого, о п'ятнадцятій годині. Дощ лив цілий день. Погана погода була.

– А де ж його поховано, на Байковому?

– Ні, на Лісовому, це старенький цвинтар. Біля першої його дружини й поховали. Промовляло над могилою четверо: Бойко, Осадчук, Комар і Власенко. Може чули таких письменників?

– Ні, не приходилось.

До парку прийшло більше людей. Ходять, дивляться на Золоті Ворота. А вони такі гарні, щойно відновлені по старих малюнках. Серед юрби, вирізняються троє, видно з села. Розмовляють, чую, рідною мовою. Поруч нас сидять дві міщанки. Одна голосно скрипить:

– От жлоби поніїжджали, сиділи б собі у селі! Ні, притаскалися в місто!

Моя співрозмовниця ніяково поглядає на мене, потім звертається до міщанки:

– Хіба ж так можна висловлюватися . . . Вони ж теж люди . . . Мають право сюди приїжджати.

Землячок наш занудився в Києві. Ходить і бурчить:

– Поки їхав через Сибір, Грузію та інші республіки, цікаво було, а тут все дєрьовня. Нарешті, завтра до Ленінграду їду! Знаєте, я оце згадав, мій батько колись в Ленінграді жив. Здається, і мав там родичів, то, коли подумати, і я, справді, звідти походжу . . .

– Від Варки заблудив до Одарки, – підсміюється кума.

– Гордилася свиня, що об панський пліт чухалась, – додаю і я.

Землячок любить дуже співати. Сидимо в їдальні,

чекаємо на сніданок, а він мугикає собі пісню: «Білий сніг на зельоному лісті» . . .

– Та це ж українська пісня, навіщо її перекручуєте? – не витримую. – Та й взагалі, тепер ми на Україні, вже б можна й по-своєму говорити.

Він кривиться: – Ви вперта хахлушка. Я давно це помітив. Ви, хахли, усі вперті. Отака в мене й жінка . . .

– Вилізло шило з мішка, – підморгує кума.

Тут приходить кельнер, приносить яєшню, яку ми в різних формах отримуємо регулярно кожного ранку.

– А ви друзі? – показуючи на землячка, запитує.

– Друзя по нещастю, – відповідаю, всміхаючись.

Землячок підскакує, ображається.

– Що ви, жартів не розумієте? – боронюся.

– Це не жарти, – сичить він. – Тепер розумію, чого ви од мене тікаєте щодня . . . Я поскаржусь на вас в бюро. Де ви ходите? Чом мене не берете з собою?

І, справді, йде й нарікає . . .

Як прощалися в Ялті, Олена запрошувала: «Будете в Києві, подзвоніть. Маємо авто, чоловік вам місто покаже, та й до нас завітаєте, побачите, як живемо».

Подзвонили з готелю, домовилися. Запросили нас на обід. Ідемо довго трамваєм. Живуть вони у зеленій гарній дільниці. Ходимо, шукаємо будинок. У дворі стінгазета на дошці. Там вичислено всіх п'яниць, що живуть в цій околиці, хто коли мав аварію, коли жінку бив . . . Щоб усім було на виду, та й може сором їх візьме.

– Поганому виду немає стиду, – каже кума.

Ось і їхній будинок. Заходимо у під'їзд. Глянули на ліфт і потьопали пішки нагору по сходах. Бо, як кажуть старі люди, пішки немає замішки . . .

Олена зустріла нас дуже привітно, познайомила з чоловіком. Квартира у них на три кімнати з балконом. Видно, що живуть непогано. Внучка теж тут у гостях.

– Все питала мене, чим ви, бабусю, будете тих австралійців приймати, – сміється господиня. – А от борщу зварила, кажу їй. «А вони знають, що то таке борщ?» – дивується вона.

– Не тільки знаємо, а й варимо. Також вареники і всі інші українські страви, – говоримо малій.

Бачимо, вона розчарована:

– А австралійські страви готуєте? – запитує.
– Від олії не зомлію, а за мак буде й так, – жартуємо.
– А вам повезло, що в ліфтові не застряли, бо щойно електрики нестало. Давно такого не було, – каже господар.

– А ми носом чули, що таке станеться і на батьківських добиралися, – сміємося. Пообідали гарно, погуторили.

– Давайте, вам Київ покажемо, – пропонують нам.
– У нас гараж під боком. Спустилися вниз, ідемо до авта. Раптом я зблідла і жижки затрусилися:

– Він фотографує, він фотографує! – заячала я з переляку.

– От шкода, що синьої сукні не взяла. Я завжди найкраще виходжу в синьому. І гарно б у профіль стати, – спокійно заявляє кума. – В неї буйна фантазія, не звертайте на її теревені.

– А я тобі кажу, це правда. Це той самий тип, що ходив за нами, коли ми шукали цей будинок, – ображено пояснюю.

Сіли в авто, поїхали. Довший час господарі сиділи мовчки.

– Ви ж нічого нелегального не перевозьте, – нарешті проказав Оленин чоловік.

– Люди добрі, – засміялася кума, – ми ні в чому не замішані, повірте нам. В цьому можете бути спокійні. Він полегшено зідхнув.

Під'їхали до Дніпра. На березі з'явилася нова гарна скульптура: три брати – Кий, Щек, Хорив і їхня сестра Либедь стоять на лодії. Скільки Києву літ... Дивлюся на дніпрові хвилі й бачу... на березі й у воді багато люду. Крик, плач, галас... Наказав князь охреститися всім. Князеві дружинники скидають давніх богів, тягнуть кіньми, б'ють їх палицями, виганяють із них нечистих духів... Перуна вкинули в річку і пливе він – то пірне, то вирине. А давні поклонники, біжать берегом і благають: «Видибай, боже!» Ось видибнув він біля урвища... І пізніше поставили тут монастир і назвали Видубецьким...

Вертаємося до готелю, дякуємо киянам за їхню гостинність. І в ту хвилину, я знову вигукую:

– О, він знову йде сюди! Подивіться, це той самий тип, що нас фотографував . . .

Кума на мене не на жарт розсердилась:

– Перепудилась сама, та й людей лякаєш, – мовить.

У неділю рано йдемо до Володимирської церкви. Народу тут – не протовпишся. І не розбереш, чи то молільники, чи «глазільники» . . . Церква недавно пофарбована знадвору, гарно виглядає. На подвір'ї стоїть чорна гарна «Волга», біля неї міліція. Філарет, виявляється, приїхав, то його охороняють. Кінчилась Служба Божа, всі посунули надвір. Він виходить з своєю свитою, саджають його в авто. Баби товпляться, мало не моляться до нього. Усе бідний народ, простий. «Аякже, йому треба все найкраще,» – чую гомонять. Помалу машина поїхала під ескортою міліції.

Як і вперше, захоплено оглядаю пам'ятки Києва. У Печерській Лаврі, оглянувши всі печери, музеї і пам'ятки, йду до театрального музею. Перший висить тут портрет Леся Курбаса. Чи снилося йому на далеких Соловках, що посмертно сюди потрапить?

На подвір'ї Печерської Лаври, де не поткнись, скрізь туристи, свої й чужі. З усіх закутків світу з'їхалися подивитись, полюбуватися нашим Києвом. Найбільша черга до коштовностей із скитських могил. Ходжу, дивлюся й думаю, які кошти витрачено на позолоту, на відбудову старих пам'яток. Яка гордість перед відвідувачами. Хай дивляться й запам'ятовують оцю красу . . . Трохи нижче, як спускатися до печер, бачу теж чергу і якусь загороду. «Куди це?» – питаюся. «Це, – кажуть, – у потребах, куди цар пішки ходить». Стала й собі. Заходжу всередину. Бачу стоять чотири перегородки: по боках дві з дверима, на середині – без дверей. Зайшла до середніх, заплющила очі, і згадалось дитинство, дитячий садок, коли ми рядочком отак сідали . . . Чи не отак стоячи, хтось придумав російську приказку. «І людей повідать, і себя показать!»

Знайомі передали родичам гроші на подарунок. Ми подзвонили їм, зустрілися біля долярової крамниці, пішли до середини. Поки вони ходять, вибирають речі, стою чекаю. Біля мене турист з Канади, з ним тутешні: старенька із сином середніх літ. Він сердитий, чую, нарікає:

– Задниці вдома вигрівають, бояться показатися, а мені за них оддувайся! Потім всі, не бійсь, придуть по свою частку.

Канадієць ніяковіє, пояснює мені: передав кум родичам багато грошей на дарунки, а вони бояться із ним зустрітись, лише оцей з матір'ю прийшов, та й сам, видно, наляканий. Завтра їде терміново у відпустку. Викликали їх начальники на роботі, розпитували, хто це до них приїде . . .

Іду на Байкове кладовище. Кладу квіти Рильському, Сосюрі. Аде ж Грушевський? Ходжу, запитую. Аж ось пара молодих людей показують: над головною стежкою, справа, біля будови, що була колись каплицею. Пам'ятник, велику кам'яну брилу із рельєфом історика, повернули від стежки спиною, от і не видно, пояснюють вони. На його могилі, як і три роки тому, в шклянній баночці стоять білі квіти. Додаю свої. З другого боку стежки, у другім чи третім ряді, бачу старий хрест і на ньому напис: «Старицька-Чернихівська». Доріжки туди немає, там старі поховання всі підряд. Де не глянеш – історія, все відомі імена, душі яких злітали вгору або вниз, залежно від характеру й обставин . . . А через дорогу від цього кладовища розташоване старе. Невеличка табличка з написом і стрілкою показує, що там десь похована Леся Українка. Іду, шукаю, зліва від головної стежки між старими могилами знаходжу пам'ятник. Обгороджений, бідненький, забутий . . . Ледве його знайшла. У баночці стоїть кілька квіток. Хтось таки не забуває . . .

Перед тим, як покидати Київ, знову йду прощатися до Дніпра. Сиджу на березі. Зараз мало хто купається, холодно. Підійшли дві старенькі, десь тут працюють. Сіли, розмовляють. В одної чоловік був за Сталіна великою рибою, служив у війську. Добре колись їй жилося. А тепер залишилася вдовою, живе з дочкою.

– Був син у дочки, такий красень і розумник, помер минулого року від раку. Отак самі з дочкою й живемо . . . Та що тепер за життя, от за Сталіна, як ще мій чоловік живий був, отоді порядчок був! Як щось не так – зразу карали. От і люди боялися, дисципліна була, а тепер розсобачились . . . Треба до людей твердої руки, а не так, як тепер . . . – Глянула на годинник, пішла на працю.

Друга жіночка теж вдова. Про себе не розповідає. Помовчала, а тоді й каже:

– Щука здохла, а зуби лишилися.

Прощаюся з Києвом, із Дніпром, довго стою на мості, дивлячись на його води... І згадався вчорашній сон: ніби стелиться переді мною стежка. З одного боку пустиля. Зверху в пісок понатикано багато зілля, і ніби це оаза, а насправді тут засмоктує в глибину. А з другого боку вирує море. Вода в ньому каламутна, червона. Люди плавають у розбурханих хвилях, і акули теж в ньому є. Я не бачу їх, та напевне знаю, вони є... А якийсь внутрішній голос наказує мені іти цією вузькою стежкою, іти рівно й не оступатися...

МІНСЬК

Летимо в літаку. Заплющую очі, і в пам'яті спливають уривки почутих розмов, окремі картини. Ось черга за вишнями. Перед нами жінка сперечається з продавщицею: «Як вам не соромно, я думала ви совість маєте!» А та їй відповідає: «Я совість маю, тільки її не вживаю.» Біля готелю стоїмо з гуртом туристів і їхніх родичів. Місцевий до туриста: «А за вами отой суб'єкт слідкує...» Турист: «Я й не помітив.» Місцевий: «Якби ви відсиділи десять років, то й ви б помітили...» У поїзді двоє розмовляють суржиком. «Звідки ви?» – питаю. «Ми з Закарпаття. Їздимо на заробітки.» «Невже й дома отак говорите?» Оглядаються: «Що ви! Якби ми говорили так, як дома, назвали б нас тут бандерами!»

Ну, от ми вже в Мінську. Під час війни це місто було вщент зруйноване. Лише декілька старих будинків залилося. З готелю йдемо до міста. Проминаємо будинок. Біля дверей гурт чорних, з усіх вікон теж виглядають чорні обличчя. Це, виявляється, їхній гуртожиток. Далі сходами піднімаємось на терасу, потім знову сходи, знову тераса. Збоку бачимо чергу за квасом. Стаємо й собі. Шклянки споліскують швидкоруч холодною водою. Кума захоплена цим напоєм, а мені – кислий, аж Москву видно. В центрі міста на тротуарі, збоку, дехто розклався, продає черевики та інші речі.

Гасаємо автобусами з одного кінця в другий. Розпитуємо людей, куди варто поїхати подивитися. Нас теж на кожному кроці спиняють і питаються якоїсь вулиці, адреси. З'їхалось багато туристів – не розбереш, хто тутешній, а хто приїжджий. У автобусі чую жіночка говорить українською мовою.

- Звідки? – питаюся.
- Зі Львова приїхали своїм автом.

Саме зупинка. Увесь їхній гурт висідає. На одній околиці бачимо стару церкву. Знадвору фарба облупилася, занехаяна виглядає. Заходимо до середини. А там так гарно, все з любов'ю доведено до ладу, пофарбовано. Сяють свічі, дивляться з ікон святі, Мати Божа, Ісус Христос, запах ладану висне в повітрі. В церкві кілька стареньких бабусь та один чоловік років тридцяти. Саме служать вечірню.

Долярова крамниця в Мінську краща, ніж по інших містах: і приміщення просторе, і вибір більший. Покупців дуже мало. У готелі більшість туристів німці, вони крамницею не цікавляться. «У нас, – кажуть, – дома свого добра досить.»

Недалеко від міста горезвісний Хатинь. В тій околиці німці спалили шістдесят сіл... Розказують, пам'ятник там поставили з червоного каменю. Увечорі, як засвітять світла, здається, камінь кров'ю спливає... І знаходять думки про свій народ, скільки в нас спалено сіл, скільки вивезено, виморено голодом, заслано... Нас везти до Хатиню не захотіли: «Якби більша група була, інше діло, а так – тільки морока,» – кажуть.

Наш готель новий, на околиці міста. А вода в крані лише холодненька.

– Вибачайте, вчора гаряча зіпсувалася, – пояснює прибиральниця.

А туристка з сусідньої кімнати, каже, що вже тиждень вона тут холодною обмивається.

– Ну, що ж, у панів багато куплених брехунів, – мовить кума.

У кімнаті маємо радіо, і навіть телевізор. Включаємо. Працює! Дивимося білоруський канал. Саме новини передають. На кінець жіночка запрошує діток послухати казочку. Та так припрошує, що й мене спокусила. Казочка для наймолодших – всесоюзною мовою. Та й решта програм ведуться на тій мові, лиш новини білоруською.

Якось вдень включили телевізор, а там саме дискусія. Зійшлися в студію директори з фабрик, всі, що пов'язані із виробом меблів. Намагаються розкусити горішок: чому меблі в крамницях браковані? Сперечалися довго: там дошки сирі й покоровлені, ті спішать план виконати – і пішло колом. А винних – шукай вітра в полі. На тім і за-

кінчили: побажали кращої праці в майбутньому й розійшлися. У сусідки, тої що живе зліва, є родичі в цьому місті. От до них і їде ввечорі в гості. «Може, й ви бажаєте?» – запитує. Кума саме зібралася з туристами на виступ білоруського ансамблю.

– Непрошений гість – гірше татарина, – бубоню, коли їдемо із сусідкою автобусом. Живуть її родичі далеченько. Стоять рядами сірі будинки. Цілий квартал – суцільний будинок! І от в одному з них і вони проживають. Нас приймають дуже тепло. На стіл ставлять м'ясиво (батьки з села передали), купований торт. Чим багаті, тим і раді, каже наша приказка, а тут бачу ще й більше. У родині четверо діток, і вся сім'я живе в одній маленькій кімнатці! Вона їм і за їдальню, і вітальню, і спальню... Кухонька мініатюрна, ледве у ній повернешся.

– Обіцяють більшу квартиру, та вже не перший рік чекаємо, – кажуть господарі.

– Що ж, хоч шлунок голодний, за те вуха ситі, – мовить сусідка.

– Хоч варила, не варила, аби добре говорила, – докидаю і я своїх п'ять.

У кутку на виднім місті фото – гарний молодий хлопча. Дивимось на нього.

– Згинув в Афганістані, – проказують стиха.

І згадалося, як чула від інших людей, який страх обіймає батьків, щоб туди не забрали сина. Як кожне шукає рятунку, бо хто має викрути, того не беруть у рекрути.

Іншим разом бере мене сусідка до інших своїх родичів. Ці мали колись позиції, з ними рахувалися, а тепер минулося. Побачивши нас, спершу злякалися. Турбувалися, чи сусіди не бачили.

Потім трохи оговтались. Взяли подарунки. Проводжали нас до готелю пішки, щоб хто в автобусі не побачив... Потім, згадуючи їх, сусідка мовила:

– Ну, що ж, і чорт на старість у монахи пішов.

ЛЕНІНГРАД

Швиденько прилетіли з Мінська до Ленінграду. Всі пасажирів «змотали вудочки» та подались додому, а ми залишилися чекати.

— Ваш багаж зараз видадуть, — потішає наш провідник. Минає, півгодини, й більше. Він, бачимо, кілька разів іде довідатись до іншої кімнати. Там, мабуть, саме «потрошать» наші речі, дошукуються, чи не привезли ми, часом, якоїсь контрабанди. Нарешті, несуть наші валізи. Сідаємо до таксі й їдемо до міста.

Петербург, а теперішній Ленінград, не дуже радіє з нашого приїзду: сіється дощ. Так оце такий Ленінград!? Скільки читала про нього у художніх творах. Усе місто пересноване каналами, місточками, обпоясане Невною, через яку більші мости з'єднують його з більшими й меншими островами.

Мимоволі порівнюю Ленінград із Києвом. Коли згадую Київ, перед очима постають золоті верхи церков, пагорби, вкриті буйною зеленню і, звичайно, Дніпро. І все це разом на тлі синього неба, осяяне соняшним промінням, створює почуття радості і духового злету. А тут зовсім інша краса. Вона сувора й холодна.

За короткий час ми встигаємо кинути оком на царські палаци, церкви, музеї. Наш готель розташований на славнім Невському проспекті. Ця широка і стара вулиця починається майже біля Неви і тягнеться через усю центральну частину міста, аж до монастиря Олександра Невського, на околиці. Більшість будинків у місті, не зважаючи на їхню красу, роблять прикре враження, бо запущені і брудні.

На дверях нашого готелю висить оголошення, де написано, що вільних місць немає. Сам будинок старий. Нас ведуть довжезним коридором, по боках кімнати, всі

порожні, нема ні душі. Килим під ногами дорогий. На нім якісь дивовижні плями.

– Що за придибенція з ним сталася? – запитуємо.

– Та це пробували чистити його машинами з шампуньом...

– Так, видно, що Варка пампушки пекла, бо й ворота в тісті, – жартує кума.

Пізніше бачили, як жінки чистили його «за своєю технікою»: кропили водою й замітали віником.

Аж у самому кінці коридору наша кімната, величезна, хоч конем грай. Дорогі килими, канделябри, по нових готелях такого шику немає. Вікна виходять на Невський проспект. Кинувши манатки, поспішаємо на вулицю. Трохи пройшли, вже й Ермітаж і Зимовий палац – колишня царська резиденція. Колись проживали вони тут узимку, а тепер тут найбільший на всю країну музей. Черга за квитками теж величезна. Бо з'їхався люд з усіх кінців світу і всі хочуть окультуритись. А тому, що літо, найбільше своїх туристів. Та Бог не без милості, а козак не без щастя. Підходить до нас чолов'яга й мовить:

– Я екскурсовод, заплатите по карбованцю, без черги дістанете квитки.

І так швиденько цілу нашу групу провів до середини. А там уже ми самі ходили без поспіху. Кімнати тут ідуть одна за одною, ще й на боки розгалужуються, а всього десь три поверхи і не один будинок. Дарма, що скрізь написи, легко й заплутатись. Очі розбігаються, не знаємо, на що дивитися: тут і посуд старий, і сукня цариці, і багато різних витребеньок, що колишні вельможі вживали у щоденнім житті. Столи різної форми, інкрустовані коштовним камінням, скульптура...

А найбільше тут картин. Ходимо годин з три і захоплюємося ними.

Деякі картини величезні, висять одна біля одної, в колосальних залах. І так кімната за кімнатою. Наші очі перенасичені блиском, багатством, розміром, кількістю талантів. Уже не сила нам усе це сприймати... Ледве тягнувши ноги, ліземо на вищий поверх. А там знову картини–картини, старі ікони на дереві. Спускаємося вниз, спотикаємося, а в підвальній частині стара культура: єгипетські мумії, скульптура Стародавнього Риму, пам'ятки

давніх цивілізацій.

Виходимо надвір, йдемо до парку. Вечоріє. Що за день! Відпочиваємо, роздивляємось. Перед нами тече широка Нева, по той бік видно гарні будинки. Зліва в парку, недалеко від берега, пам'ятник: вершник на баскім коні. Невже... Так це він, Петро Перший. Підходимо і читаємо: «Первому Вторая». І зринають у пам'яті рядки нашого кобзаря: «Се той Первый, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину.»

Стою, дивлюся на ріку і думаю про минулі події... Віє холодний вітер. І, мені здається, я чую стогін, глухий, моторошний. Він доноситься з надр цієї землі. Колись тут було болото. Та надумав цар збудувати собі столицю. Привіз козаків, обернув їх у невільників, і їхніми руками будував. Вони вмирали тисячами у багнах, на їх місце прибували інші, будували на їхніх кістках. Так постало це славне місто. І волають тепер їхні душі, скаржаться на заподіяну їм кривду. Трохи далі, направо, міст. На тім боці перша будівля – Петропавловська кріпость, колишня царська тюрма. Першим в'язнем був рідний син царя, Олексій. Катували його, доки помер. Коли рідного сина не пожалів, то що вже казати про інших. Тут також сидів полковник війська запорізького, Павло Полуботок. Віддячив цар за вірну службу... Під Полтавою, коли рішалася доля України, кинув Полуботок гетьмана Мазепу й перейшов на бік Петрового війська. Перед його смертю навідався цар, і сказав тоді йому Полуботок: незабаром станемо перед очима Всевишнього і розсудить він Петра із Павлом. І мов в око влучив. Помер Павло, а швидко по тому вмер і могутній цар... Смерть усіх рівняє.

Коли звернути з Невського проспекту на вулицю Гоголя, вкінці її є Ісаківська площа, а на ній красується славний Ісаківський собор. Він вражає і зовні і всередині. Збудований 1854 року, це найбільша церква у місті. Тепер тут музей. Сходами можна вилізти знадвору аж до купола і ходити навколо, дивитись на місто. А всередині теж є на що подивитися: стіни обкладені мармуром: рожевий – з Росії, сірий – з Фінляндії, зелений – з Генуї, жовтий – з Сієни, червоний – з Франції. А, крім того, ще багато колон, покритих малахітом, лазуром. Сам іконо-

стас з білого мармуру з Карари, ікони у соборі величезні, викладені мозаїкою, виглядають, мов мальовані. А кольори які чудові! У віттарі з кольорового шкла чудовий вітраж, зроблений у Дрездені. Золота на прикраси всередині і знадвору пішло 900 фунтів. Царська родина, кажуть, учащала сюди, замолювала свої гріхи.

Вечір, уже минула десята, а видно, наче вдень – і так до пів до дванадцятої. По четвертій знову світає. Кажуть, щойно закінчились білі ночі. У бюро Інтуриста висить список усіх прогулянок, які можна туристам відбути. Замовляємо подорож до Петродворця і рушаємо на батьківських до готелю «Ленінград», що є збірним пунктом.

По дорозі проходимо через Марсове поле, далі заходимо до Літнього саду. Він старий, по обидва боки доріжок стоять античні скульптури. Стаємо на хвилю, і згадую все, що довелось прочитати про нашого славного земляка. Бо це ж сюди молодий Тарас, в білі ночі, приходив малювати котрусь із них. Тут натрапив на нього художник Сошенко, познайомився. Потім в житті поета були: викуп з неволі, художня академія, знайомство з визначними людьми, писання чудових, сміливих віршів, які дістали високу оцінку, славу, любов від своїх і ненависть від ворогів. А пізніше заслання із забороною писати й малювати, де пробув довгих і тяжких десять років. Як вернувся, був молодий ще роками, та здоров'я підірване. Тяжко йому було останньої зими. Задихався, лежав нагорі у маленькій кімнатці і мріяв про Україну: весною туди поїду і... видужаю. Не довелося. В день народження прийшла телеграма поздоровлення від полтавців. Не забули земляки! Так радів! А наступного дня, о шостій рано, дибав униз, упав на сходах і помер.

Лежав у домовині в церкві при Художній академії. Люду зійшлось, так що «шилом не повернеш», писали пізніше очевидці. Читали над ним псалми, які сам переклав на українську мову. Понесли домовину студенти, літератори. В головах на срібній табличці було написано: «Український поет Тарас Григорович Шевченко, 26 лютого, 1861 року». На труні лежав лавровий вінок. Зібрався весь університет, Академія. На Васильківському острові набережна між двома мостами заповнена була

натовпом. Ховали на Смоленському цвинтарі. Ішов лапатий сніг. А в Україні починалась весна! Над труною промовляли письменники. Куліш, Костомаров. Останній розридався, не скінчивши промови. Всього було дев'ять промов: шість українською мовою, дві російською, і одна польською. Було б більше – поліція припинила. Похорон переходив у маніфестацію... На вістку про смерть поета у Львові студенти носили чорні стрічки на рукавах, по багатьох містах України відслужено панахиди.

Перед десятою добралися ми з кумою через Літейський міст до готелю «Ленінград». Це новий готель, стоїть над Невною, а навпроти нього славний пароплав «Аврора» похитується на воді.

Підходжу до міліціонера:

– Чи можна зфотографувати?

– Все можна фотографувати в Ленінграді! – відповідає. Ти диви! А в Києві з пішоходного мосту не дозволили зняти Дніпра.

Зібралися в «Ленінграді» туристи, а перекладачів і досі немає. Поки прибули, та ще французів підібрали в «Асторії», спізнилися на годину. Нарешті, їдемо. Перекладачів аж три: англійською, німецькою і французькою. Кожен по-своєму по черзі розповідає. Уже приїхали до Петродворця – колишня царська літня резиденція. Сам палац на горі, а від нього вниз стелиться парк. Навпроти палацу б'ють каскади фонтанів, по боках статуї мітичних богинь. Все це виблискує позолотою, струми води переливаються на сонечку і, скупавши богинь, падають водоспадом униз.

Трохи далі, поряд, мов по шахматній дошці, тече шахматний водоспад. А скільки у цьому саду ще більших і менших фонтанів, скільки скульптур! Деякі приховані у траві – станеш, а струм води б'є на необережного. Любив, видно, цар не лише катувати, а й жартувати... Палац для цариці, а зовсім внизу, в кінці саду, над Фінською затокою, збудував цар собі дерев'яну хату. Коридор широкий, а по боках по три кімнати – і назвав її по-французькому Плайзір – приємність.

Стоїмо, чекаємо перед палацом, перекладачка пішла досередини. Збоку черга довжезна із місцевого люду. На дверях цербер стоїть у жіночій подобі: як одчине вершу,

чути аж в Ленінграді, який звідси яких дев'ятнадцять миль.

– Ви запізналися, вам уже не помагається заходити до палацу! – кричить вона.

Минуло з півгодини. Пішла друга перекладачка на поміч. Не допомогло. Спізналися, кажуть, треба було не баритися! Тепер місцевим черга дивитися. А те, що то не наша вина, а готелю, їх не обходить. Мадама перед дверима кричить голосно й демонстративно:

– Досить вас, чужинців, балувати! – Люд місцевий радісно її підтримує. Нас ведуть оглядати парк...

Як верталися, молода провідниця дуже вибачалася. А в готелі жіночка бита, тут до неї хвиля протестів, обурень суне: «Що це за неподобство!», «Гроші брали, а всередину не пустили», «Дайте книгу скарг», «Хочемо говорити із самим міністром». Особливо репетував один лондонський адвокат: «Я спеціально приїхав до Ленінграду, щоб побачити царський палац!» А вона швидко усім раду дала.

– Заспокойтеся, – заявила. – Я тут найбільше начальство (вона квитки продавала!). Далі нікому жалітися. Досить нарікати, якщо хочете знати, вас туди й не мали пускати. Вам положено зимою палац оглядати, а літом положено лише парк оглядати!

– А реклама? – запитуємо здивовано.

– А мені реклама до лампочки!

Верталися до свого готелю надвечір. Та лихий поплутав, не в той бік над Невою пішли. Тут хатки старі, склади якісь, людей майже не видно.

– Дивись під ноги, – гукає кума, – тут такі глибокі ямища, що як беркицьнеш туди, то хіба в Австралії опинишся.

Під асфальтом видно земля розсунулась, утворилися порожнини, хідник пообвалювався.

Друга наша подорож була у Пушкіно – Царське село. Теж за містом. Сама резиденція грандіозна, перед нею парк. Кожна кімната у будинку іншого кольору, стіни оббиті кольоровим шовком. Ну, от таки побачили, як царі жили.

Погода, на жаль, зіпсувалася, пішов дощ. А на дощі змокнеш і в плащі, каже прислів'я. Тож ходимо, мов мокрі

кури. В обід до їдалень, а ввечорі до ресторанчиків, де черга стоїть аж надворі. Один знайомий завів до їдальні для журналістів. Ледве упросив, щоб дали пообідати: «Пустіть, це закордонні туристки, куди ж я їх на обід поведу, сорому не обберусь . . . »

Покидали Ленінград у неділю. Таксист підвіз до станції і врізався просто у гурт молодиків із транзисторами. Крик, галас. Кулачищами б'ють по машині. Сидимо всередині і нічирк. Прийшла міліція, повели . . .

Їдемо нічним поїздом до Києва. Ковдер на ніч не дали, самі простирадла. Хоч доглядачка гарна, приємна, та теплими словами хати не нагрієш. У купе люди міняються. Якась фірма з Англії щось будує в містечку в Білорусії. Чоловіки працюють, а жінкам сумно дома. Харчі добувають самі, лише м'ясо привозять їм. Живуть у будинку разом. Виїжджати з містечка не дозволяють. А це раз повезли розважитись до Ленінграду й тепер вертаються. Вони отаборилися у сусідніх купе, а їхні наглядчі – двоє чоловіків – з нами. Старший з них уже не одне денце в чарці бачив. Тож молодший все його просить та нагадує, щоб не пив. Той огризается, виймає щось підкріпитися. Лаштуємось спати. Старшому саме язик розв'язався.

– Я, знаєте, й закордоном бував. Минулого року в Англії довелось провести місяць. Ну, куди їм до нас рівнятися! В нас усе краще. От приміром морозиво, хіба можна їм до нашого рівнятися?! І так уся їжа!

Я згоджуюсь, що морозиво, дійсно, смачне.

– Та в нас усе найкраще! – І пішов, і поїхав . . . Ну, що ж, думаю, старого вчити, що мертвого лічити. А він намагається нас перевиховати. Засипаємо, а він все ще патякає.

Ранок. Треба б поснідати, збираємось іти до буфету. В цім вагоні для туристів окремого немає. Взагалі поїзд старий попався. Все скрегоче, торохтить, наче ось-ось розпадеться. Лавки винятково тверді.

– Я б не радив вам до буфету йти, – радить нам чоловік із сусіднього купе.

– Чому? – дивуємось.

– Та не дуже там чисто, та й взагалі . . .

– Краще раз побачити, ніж тричі почути, – мовить

кума. Тим паче, у нас справді і вибору немає – їхати цілий день. Пішли. Якийсь суб'єкт із підпухлим обличчям «заправляє» їдальнею. Столи брудні. Оглядаємо меню.

– Тих страв немає, – заявляє він.

– Слова масні, а пироги пісні, – бубонить кума, згадуючи вчорашні теревені нашого компаньйона по купе.

– А що ж у вас є?

Чолов'яга мнеться, щось мугиче під ніс. Ну, що ж, коло чужої миски не кривлять писки . . .

– Хліб і яйця є? – запитую. Він киває головою. – От і чудово. А кефір? – Набираємо запасів на весь день. Тепер не пропадемо.

За нашим вагоном доглядає молоденька студентка. З нею ще кілька помічників чи поклонників – не розбереш. З виду вона, хоч воду пий! Дивишся, й не намилуєшся. До людей винятково привітна.

– Молода ще, а пізніше навчиться, буде гавкати на всіх, – зауважує один песиміст.

Приходить час готувати чай. Бідна дівчина довго возиться, поки розводить вогонь, бо все в цьому поїзді допотопне.

– А на обід чай буде? – допитуюсь.

– Та я ледве цей зробила. Пийте зараз побільше, поки є, – каже ніяково, усміхаючись.

Наші сусіди-англійці висідають, прощаємось. «Надіємося, що на Різдво будемо в Англії!» – гукають з перону. В наше купе сідає жіночка і молодий хлопчина. Молодичка балакуча, весела. Живе з чоловіком і його батьком в двокімнатній квартирі, а свою здає. Батьки в неї лікарі, чоловік інженер. Його праця має окрему крамницю на харчі. Так що турбот з тим немає. І, загалом, живе непогано. Коли проїжджали околицю міста, де в яру тулилися хатки, хлопчина сказав:

– Цю місцевість у нас зовуть «яром смерти». Сиро там, багато людей хворіє й помирає . . .

– Дурниці такі верзеш, – накинулась жіночка.

Він замовк, незабаром вийшов з купе, і не заходив до кінця подорожі. А ми слухали милі розмови нашої привітної сусідки.

– Знаєте, я маю, взагалі, таку філософію: всього смачного не з'їси, всього гарного не купиш, – гуторить вона.

Але судячи з її вигляду, намагається . . . На пальцях її пухленької руки поблискує декілька перстенів з дорогоцінними камінцями, на ній одяга теж не одну зарплатню коштує . . .

– Перед одруженням я працювала перекладачкою. От і довелося раз везти групу поляків.

– А ви що, польську мову знаєте? – запитую.

– Ну, що ви. Та ми ж усі слов'яни, порозуміємось. Говорила до них російською, мусіли зрозуміти.

Довго тягнеться в поїзді день. Вже й жіночка висіла, і zostалися лише ми з кумою. Лягаю на лавці, відпочиваю. Двері в коридор відчинені. У вікно бачу синє небо, проминають стовпи з дротами. Ідемо помаленьку. Раптом, якось дивно дріт застрибав, хитнувся стовп, поїзд стишив хід і чую стає. Крик, галас, вигуки доносяться знадвору. Підбігаю до вікна. Перед нами починається якесь сільце. Збоку біля насипу перекинуте вантажне авто, на землі біля нього сидить чоловік. Обличчя, руки, ноги у крові. А також обмазаний мазутом. Висипаємо всі надвір. Розпитуємо робітників. Виявляється, чоловік возив землю, думав встигне проскочити через переїзд, а, виходить, не розрахував – поїзд зачепив заднє колесо.

– Машину розбив, і нам досталося, – мовить сусід, – будемо ждати поки новий локомотив привезуть. Не пощастило бідасі. Попаде йому за державну машину. Та й самому ще хтозна, як пройде лікарня. Поки довезуть до містечка, може й дух витрясти.

Стоїмо, чекаємо. Приїхало вантажне авто, поклали в нього потерпілого. Поруч нас чийсь садок. Бачу хлопчачки, а пізніше й студентка-доглядачка нашого вагона із своїми залицяльниками, побігли до дерев і почали обривати яблука.

– Куди ж ви його їсте зеленцем, похворієте! – кричить до них чоловік.

Нарешті, рушаємо. Минаємо станцію Носівку. І згадала тоді, що купила в куми коралі, а вона розповідала: «Це матері, царство їй небесне, свекор купив у Носівці на ярмарку. Молодою була, щойно одружилася.» Намисто нанизане на прості нитки, зав'язується стьожкою. І лежить тепер воно в мене, діткам у спадщину. Ось станція Ніжин.

– Може до нас в гості заглянете, – жартує жіночка із сусіднього купе, йдучи до виходу.

– Ех, якби ж то вашими устами мед пити, – кажу з сумом. Прощаємось, поїзд відходить, і згадалось прислів'я: Ніжин більший від Носівки, тільки одною хатою.

ЛЬВІВ

Лише два дні побули в Києві і рушаємо сьогодні до Львова. Вечір. Стоїмо на пероні, чекаємо на поїзд. Згадую учорашню зустріч і розмови. Це була група прогресистів із Америки. Приїхали делегатами на якийсь черговий з'їзд. Їх везли на оглядини Києва. Автобус був напівпорожній, тож і нас згодились взяти. Я сиділа поруч старшої говірливої жіночки:

– Так нам гарно тут. Скрізь нас возять щодня, все показують. Позавчора були в колгоспі, вчора в дитячому садку. Як тут гарно людям живеться! Яка чудова країна! – ділилася вона зі мною своїми враженнями.

– А в Америці ж як поживаєте? – цікавлюся.

– Америка гарна країна. Але ж система там кепська, капіталістична. Ми сюди залюбки приїжджаємо. Я вже вп'яте. А ота бабуся у синій суконці біля вікна, то й рахунок згубила. В неї тут велика родина. Он за нами братові внуки їдуть. Це ж вона їм авто подарувала. Та хіба це вперше! В неї тут багато рідні. Аж дев'ять авт їм досі купила!

І тепер згадуючи ту розмову, думаю собі: дійсно «кепська система» – дев'яте авто купила! Коли добре подумати, взагалі, виходить, якийсь парадокс. Приїжджих капіталістів в ресторанах і готелях начальство мало на руках не носить. Всі їхні бажаннячка, мов у казці, враз сповнюються. Не те, що нам сіромахам, простим туристам, які ледве на подорож грошви нашкрябали. Велике діло – гроші!

Ось і поїзд прибув. Сідаємо. До нашого купе заходять двоє молодих чоловіків. Знайомимосся.

– Я живу біля Львова, художник за фахом, – розповідає сухенький, низького росту хлопчина. – Оце був у Києві, возив проект на затвердження. Роблю художнє оформлення клубу.

Глянувши на другого, кума шепнула на вухо:

— Ото ніс для празника ріс, а він у будень носить!

Сам він — харків'янин. Зараз працює на Сибірі. Саме має відпустку.

— Я руський. Одружився з галичанкою. Маю дочку. Жили ми на Закарпатті. Потім жінка мене покинула. Оце їду просити тещу, може вмове дочку, щоб вернулася до мене. Та, правду кажучи, я українець, але звик казати, що руський. Всі так у Харкові кажуть, і я вже так . . .

— А чому ж не розмовляєте українською мовою?— запитує.

— А це не має різниці, якою мовою говорити, — заде-рикувато вискакує художник.

— А я гадаю, що велика різниця, чи шануєш своє рідне, чи ні, — вперлася я.

— Сказала б словечко, та вовк недалечко, — стиха бубонить кума.

— Ви віруючі? — питає здивовано харків'янин, побачивши в мене хрестик.

— Так.

— А я ні.

— Я теж віруючий, і дитину свою охрестив, — озивається галичанин.

— Як ви — молода людина і вірите в Бога? — дивується другий.

— А чому ж? Наша конституція дозволяє. А ви хіба дитини своєї не хрестили?

— Охрестив, — ніяковіючи, признався той. — Спробуйте між ними жити й не охрестити! Жінка сама до попа понесла.

Довідавшись, що ми з Австралії, вони дивуються:

— Яким вітром вас туди занесло? От ніколи б не сказали, що ви нетутешні!

— Мусимо наше знайомство відзначити, закропити його, — вирішив харків'янин. Побіг кудись, приніс дві пляшки шампанського і кульок шоколадних цукерок.

— Ми ж непитуці, — відмовляємося з кумою.

— Що ви, то недужих питають, а здоровим наливають, — примовляє він.

З кожною шклянкою він стає говірливішим. Нарікає на жінку: — Вона каже, що я п'яниця, а я ж п'ю лише задля

компанії. Для чого вам до тої Австралії їхати? Такі ловкі молодички, і їхатимете на чужину! Та хай вона западеться, та Австралія! Я маю ідею: встанемо на якійсь зупинці, підемо в міліцію, розтолкуємо їм усе і зостанеться тут жити! Нащо вам та Австралія здалася?!

– Ви жартуєте?

Ні, він зовсім серйозно. Побіг ще дві пляшки приніс. На очах людина міняється: стає задерикуватий, голосний. Робить плани, як ми лишатися будемо... Художник, бачу, стурбований, а кума підморгує нам і примовляє:

– П'яного молитва, що хворого піст!

Ми вже боялися, щоб часом, не почав він бешкетувати. Але все закінчилося гаразд. Після всіх випивонів розібрало його, як вовка опеньки і, лігши на лавку, заснув він богатирським сном. Я й собі полізла на верхню полицю спати. Куму лишила внизу. Коли потреба буде, вона всім одкоша дасть.

Ранком швидко збираємо речі. Сіється дощ. За вікном сумні мокрі лани. Два дні тому був великий ураган, пшениця місцями вся вилягла. Недарма кажуть: не той урожай, що на полі, а той, що в коморі.

Під'їжджаємо до Львова. П'яничка спить без задніх ніг. Задає хропака, аж гай гуде. Нас зустріли з Інтуристу і повезли до нового готелю «Дністер».

Відпочивши трохи, вирішаю заглянути до їдальні, наближалася вже обідня пора.

– Ви куди? – спинив мене завідуючий перед дверима.

– Хочу вашого борщу скуштувати, – відповідаю.

– А ми в каstrулях борщу не продаємо! – мовить він з усмішечкою.

– Та мені, хоч би миску борщу з'їсти – каstrуля не потрібна.

Прийшлося доказувати, що я не тутешня, а таки справжня закордонна туристка. Тут і кума нагодилася. Довідалась у чім справа, і сміється, заливається, аж дерева колихаються:

– От, – каже, – до чого ми обчухралися за час нашого подорожуваннячка... Видно пана по халявах!

В парку, що навпроти готелю, збирається багато люду: туристи, родичі і знайомі. З ранку до пізнього вечора чути їхні розмови. Дехто приїжджає до туристів

автом, бачу ходить міліціонер, записує номери. Одного разу надвечір довелося мені йти через парк. Вирішила сісти на лавочці відпочити. Відійшла трохи на бічну стежку й присіла. Коли чую тиху розмову.

– Якби вас там у Канаді та Америці не було, то й нас давно стерли б. А то, бач, оглядаються, світової opinii бояться.

– Та у вас же новий тепер.

– Еге, вареники ті самі, тільки макітра нова. Куди йому якісь зміни заводити, старий він.

Я встала, кахикнула, і пішла подалі від гріха. Та й, бачу, суб'єкт якийсь, «колясує» недалечко.

До готелю прибула нова група туристів з Франції. Поодружувалися там із французами, мають дітей. Присіла коло них, розмовляю.

– Діти наші не говорять українською мовою, не цікавить їх Україна. Оце поки мати живе, приїжджатиму кожного року, – розповідає мені жінка.

Підходять інші з їхньої групи, розмовляють французькою мовою. Дехто і чоловіка француза з собою привіз.

«Французи» їдуть до Олеськового замку, ми з кумою і собі хочемо до них пристати. Питаємося, чи приймуть. Біля автобуса стоїть молода дівчина, здається із готельного бюро.

– Беріть її, це журналістка, – звертається вона до провідниці.

– Ви, мабуть, мене з кимсь поплутали, – заперечую я.

– Ні, ні, це вірно, вона й в радіо виступає, – чую знайомий голос.

Обертаюся. Землячок! А мармиза від єхидної усмішки так і розпливається. Щоб він скис! Ніяк його не позбудемось.

– Нічого, – потішає мене кума, – в нього зла, як у козла, а сили, як у комаря.

Ідемо автобусом. По дорозі багато лежить гілля, часом цілі дерева зламані бурею, яка багато тут лиха накоїла: поруйнувала хати, забила людей.

Біля мене сухенька, маленька молодичка. Це сестра тієї французжанки, що вчора познайомилась зі мною.

– Нас вислали на Сибір, – розповідає вона. – Як одбу-

ли, хто хотів – вернувся. Я теж приїхала до Львова, пожила кілька років, та й назад подалась на Сибір. Чоловік і діти тут лишилися. А я не можу тут, клімат мені не підходе. Ревматизм мене мучить. Часом до дітей наві-
дуюсь. А це приїхала із сестрою побачитись.

Наша провідниця пропонує нам заспівати пісню. Моя сусідка затягає «Катюшу». Інші теж підхоплюють.

– Та може якусь народню пісню? – гукає провідниця.

– Ні, ми «Катюшу» хочемо, – озиваються «французи» і захоплено її виспівують.

Спинаємося біля пам'ятника Будьонного. Він великий, залізний; коні мчать в далечінь і командир з ними... Землячок декілька разів його обійшов, придивляється.

– Це той, що із Хмельницьким воював проти поляків? – запитує.

Хтось чмихнув, інші мовчки глянули, а він не помітив: метушиться, фотографує. Поїхали далі.

Одеськів замок стоїть на високім пагорбі. Добираємось до нього крутою доріжкою. Звідси видно далеко: села, поля. Сам пагорб засаджений парком. Колись тут була фортеця, а навколо мочарі. Перші згадки про замок із початку чотирнадцятого століття. Гадають, що збудований він одним із синів галицького князя Юрія Львовича. А пізніше – в чії руки він не переходив: литовські, польські, місцеві повстанські.

В 1512 році жителі навколишніх сіл зібралися тут за замковими стінами боронитися від татар. Та не витримала фортеця облоги. За козацьких часів власником замку був місцевий вельможа Іван Данилович. Тут у нього на службі перебував батько Богдана Хмельницького – Михайло Хмель. Пізніше, коли він попав у полон до турків, намагався Данилович викупити Хмеля, та не довелося.

Нас зустріла молода приємна дівчина, місцевий екскурсовод. Заходимо на подвір'я замку: дитинець увесь вимощений великим камінням. Піднімаємось по сходах, оглядаємо кімнати. Всього тут три поверхи. Стіни товсті, протягом століть руйнувався він не раз, і знову перебудовувався. Попало йому і в часи останньої війни. Реставраційні роботи тривають, кажуть, і досі. У кімнатах намагаються зберегти дух того часу: стоять масивні

шафи. Різьблені дуже декоративно. Скільки праці, вмілости і любови вкладали колись майстри. Каміни викладені старими кафлями, на стінах гобелени французькі, шпалери – картини брюссельські. І багато картин родинних та з вельмож тих часів. Далі – на релігійну тему: скульптура дерев'яна і дерево-поліхромія. Великої унікальної вартости, це фрагменти з вітарів, звезені сюди з навколишніх церков. Спускаємося в підземелля замку. Кажуть, тут колись ховалися у часи лихоліття, інші гадають, що закопані тут великі скарби. А тепер все це безцінний народній скарб.

Повні вражень, вертаємося до Львова. Увечорі йдемо до театру. У театрі імені Марії Заньковецької на гастролях чернівецький театр Ольги Кобилянської. Нам сказали в готелі, що квитки вже всі випродані. Йдемо спробувати щастя. «Та ми ж із самої Австралії приїхали подивитися на вашу виставу,» – висуваємо аргумент. Нам везе, отримуємо квитки. Ідемо на п'єсу «У неділю рано зілля копала». А на другий день на «Українські вечорниці». Львів'яни приймають гру артистів дуже тепло. На кінці вистави встають і довго плещуть. Дехто дає артистам квіти. Львівські глядачі вдягаються гарно, із смаком. Декілька були у вишитих сукнях. На перерві публіка йшла і тут же в театрі купувала лімонаду, солодоці, сандвічі (шматочки хліба без масла, з ковбасою). Серед глядачів чути й російську мову.

Майже поруч, Театр опери і балету. Він чудовий знадвору, та всередині ще з акустикою якась затримка, і тому зачинений.

Йдемо на Личаківський цвинтар. Ходимо алеями, наче в парку. Між старими похованнями знаходимо могилу Володимира Івасюка, славного творця пісень і мелодій. До нас приєднуються інші туристи і місцеві. Стара бабуса порається, поливає квіти, що ростуть на могилі і в цвітошниках. Пам'ятника й досі немає. Стоїмо, молимося за його душу... А сльози самі течуть... Такий талант! У розквіті сил... І такою смертю загинув... Вітер тихо наспівує його пісню «Мальви»: «У матерів є любі діти, а у моєї – тільки квіти...»

На цім цвинтарі похований інший визначний син України – письменник Володимир Гжицький, славний автор

«Чорного озера». За вказівками згори, доводилось йому переробляти цей твір не раз, та однак не догодив. Десять років покутував свої «гріхи» на Сибірі.

Наступного ранку снідаємо з канадцями. Довідавшись, що ми з Австралії, одна жінка каже:

– Ми випикуємо журнал «Нові Дні». Так в нім Лєся Богуславець, теж з Австралії, описувала свою подорож по Україні. В нас сусід-українець позичає цей журнал. Дуже йому сподобались її розповіді. Все, було, запитує, чи свіже число прийшло.

– А як ви гадаєте, чи вірно вона описала Україну?

– Так, загально все так, та, звичайно, кожен має й свої власні спостереження й пригоди.

Лише мить вагаюся, чи сказати, що я і є автор. Ні. Для чого?

Як і в кожному місті, роблю обхід книгарень. Хочеться дістати твори улюблених авторів. Але скрізь та сама проблема – немає ні одної книжки відомих авторів: Гончара, Загребельного, Гуцала, Мушкетика, Тютюнника, Шевчука, Дімарова, Дрозда, Павличка, Ліни Костенко, Драча і ще багатьох. Ні одної! Знайома, що водила мене стиха запитує: «Хіба твори Ліни Костенко дозволені?» Це й не дивно, якщо жодної книжечки і на показ немає.

За шість днів нашого побуту в Києві не було там ні одного українського концерту, ні одної української п'єси. На всі наші запитання була одна стереотипна відповідь: «Всі театри українські на гастролі поїхали». Тож тепер кума не витримала й запитала в крамниці:

– Що, мабуть книжки на гастролі кудись чкурнули?

– Та в нас їх і не було, – признаються продавці.

Ну, що ж, раз немає книжок, значить будемо «налягати» на пісню. Накупимо своїм рідним платівок, нехай втішаються. Зайшли до крамниці «Мелодія». А тут є з чого вибирати. Де не глянеш, стоси платівок. Всі стіни ними заставлені. Сотні, а може й тисячі платівок. Людей у крамниці повно. Купують, оглядають, награвують. Приглядаємось і собі. Є тут польські, німецькі, російські, навіть англійські! Молодець Львів – не відстає! А де ж рідні українські пісні? Не знайшли. Довелось запитати. Шукали, переглядали, приходять радісні – є! Аж три! Чудеса! На жаль ті, що вже давно маю. Пішла у дитячий

відділ. Тут також платівок багатенько. Дві стіни ними заставлено. Малюнки на обкладинках чудові. Українська лише одна! «Солом'яний бичок» – та, що минулого разу купила. Так гучно, бучно, а п'яти видно, думаю собі.

У неділю зранку йдемо до церкви. Відправа йде українською мовою. Вся церква прикрашена вишитими рушниками. Дружній спів вірних лине до Всевишнього. Це ранішня Служба Божа, людей стільки, що ледве зміщаються. А ще ж після цієї, зразу друга відправа.

Велика радість і сум охоплюють моє єство. Щось стискає горло. Чи можна передати ці почуття? Після відправи виходимо надвір. Що це? Чую виразно по радіо передають Службу Божу українською мовою!

– То з Ватикану хтось слухає, – пояснюють мені.

По обіді знайомі ведуть у Шевченків гай, де розташований музей під відкритим небом. Це великий парк, на пагорбах і долинах якого звезено по районах і впорядковано хати, дві церкви, і навіть млин. В кожній хаті жіночка за всим доглядає. Заходимо до однієї. Мисник гарно вставлений посудом, народня ноша висить на жердці, все честь честю, а доглядачка видно чимось схвильована. Виявляється, щойно мала відвідувачів, та таких, що й міліцію мусила кликати на допомогу.

– Хотіли стибрити вишитий рушник! Я кричу їм: це музейне, не чіпайте, а вони, знай, одне твердять: «А ми хатім, а нам нада!» Бач, звикли – все їм давай, – обурювалася вона.

Потомившись ходаниною, обдивившись хоч ту дрібку краси, що змогли відтворити тут, бо ж звичайно хіба можна у парку помістити всі ті села, ставки, ліси, гори, помаленьку прошкуємо до виходу. Навпроти нас їде авто, майже порівнявшись, воно притишило хід, чоловічок вихилився із вікна і за хвилю на нас дивилась велика фотокамера. В першу мить, від несподіванки, в мене й мову відібрало. Він закінчив фотографувати і авто поїхало помаленьку далі.

– Ти бачила? – репетую до куми. – Пам'ятаєш в Києві, сміялася з мене, говорила, що буйну маю фантазію! А що ти на це скажеш!?

А вона спокійненько відповідає: – Ми фотографуємо, нас фотографують . . . Своєрідний культобмін . . .

Останній день у Львові. Прощаємось з містом. Дибаетьмо мощеними вузенькими вуличками старого міста, деретьмо на Княжу гору. Тут руїни Високого замку і чудова панорама на місто.

Мимоволі порівнюю теперішній Львів до того, що бачила три роки тому. Чи є зміни? Є! На вулицях частіше чути російську мову, вивіски, що раніше так захоплювали мене, теж змінилися і читаю тепер: «Ігрушкі», «Чулкі». В декотрих ресторанах меню, вивішене на вулиці, теж чужою мовою. У крамниці, де раніше купувала пиріжки, теж так само. «Це, – кажуть, – залежить від головного. В установах і крамницях начальник тон задає.»

Недалеко від нас кав'ярня, вже не раз заходимо посидіти, подивитись як молоді львів'яни кавують. І сьогодні, прощаючись з містом, заходимо сюди. Вже давно хочу скуштувати тістечко з інтригуючою назвою: пташине молоко. Видно воно дуже смачне, бо й цього разу, поки невеличка черга донесла мене до прилавка, тістечко розібрали. А кума глузує: – Чого їй тільки захотілося – пташиного молока!

Біля Площі Міцкевича парк. Як і кожного вечора, переповнений людом. День сьогодні був гарячий, паркий. Вечірня прохолода помалу огортає місто. Вдень тут проходили бабусі з внуками, туристи, а зараз усі мешканці міста вийшли із тісних задушливих квартир, щоб відпочити на свіжій повітрі. Лавки всі зайняті. Хтось устав, спішимо сісти. Біля мене сидить жінка з авоською. З роботи вертається і скупитися встигла. Біля неї середнього віку чолов'яга, сміється і розмовляє з усіма. «Вже набрався,» – підморгує нам сусідка. Недалеко зібралася ціла юрба. Там болільники спостерігають гру в доміно. І вдень тих стареньких не раз бачу, сидять на лавочці, розмовляють, грають. Ось групу туристів-школярів повели вечеряти до «Червоної шапочки», що навпроти. Вечір помаленьку опускається на місто. Засвічуються світла. Парк міняється – із буденного набирає загадкового вигляду, стає, наче казковий. Дерева, накинувши чарівні шати, стоять, прислухаються до людських радощів і турбот. Публіка на вулиці вже не поспішає, вона пливе, заглядає на вітрини, їсть морозиво, розсмо-

ктується помаленьку по театрах, кінах, кав'ярнях. До побачення, дорогий Львовє, де б не закинула мене доля, завжди буду тебе згадувати із теплом, сумом і любов'ю.

ТЕРНОПІЛЬ

Прибули ми до Тернополя, стоїмо, таксівки чекаємо. Наша провідниця бігає, видзвонює, ніяк не доб'ється де всі авто поділися. Стоїмо добру годину, ще й з гаком. Коли це суне до нас автобус!

– Раз, – мовить провідниця, – з машинами така нерозбериха, поїдемо цією «махіною». – Отож цим транспортом добралися ми до готелю.

Ранком спішу до бюро. По дорозі перестриваю директора готелю, пояснюю йому, що хотіла б до Почаїва поїхати. А сама пригадую, як три роки тому поїхала до Почаївської Лаври без дозволу. Там мене міліція затримала. А вернувшись до готелю, визивав мене оцей чоловік на громи-розмови: «Як ви сміли без дозволу рушати, та ви знаєте, що за це . . .» і розійшовся, як гарячий чайник. А закінчилось тим, що мусів визнати: ніякого кардинального злочину не зробила, Почаївська Лавра чудова архітектура. Ще й вибачився при кінці, запевнив що, як приїду наступного разу, дістану дозвіл.

Чи впізнав він мене тепер, не знаю. Усміхнувся люб'язно, та й каже:

– Ідіть поснідайте, а тоді зайдете й полагодимо все.

Після сніданку знову прошкую до бюро.

– Де ж директор? – цікавлюся. А його, як корова язиком злизала.

– Ось тут тількищо був, мабуть вийшов десь на хвилину, – кажуть.

Тут заходить ще одна працівниця і заявляє: – Поїхав наш директор до Львова.

– Не може бути, – дивуються інші. – Нікому ж він не казав, та й не планувалося.

– А я сама його на вокзал провела й посадила у вагон, – уточнює вона.

Ну, думаю, тут правди спроста не добереш, всі ви од-

ним миром мазані. І прохаю, щоб дозволили поїхати до Почаїва.

– Що ви, туди не пускають! Та коли вже так хочете, пишіть до міліції листа.

Дають папір. Сідаю, пишу.

– А скільки б та подорож коштувала? – запитую. Один почав вираховувати.

– Ну, от, ще вовка не вбили, а вони шкуру деруть, – зауважив другий. – Прийдіть за годину-дві і дізнаєтесь усе.

Вертаюся, як казали. Не дозволено їхати.

Пішли ми з кумою в місто. Тернопіль під час війни був майже весь зруйнований. А нові будови, звісно, скрізь однакові. На околицях міста нові райони: ряди сірих одноманітних будинків. Будують їх тут, як млинці печуть, швидко, а краси ж ніякої.

Недалеко від центру вціліла церква. Тепер же вона православна. Заходимо до середини. Людей немає, бо Служба Божа закінчилася. Кажуть нам – це єдина церква на весь Тернопіль. Усередині, розповідають, збудована вона начебто у формі корабля. Видно, той, що планував, колись гасав по Чорному морю, а тоді на старість, як угомонився, збудував по своїй вподобі, щоб нагадувала молодість... Ще одна особливість у ній: нагорі попід стінами є помости-проходи. При потребі, церква мінялася на фортецю і оборонці звідти смалили крізь віконця на ворога.

Біля церкви вуличка веде вниз на базар. От ми нею й почимчикували. Добралися до великого майдану. Навколо нього крамниці, а посередині в рядах продає кожен городину, фрукти. Ось походить чоловік, обвішаний вінками цибулі.

– Купіть молодички, гарна цибуля, не пошкодуєте!

А далі під навісом привозні кавуни, аж із Узбекистану притарабанили їх власники. Вони маленькі, рябенькі. Купили ми з кумою один і тут же його «ухрокали». Підкріпилися ще соняшниковим насінням і подалися знову в місто.

Ходимо по книгарнях, а тут стара біда: «Ми продаємо лише авторів з нашої області!» – заявляють нам. От дивина! Кинулись до місцевих авторів, але й з ними не

краще, нічого гарного немає. В одній крамниці натрапили на платівки. Гори їх: і на столі стоси лежать, і на полицях повно.

– Є українські? – запитуємо.

– Самі шукайте, – радять нам. Понишпорили ми, перерили, де лиш могли заглядали – знайшли лише дві!

– Оце й усе, що є, – уточнюють. – На Україні фабрики немає, тому й наші платівки дефіцитний товар.

Згадався мені вірш Володимира Самійленка «Ельдорадо». В нім такі рядки:

Там говорять по-французьки,
Не то значні, а й лакеї,
І пани всі мови знають,
Крім своєї, крім своєї.

Пішли в парк, сіли, відпочиваємо після всіх походеньок. Поруч нас сидять дві молоді дівчини.

– Ну, як, – питається одна, – здала вступні іспити?

– Здала. В листівку п'ятдесят рублів усунула й здала. А Марусі довелось сотню вкласти, бо не дуже вчилася.

– Ти ж хотіла на медичний, здається? – питає знову товаришка.

– Та куди там мені. Де я дві тисячі наберу. Мої таких грошей не мають.

Захотілось нам ще до театру заглянути. Дивились по афішах, нічого українського немає. Пішли запитали: на гастролі всі виїхали, інформують нас. Вертаємось до готелю, а там несподіванка. Виявляється одна знайома знайомої написала до своїх родичів, от і з'їхалися вони з навколишніх сіл, щоб довідатися про своїх родичів.

– Вибачайте, – речу, – я вашу родичку лише раз бачила й нічого розповісти про її життя-буття не можу.

– Нічого, – кажуть, – нам цікаво зустріти земляків, що живуть аж в Австралії. Раз така okazія, поведемо вас в ресторан.

Пішли ми. А там разом і дискотека. Оркестра на всі голоси надривається, верещить, кольорові світла блимають, а танцюристи й собі жару дають: вихиляються, викручуються по-модерному.

– Буває лихо, що плаче, а бува, що скаче, – кажу жартома.

Пройшли ми до другої кімнати, сіли за стіл. Замовили наші нові знайомі перекуску, гуторимо собі. Поруч, помічаю, за столиком двоє сидять, та так вуха до нас наставляють.

– А вони підсадні, – зауважує сусідка моя.

– А як ви знаєте? – дивуюся.

– Дуже просто. Сидять, нічого не їдять, лиш шампанське п'ють та до нас прислухаються.

Якраз, думаю, за цим тарарамом почуєш щось. Я сама себе не чую. Бачу встав один з них, проходить, та так пильно до нас придивляється.

Нарешті музика затихла.

– Дякую вам, але не за те, що грали, а за те, що перестали, – кажу прислів'я. А наші знайомі і собі приказують:

– То діло таке – кому що до вподоби: одному дівиці, другому молодиці, а третьому паляниці!

Ранок. Пішли полюбувались озером, яке зразу за готелем, і вже час їхати до Чернівців. Нас везуть на станцію, садять у поїзд, ще й приказують: «Ви ж по дорозі не надумайте десь висідати!»

Поїзд спиняється на кожній станції. Їдемо помаленьку. Проїжджаємо через поля, села. Яка краса. Корови пасуться, люди полять городи, зупиняються, махають нам. А ми собі помаленьку чухкаємо далі. Сонечко світить, хмаринки де-не-де пливуть по небі. У цім поїзді купе немає, сидимо всі разом. Люд сідає й висідає, все сільський, з сапками та іншим знаряддям. Мішки стоять в коридорі, а які менші, ті ставлять біля себе. Одна бабця все бігає до дверей, дивиться, чи хто бува не поцупив клунків. «Вже мене навчило,» – примовляє. Розмови точаться все про поганий урожай, про домашні клопоти.

Дві лавки за нами сидить суб'єкт. Ще в Тернополі сів. Вдягнений, як на парад: у костюмі, капелюсі, з портфелем, а кругом люд у робочій одежині. Кума вийшла в коридорчик до дверей. А він, бачу, одним оком її пасе, а другим мене. Згадалася стара латинська приказка: ніде не живеться так зручно і вільно, як у себе вдома . . .

ЧЕРНІВЦІ

Чернівці – наше останнє місто на Україні. Потім ще стелиться нам дорога до Букарешту і Сінгапуру, а звідти вже летимо до далекої «рідної» Австралії, де чекають на нас кохані дітки й чоловіки.

Як швидко пролітає час! Ще наче недавно, мріяли ми, турбувалися, планували цю нашу подорож, та не встигли оглянутися, як проминула вона і zostалися лише спогади про неї на все життя.

Чернівці – місто старе, розташоване на березі річки Прут. Це ж тут, на схилі літ, проживала відома письменниця Ольга Кобилянська. В центрі міста нові площі й будинки, а відійдеш вбік, і вузьенькі вулички крутяться то вгору, то вниз, сповнені старовини. Сім століть проминуло, як постало це місто і стало центром Буковини.

В парку, навпроти готелю «Буковина», забито молоддю. Чути вереск і звуки модерних голосних пісень. Вони ті самі, що й на Заході, лише мовою всесоюзною. Мимоволі згадую, як три роки тому сиділи ми там у літнім театрі й слухали з насолодою рідних пісень. А тепер, виходить, хоч гірше, аби інше . . .

До центру можна й піхтурити, але смалить сонце, а тому ловимо із кумою автобус. Людей в ньому – не протовпишся. Біля дверей стоїть згорблений сивий чоловік і голосно нарікає:

– Ну й молодь тепер пішла, нема щоб старшим місце дати.

– А ви краще б лежали на печі та їли калачі, ніж по спеці отак тарабанитись, – урезонює його шофер.

– Ага, якраз, влежиш, а хто ж гроші зароблятиме! – вигукує старий.

– Вже пора, щоб діти вас годували, – докидає й своїх п'ять збоку молодичка. – Чого ж ви так дітей виховували?

– Я виховував! – підскакує ображений старий. – Я

свою добре виховував, то інші псували дітей. Зять в мене попавсь непутящий. Все йому мало, дай і дай, а сам ні за холодну воду.

– Діти тепер балувані пішли, егоїсти, – підпрягається і собі високий, худий чолов'яга.

– То не наші балувані, а ті, чиї батьки вигідні місця мають та гребуть там гроші лопатою.

– А робіт же тепер, хоч одбавляй, де не підеш, об'явися, шукають робітників, – озвався драбинястий дядько.

– А ви придивіться до тих об'яв. Щось не бачив я там путніх робіт. Все, як не грузчиків то прибиральниць хочуть. Добрі роботи між собою розділяють, – не згоджується старий.

Приїхали до центру. Поникали вуличками, заглянули до крамниць, пошастали по книгарнях. Але там стара біда: доброї української книжки і з свічкою не знайдеш. Книжковий, можна сказати, голод. Деякі книгарні мають відділи обміну. Там висять довгі списки: назви книжок, власники яких хочуть обміняти на інші, і подано, на які саме. У крамниці «Мелодія» теж не кращі справи. Серед сотень чужих пісень, ледве знаходимо дві українські платівки, та й ті такі що вже придбали.

Надвечір доплуганились до долярової крамниці. Останній шанс заpastись сувенірами. Жіночка тут приємна, усміхається, запитує, що бажаємо. Скупившись, сідаємо відпочити в парку.

– Пригадуєш, – мовить кума, – ту зубасту продавщицю у Львові?

– Як же можна її забути, – сміюся. – Як вона до людей говорила!

– Хіба ж вона говорила, вона гавкала! – регоче кума.

І почали згадувати. Повели ми знайомих там в долярову крамницю. Вибрали вони сяку-таку одєжину. За прилавком стояла типова «мадам Пищимуха». Мармиза, хоч щенят бий, а гляне на кого – молоко кисне.

– Де, – питають її, – можна плаття примірити?

– Примірять не можна, – одчеканила та.

Тут і я вмішалася у розмову.

– Як же вдяганку купувати без примірки? – дивуюся.

– Я сказала, що не можна, значить, не можна! – верес-

кнула вона й давай пащекувати: – Знаю я їх – придінуть, а тоді брудна вещь буде. Коли вони на селі там купуються!

Соромно було слухати її патякання, та нічого не зобиш: тут вона цар і Бог!

Купили, що змогли, вийшли надвір та й ділимося думками:

– Не так пани, як ті підпанки, – мовить одне.

– Це та красавиця, що з-під столу кусається, – докида друге.

– Аби знали, скільки хабаря дала за ту роботу. Зате зараз навар добрий має, – гомонить третє.

– Аякже, кухар з голоду не вмирає, – згодилися гуртом.

Увечорі збираємось до театру. Група американських українців їдуть теж, у них замовлений автобус. Пристаємо до них. Бачимо, вони нам не дуже раді: стороняться, неохоче розмовляють. Мабуть, думають, що ми «підсадні». Бо й таке буває... Бачили у Криму, до груп закордонних туристів приставали «студентки» і їздили з ними на прогулянки по всіх цікавих місцях.

У театрі ім. Ольги Кобилянської на гастролях саме Львівський театр ім. Марії Заньковецької. Ставлять п'єсу Лесі Українки «Лісова пісня». Заля напівпорожня. У Львові публіка залюбки учащає до театру, а тут, бачимо, збайдужіли.

Ми з кумою захоплені чудовими декораціями. «А артисти як ловко грають!» – вигукує кума. Вкінці довго стоїмо разом з усіма і оплесками дякуємо артистам.

Наступного дня знову йдемо до театру. Цим разом іде п'єса «Житейське море». Ще задовго до початку, бачимо, з'їжджаються перед театром автобуси. Висідають із них селяни і йдуть навпроти до парку. Порозв'язували там вузлики, котомки, повитягали хліб, огірки, ковбаси та й обідають. Підкріпившись, розбрелись по місті, хто куди.

Перед початком вистави, вся ця людська маса повернулася до театру і суне досередини. Заля швидко виповнилася людським гамором, сміхом. По вінця заповнився партер і балкони. Публіка переважно жіночого роду, дехто з дітьми. Вдягнені по-святковому, радісні, гуторять

поміж собою, зустрічають знайомих, перегукуються з одного кутка залі в другий. Ми з кумою попали аж на гальорку.

– Багатенько сьогодні народу з'їхалось, – звертаюся до сусідки.

– Аяюке, це ж останній день гастролів. Як завжди, звезли нас із сіл. Вступ сьогодні для нас безкоштовний.

– А на полі ж як? Це ж гаряча пора!

– На полі люди працюють, кидати роботи не можна, – згоджується вона. – Ідуть ті, що можуть вирватись. Я от в садочку працюю, одна ось подруга бухгалтершею, друга – продавщицею.

Підняли завісу, почалась п'єса. На сцені викручується професор, теперішній Дон Жуан. Має він усі «житейські» блага: гарну квартиру, молоду жіночку, добру посаду, але все він шукає романтики... Його краща половина бачить це, переживає, надіється, що колись він таки угомониться і перестане бігати за спідницями...

В п'єсі ще є п'яничка, друг дитинства професора, помічник у його численних походеньках. Це єдиний артист, що подобається публіці, можуть його зрозуміти. Люди з реготом реагують на всі його нехитрі репліки, докидають свої.

П'єса тягнеться довго. Вже й багатостраждальній дружині професора остогидло чекати на свого гуляку, а про мене вже й Марина говорила. То й не диво, що я заснула... Чую, кума під бік штовхає: «Вставай, – каже, – закінчилося вже.»

О дванадцятій ночі наш поїзд від'їжджає до Букарешту. Два з половиною місяця тривали наші мандри.

Пакуємось, згадуємо всі наші перипетії, сміємось, а на серці – глибокий сум. Велика втома раптом охоплює все єство. Протягом усієї подорожі скільки було енергії, а тепер вся вона з нас помаленьку висоталась, і лишилась сама туга. І снують думки, чи доведеться ще колись ступати по рідній землі? Чи хватить ще снаги і грошей, щоб знову навідатися до рідного краю?

Скільки різних почуттів, мов хвилі, набігають на душу, переповнюють її, затоплюють, потім відходять, щоб знову за хвилину з ще більшою силою вдарити, зруйнувати спокій, заторкнути усі потаємні струни її, і бринять

вони сумом, радістю, жалем, відчуттям великої втрати, гордістю, любов'ю. Плачуть і сміються водночас.

Дибавмо вуличками по околиці міста. Прощаємось. Пізно увечорі забирає нас таксівка й везе до поїзда. В нашім купе ми самі. Увесь поїзд майже порожній. Дві родини сіло в сусідні купе, та ще декілька розмістилися по інших вагонах.

Рушаємо. Проїхали з годину і спинилися. Тут кордон, митниця, перевірка. До нас заходить троє військових. Відкривають валізи. Двоє забирають книжки, фота, листівки, квитанції, документи і йдуть оглядати їх деінде. Третій, старшина, натоптаний, ще молодий чоловік залишається з нами. З говірки чуємо, що земляк, із цих країв. Став навпроти, дивиться, свердлить очима, намагається проникнути в душу, довідатись про всі наші потаємні думки. А тоді почав кидати стріли-запитання: де народжені, коли виїхали, де живе, скільки членів родини, де працюють, як кожного, звуть, до яких організацій належите? Католики? Сектанти? Ні? А чому православні? Скільки вас там в Австралії? Небагато? Тридцять тисяч! Хіба ж це небагато. Усе це без усмішечки, пильно дивиться в очі і строчить, як з кулемета. І довгенько так...

А ми з кумою, як дві Божі коровки. Немає у нас, що ховати, немає із чим критися, спокійненько відповідаємо, а по спині дроз пробігає... Нарешті, пішов він собі.

– Не так пилка, як ті клинці, – речу кумі.

– Причепився, як шевська смола до чобота, – прорекла й вона.

Глянули на годинник, минула вже четверта! Тільки очі стулили, знову когось несе: «Вставайте, перевірка румунська!»

– Хай вам риба й озеро, нас всю ніч перевіряли, скільки можна!?

Махнули руками, пішли.

Їдемо по Румунії. За вікном минають старі хати, запущені будівлі, бідні городи. Від усього віє бідністю, байдужістю, застоєм... Очі злипаються, тіло втомлене, душа заніміла. «Як зустріне нас Букарешт?» – кажу вголос, а думками на Україні. Подорожуючи по ній в кожному місті, селі, в горах, полях, водах, лишала потроху своєї душі. Тож не дивно, що тепер у грудях пуста...

ПОВОРОТ ДО АВСТРАЛІЇ

Втомлені, куняємо в літаку, та враження минулих днів не дають заснути. У пам'яті зринають люди, все почуте, побачене...

... Поїзд помалу чухкає до Букарешту. Молодий хлопча сидить у нашій купе й розповідає:

– Румунія – бідна країна. Як приїду сюди, то на кожному кроці усі – дай і дай. Звісно, цигани. А говорячи про циган, розкажу вам одну історію: в нашій містечку закохався один у циганку. Надумали молоді одружитися. А родичі проти. Потім згодилися, лише з умовою, щоб її родини на весіллі й духу не було. Повінчалися, поїхали до ресторану гуляти. Коли під'їжджає дві «Волги». З однієї встають батьки-цигани. «Це, – кажуть, – від нас молодим дарунок.» Самі сіли у другу «Волгу» і поїхали з своїми гостями пирувати.

– Хіба ж вони такі багаті? – дивуємось. – Наче ж скрізь, де не бачили, жебрають!

– Всякі бувають. З них багато їдуть на Сибір заробляти. В Іркутську їх місцева міліція знає, як облуплених. Який дефіцитний товар привезти, де продати – цигани все знають. Час від часу облави на них роблять, та вони не сьогодні народжені, знають всі ходи й виходи...

... Букарешт. Ідемо в таксі. Все заплачено ще в Австралії. Провідник наш говорить: «Правда, гарно вас таксист везе, мусите щось йому дати.» У готелі в ліфті знову: «І цьому дайте.» Заводить нас до кімнати: «А я ж теж не від мачухи, дайте й мені...»

Місто гарне, старе. Гарна архітектура, але яке все брудне, запущене. Ось підземний перехід. Вставлені модерні ескалятори. Колись, вони може й рухались, а тепер музейні, люди їх обминають, ідуть поруч старими, звичайними...

... Поблизу дешева їдальня. Їжа тут проста: перець, капуста, картопля, котлети. Робочий люд обідає тут навстоячки, за високими столиками. Ми й собі сюди частенько вчащаємо. А одного разу зайшли до піцерії. Там столики низесенькі, сидиш мало не на землі. Піцца смачна, але й ціни вищі, публіка тут теж інакша.

Навмисне чи ненароком зустрічаємось час від часу з нашим провідником...

... У крамниці вибираємо сувеніри. Поруч двоє туристів: чоловік і жінка. Він почув нашу мову й запитує:

– А ви звідки?

– Живемо в Австралії, вертаємось з подорожі по Україні.

– Ми теж п'ять років тому в Україні жили. А тепер в Ізраїлі. Не дозволяють нам їхати в ССРСР. Як же люди там проживають?

– Як і п'ять років тому. Погода цього року погана. Літо холодне і багато дощів. На полі вода стоїть і гниє городинка.

– Так і треба їм, заразам! – вибухає жінка.

– Чим же винен народ? – дивуюся.

Він знімає окуляри, швидко попрощався, і вони пішли...

Неприємний спогад, та слів з пісні не викидають. Часом кажуть мені: а чому не напишеш таку чи таку історію, десь від когось почуто. «Та ж зі мною цього не ставалося,» – протестую. «Але могло статися,» – доказують вони.

Але я пишу так, як було зі мною, додавати чи придумувати нецікаво й нечесно...

Невеличка церква. Усередині темрява, вікна вузесенькі, кольорові. Перед церквою стоять каліки, жебрають. Більш ніде їх не бачимо. Та ні, ось на вулиці стоїть жебрачка: стара жінка на милицях. Лице скривлене, жалісне, нещасне. Ми її спочатку по інерції проминули. А тоді спинилися. Яка бідна жінка! Вертаємось. По дорозі їде авто. Спиняється. Два молодчики в уніформі вискакують з нього. Підбігли до каліки, схопили, повели до авто, повезли. І тепер з певністю можна сказати: жебраків на вулиці в Букарешті немає!...

... Наш готель в самому центрі старого міста. Він старий, брудний і порожній. За три дні, окрім нас, лиш одну

родину бачили. Всі туристи в новім модернім готелі на околиці міста . . .

. . . Ідемо на летовище. А тут нас чекає сюрприз: землячок з'явився. Він летить до Німеччини, а ми до Сінгапуру. Летимо Аерофлотом. Спершу перевірка румунська. Наші речі пройшли, а землячка за щось пристебнули. Тягнемо свої манатки далі. Аерофлот має свої закони. Стоять двоє молодців, розмовляють по-всесоюзному.

– Ставте речі на вагу, – наказують. Поставили, і наче хто зачарував: у кожної десять кілограмів переважило! Хотіли прилучити туди і ручний багаж, а ми в крик: «Та ж п'ять кілограмів нести в літак дозволено!» Неохоче згодились.

– А за решту доплачуйте, або речі лишайте.

Збоку провідник вибачається: це ж не наші, не румунські порядки.

– Скільки ж доплачувати? – запитуємо.

Пішли, пошушукали, вертаються: тридцять доларів за кілограм, значить триста з кожної!

– Заправили, як дурний з батька, – бовкнула кума.

Втекли від вовка, попали до ведмедя, подумала й я.

Відкриваємо валізи і стоїмо-гадаємо, що ж лишати? . . . Глянули вони на речі, скривилися, але, як кажуть: з поганої вівці, хоч вовни жмут.

– Швидко рішайте! – підганяють нас. – За п'ять хвилин літак відлітає.

Але, не було щастя, так нещастя допомгло. Бачимо землячок суне із своїм багажем. Вони до нього. Поставили речі на вагу, теж десять кілограмів переважило. Відкрив він валізу, а в них і очі розбіглися: скільки добра! Костюми, сорочки, черевики, светри, а на додаток ще й два самовари!

«Люблю пофорсить,» – хвалився не раз землячок. Місяців два їздив по країні і нічого не розвозів, це ж треба отак уміти! От вони до нього й припали . . . А я тим часом думаю, як рятувати свою ситуацію.

Як рушала в дорогу, взяла в пластикову торбинку хлібину. Бож народня мудрість каже: хліб в дорозі не заводить, а інша повчає: їдеш на день, бери харчів на тиждень. От і запаслася. Думка була: сьогодні загульно, а завтра цибульно. Хто його знає, чи в дорозі їсти дадуть і

як у тім Сінгапурі буде, тим паче, що й з грошима в нас стало тонко. А тепер вийняла я тихенько ту хлібину (їжте на здоров'ячко), а на її місце книжечки складаю. Частину сувенірів по кишеннях розіклала . . . Кума теж не площає, розтикує в себе де що можна.

Частину сувенірів довелось залишити, та що зробиш, кажуть: не жалій вухналя, бо й підкову згубиш.

Зважили наші валізи, махнули рукою, мовляв, збреше. А землячок суєтиться і мало не плаче. Покидати шкода і платити не хочеться.

– У мене, – каже, – ум розкарячився, не знаю, що робити.

– Плати, – радить йому кума.

– Не діждуться! Хай тут мене залишають. Триста доларів – це задорого!

А кума йому: «Дорога́ лише голова на плечах, не будь впертий, ти ще не був у дурного на весіллі . . .» Тут мене з кумою і нагнали. Коли десь хвилин через п'ять іде землячок чорний, як хмара.

– Нашому Івану немає талану, – гомонимо з кумою.

– Ну, як? – питаємось його.

– Заплатив, – буркнув він.

– А самовари ж де твої? – допитуємось.

Він кинувся все перемацувать, одного немає! А назад не пускають. А куму наче чорт за язик сіпнув – хвалиться, стільки речей умудрилася провезти. Як підняв він тут трам-тарарам! На все летовище горланить: «Щоб вони подавилися! Це нечесно, чого у вас не забрали!» І пішов, поїхав на їхню і нашу адресу.

Тут саме пасажирів на літак покликали – підхопили ми свої манатки і підтюпцем побігли.

– Не штука літати, а штука падати, – кинула йому на прощання кума.

Це була наша остання зустріч із землячком . . .

. . . Сінгапур. Надворі парня. Ряди коробків-будинків. З вікон на палицях висить білизна. «Наші прапори,» – жартує водій.

На вулицях чисто, наче хто язиком вилизав. «Кинеш папірець, штраф великий заплатиш,» – попереджують нас. Пізніше котимо вуличками старого міста. Тут людей, як у комашнику, старі будинки і бруд. То лиш в центрі і в

новій частині, як на показ. Везуть нас на гору подивитися, як звідси казково виглядає місто, заглядаємо в театр. Перед нами витанцьовують народні танці. А потім винесли давуна, і за гроші можна було з ним обніматися й фотографуватися. «Може й собі піти?» – промайнула думка.

Возили нас і до парків та ми, висолопивши язика, ледве дибали і чекали, аби швидше до авта, де працює охолодження. А навколо все буяє, росте просто на очах. Ця парникова атмосфера дуже нас вимучила. В останній день їдемо до крамниць. Дрибуляємо із одної до другої, а їх – довга вулиця, по обидва боки високі будинки, і все крамниці, крамниці. У кожній треба торгуватися, сперечатися, хоч знаємо і так, що нас обшахрають. Поїхала я до готелю, а кума лишилася базарювати. Вже й темніє, а її все немає. Я вже й турбуюся, і на серці шкребе. Десята минула, а куми все немає. Тут уже я не на жарт перелякалася. Мені ж без неї в Австралію, хоч не потикайся. Коли десь близько одинадцятої, бачу прикотила таксівка, встає з неї рідна кума і тягне за собою «пів-Сінгапуру»!

Я її зразу накрила мокрим рядном: – Де ти, – питаю, – тиняєшся? Я тут очі за тобою всі вигляділа, а тебе все немає!

– А чого ти, власне, боялася? – дивується кума.

– Хто його зна, які тут сінгапурці, – речу. – Думала, може тебе хтось цап-царап, та в писану торбу, а мені дома відповідай.

А вона регоче:

– Ти, – мовить, – глянь на них і на мене. Та ж вони мені до пупа! Немає кого лякатися! . .

Помаленьку втома бере своє. Засинаю. А того й не знаю, що мине цей тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертий рік, а примара смерти вже чигає на рідний край . . . Пройде ще один рік. Люди будуть бити на сполох, та все надаремно. Причини і наслідки . . . Ті причини збиралися вже роками, нашаровувалися . . . А хтось думав лише за свою пельку . . . 26-го травня, тисяча дев'ятсот вісімдесят шостого року чорний день в історії України. У Чорнобилі вибухнув атомовий реактор! Увесь світ заговорив про Україну. Писали в газетах, говорили по радіо,

показували по телебаченні. Дехто вперше почув, що існує такий народ. Але якою дорогою ціною! Чорнобильська трагедія сколихнула весь світ. Як у такі хвилини переоцінюються усі вартості. Що є щастя? Хто є друзі? Що важливе у житті? І якими малими й дрібними стають власні нещастя і негоди! А малі людиці зразу не били на сполох, думали приховати. Нащо, мовляв, людей лякати?.. І страшна невидима смерть радіації огортала людей. Спеленяла тіло, убивала зародки життя, на довгі роки опромінені страждатимуть, чекатимуть свого вироку, передаватимуть свою смерть нащадкам... Довгий час, затаївши подих, весь світ чекатиме. Чи погасять реактор? Життя нації буде на терезах: бути чи не бути?..

Є рани, що ніколи не загоюються. Чорнобильська трагедія належить до них.

На околицях Острога.

І ЗНОВУ В УКРАЇНІ

Проминув рік після чорнобильської трагедії і три роки після моєї другої подорожі. І знову вирішила я поїхати до рідної землі, цим разом із своєю наймолодшою дочкою. Була думка повезти її туди, хай побачить батьківщину, щоб була вона для неї не мітична, а жива.

Двадцять чотири години летіли ми літаками й о четвертій по полудні прибули на варшавське летовище. Стоїмо, чекаємо на обіцяні квитки до Перемишля і Львова. Проходить година, друга. Так, казав пан кожух дам, та й слово його тепле. Вже й темніє, а квитків як не було, так і немає.

В місті саме стрічають Папу. Все уквітчане, у вікнах горять свічки і стоять ікони. Дехто з людей носить дерев'яний хрест на грудях і фото з Папи. Телебачення показує, де він перебуває і що промовляє. Одним словом, нам стало ясно: вся Варшава пішла зустрічати Папу, а маму з «детском» забули!

Та світ не без добрих людей: один чоловік додзвонився таки до директора туристичного бюро. І порадив нам паняти до Перемишля, а квитки, обіцяв, нам завтра рано принесуть до готелю. Ну, що ж, дурень думкою багатіє, – поїхали ми на вокзал і опівночі рушили до Перемишля. Поїзд спинявся щогодини – так і ніч минула. Ранком пересадка у Ржешеві. Легко сказати – пересадка, а чи пробували ви, втомлені, за три хвилини витягти всі бебехи з одного поїзда, знайти потрібну платформу, і видертися по сходах та на другий поїзд?

Після десятої прибули до Перемишля. Сама станція десь далеко попереду. Замість перону, висипано камінцями. По них валізи не повезеш. Пече сонечко. Нав'ючені, мов ішаки, ледве сунемо. Нас швиденько минають модерні джентельмени. А я думку гадаю: чи добре вчи-

нила, що в таку тяжку дорогу взяла дитину (хоч пішов їй вже двадцять перший рік, та однак дитина). Та згадую всіх отих, що нам заздрили: от, мовляв, їдете в таку чудову мандрівку. Нарешті, станція. Мабуть, смішно ми виглядали, бо один молодик, дивлячись на нас, розреготався. Та другий, старший, спасибі йому, допоміг вибратися на вулицю до таксі.

Кажу шоферові назву нашого готелю, а він питається:

– А ви гіршого не могли знайти?

– Наше діло, – речу, – платить, а то ваші вже тут вибирають.

Приїхали, зайшли в будинок. Де ж готель? Аж на третім поверсі, і ліфту немає! Поки доперли всі манатки, вже були ні живі, ні мертві. А нас же запевняли, що їдемо найлегшою дорогою! Дорога та мудрість, за яку досвідом платять . . .

Відпочивши трохи, поїхали оглядати місто. Розташоване воно на пагорбах. Вулички вузьенькі, мощені, будинки старі, занедбані, але гарні. З'їхали на гору, полюбувалися містом і річкою Сян, що протікає через нього. Сто кілометрів звідси Лемківщина. Дехто з людей їде туди, провідує рідні села . . .

Українців у Перемишлі було колись половина населення. Були школи, ліцей, церкви, катедро чудова. І зараз є, та тепер – не наше. Катедра стоїть у риштованні. А всередині яка краса! Все різьблене – скільки праці й любови приклали тут людські руки. Нові господарі познімали, що не подобалось, почепили своє, бо тепер воно їхнє.

А українці мусять наймати костьол, щоб відправляти там Богослуження. Бачимо скінчилася обідня, вийшли люди надвір, гомонять між собою. В місті українців і тепер чимало, та признається до свого роду небагато. Бо риба шукає де глибше, а людина, де ліпше або як може вижити.

Наступного ранку знову дзвонять з Варшави, все обіцяють квитки. Обіцянки – цяцянки, а дурневі – радість. Чекаємо, бігаємо до бюро й назад, ганяють нас, як солоного зайця. За годину до від'їзду таки отримали ті нещасні квитки. Перейшли спершу польську митницю, а тоді, сівши в поїзд – радянську. Надворі спека, у вагоні

духота, а вікна всі зачинені. Це, мабуть, щоб ніяка «контра» ні вилізла, ні залізла. Рушаємо.

І, нарешті, перед нами мета наших мрій – Україна. Дочка припадає до вікна й дивується, яка ж вона зелена та Україна в порівнянні до Австралії! А я переживаю: як сприйме рідну землю дочка? Чи сподобається їй? Адже молодь має свої погляди і стандарти, й те, що нам, батькам, мило й дороге, може видатись їм сіре й нецікаве. . .

І почалась наша подорож по Україні. Коли встала з поїзду і вперше ступила на рідний ґрунт, я промовила: «Рідна земле, привезла до тебе рідну кровиночку! Можна на чужині навчити дітей рідної мови, але тяжко, ой як тяжко, навчити любови до батьківщини, особливо наймолодших. Поможі мені! Прихили до себе її серце, наповни її душу євшан-зіллям, щоб ніколи не цуралася свого роду!»

Рідний Львів усміхнувся до нас, розкрив свої обійми. Дрібним дощиком вимив вулиці, буйним вітром прогнав хмарки з неба. І засяло старе княже місто. Гордо підняло чоло і ласкою та щирим словом огорнуло нас. А щире слово – три зими гріє!

І прошкували ми вуличками, подивляли старі пам'ятки, заходили до університету та ходили його коридорами, захоплювались Театром опери та балету. Славний він знадвору і всередині красується скульптурою й позолотою. Вибиралися на Високий замок і звідти милувалися панорамою міста. Припадали до могили Івасюка, молилися в соборі святого Юра. А з надр землі линули тужні мелодії: вони ранили і зціляли серце бальзамом своїх пісень, огортали молоду душу й закликали: люби, люби мене . . .

Перед нашим приїздом в селі Грушевому об'явилася Мати Божа на старій зачиненій церкві. Люд з'їжджається звідусіль. Сунуть гроші в щілини будови чи й так збоку кладуть, і все дивляться на дах, чи не з'явиться часом. Пишуть про це у газетах, говорять по телебаченню. «Ну, як, бачили Матір Божу?» – запитую тих, що були. Дехто бачив, інші – ні.

Зі Львова поїхали до Рівного. Звідси взяли турне до містечка Острога. По дорозі, біля села Гульче, припадали до цілющого джерела святого Миколи. Аж ось перед

нами Острог. Це тут була перша вища школа на Україні – Острозька академія! Ще здалека видно старі вали міста, залишки старого замку. В одній з оборонних веж міститься музей старовинної книжки. Кам'яними сходами спускаємося вниз. Тьмяне світло освітлює старі книги. Тут Острозька Біблія, євангеліє, яке переписав дяк Григорій за один рік (1056–57) для новгородського посадника Остромира, буквар Федорова, перше видання «Енеїди» Котляревського і багато іншого. Щоб усе побачити, треба не півгодини, а й тижня мало. Ех, було ремесло, та хмелем заросло . . .

Недалеко, в Богоявленській церкві, теж музей. Тут речі князя Острозького, родинні портрети, козацька зброя, портрети козацьких полковників: Северина Наливайка та Івана Богуна. Звезені з церков частини іконостасу та царських врат.

За річкою розкинулось село Межиріччя. Стоїть старий монастир обнесений муром, а поруч древня Троїцька церква з п'ятнадцятого століття. Всередині вона красно розписана. Стоїть риштовання, бо не скінчили ще лагодити. Відправляють панахиду. Разом з усіма стаємо на коліна і припадаємо «до сирої землі».

– Я не можу вас зрозуміти: освічені, наче, люди й таке робите, – бурчить наш шофер.

Намагалася пояснити, та гнила дошка цвяха не приймає . . .

І, нарешті, Київ! Коли вилізли на Золоті ворота і глянули навкруги, у доньки від захвату сльози виступили на очах. І волила моя душа: «Стольний граде, пригорни моє чадо. Зачаруй його храмами, полони своєю красою! Сивий Дніпре, розкажи йому свою давню славу!

І княгиня Ольга та син її Володимир вітали нас у своїй святині. Проходьте наперед, рекли їхні погляди, вітайте на рідній землі! А князь Ярослав з усією своєю родиною зустрів нас у Софіївському соборі, показував фрески, мозаїку й, усміхаючись, сумно приказував: «Знаю, нелегко жити на чужині. Сам своїх дітей посилав туди. І боліло батьківське серце, та що зробиш – треба було для добра держави».

Старий князь Мономах спочивав у саркофазі, то ми й з ним почтиво привіталися.

Оглянувши історичний музей, захоплено дивилися на Андаріївську церкву, а тоді Андріївським узвозом спускалися до Подолу. Ходили там вуличками старого Києва, чкурнули до річкового вокзалу, а звідти берегом смалили до пішоходного мосту. І там довго стояли, дивилися на Дніпро, міські парки. І святий Володимир теж дивився на нас і, здавалося, благословляв нас своїм хрестом.

Наступного дня попіхтурили до Печерської Лаври, обходили там усі музеї, теліпажжились по Верхніх і Нижніх печерах. Коли вийти з Нижньої, глянеш – вид такий, що дух забиває!

– Це найкращий краєвид у Києві! – вирішила дочка.

Але скільки їх ще «найкращих» було попереду!

Вечорами чимчикуємо до театрів. Слава Богу, що не роз'їхались вони на гастролі! Бачили п'єси «Фундаї», «Аукціон», концерт-варе'те «Мюзік хол», де виступав закарпатський співак Мозговий. Та найбільше нам припала до душі інсценізована «Енеїда». Скінчилась п'єса, а публіка ще довго стояла й з захопленням була в долоні, визивала артистів на сцену.

З Києва взяли турне до Чернігова. Легко сказати – взяли. Кажуть люди: поки Бога намалюєш, то й чорта з'їси. Прийшла в бюро питатися, а там жіночка сидить, як тур в горах, а пихи на три штрихи. Я й кажу їй:

– Хотілося б поїхати до Чернігова.

– Це вам буде задорого, – заявляє.

– А все ж таки, скільки саме?

Скривилася вона, вийняла стару порвану мапу, взяла лінійку, і ну міряти й рахувати . . .

Я уточнюю, що хочу їхати до Чернігова, не до Ленінграду.

Зміряла вона мене з ніг до голови і загилила шістсот американських доларів, а за провідників додатково.

Ну, думаю, це ти таке кажеш, що й собака з маслом не з'їсть. Пройшло ще пару днів. Я все ходила, добивалася десь поїхати. А тоді на зміну прийшла інша жіночка. Глянула вона в папку й каже: сто сорок чотири долари. Я швиденько заплатила й покотили ми на Чернігів. Провідниці попалися нам симпатичні. Увесь день оглядали ми церкви. Ходили навколо них, заходили досередини, охали, ахали, захоплювались їхньою архітектурою, а вони

стояли сумно і думали про минулу славу... В двох церквах розташовані музеї, решта світили голими стінами.

Обідали в гарній їдальні. З радіо линув спів Мареничів. Мов на замовлення, сміялися наші господарі. Знову їхали, лізли на гору, дивилися на Десну, купальників, відвідали могилу Михайла Коцюбинського, прощалися з містом. І яке було моє здивовання й радість, коли одного вечора дочка запитала:

– Чи немає, мамо, в тебе чогось почитати українською мовою?

Харчувалися підчас подорожі по дешевих їдальнях. Часом дешево й сердито, іншим разом – дешева рибка, погана юшка. Але хто клопочеться, тому їсти не хочеться. А ми й не вередливі: що встрів, те й з'їв.

Одного разу спішили на виставу. Заскочили в готелеву їдальню. Глянули на меню, щоб його такого, думаємо, перехопити, щоб швиденько. Ага, вареники є – от і замовили. Сидимо, чекаємо годину... Це вони їх ще ліплять, сміємося. А воно вийшло, що й не помилилися.

– Чом так довго? – питаємось офіціанта.

– Диви, які швидкі хіврі, – дивується він. – Це ж треба піти дістати доклад: борошна, сиру, яєць, масла, сметани. Тоді замісити тісто, виліпити вареники, зварити їх. А вам щоб раз-два.

– А ми думали, що вони у вас заморожені, – пояснюємо.

Вареники були смачні і дешеві – 65 копійок порція. І не раз пізніш замовляли їх з сиром, ягодами – що в сезоні – але завжди дві години наперед.

В останній вечір ідемо на концерт Вірьовки. Поїзд відходить о десятій, концерт починається о сьомій.

– Чи не могли б речі привезти до театру? – питаємось.

– Ні, не положено.

Ну, що ж, підемо хоч на половину концерту. Палац Україна був переповнений. Серед глядачів делегати з Об'єднаних Націй.

І полинули з сцени співи славного хору Вірьовки. Вийшла солістка Ніна Матвієнко і причарувала нас своїм голосом. Не зглянулись, уже й перерва. Мало не плачучи, прощаємось із сусідами і виходимо у фойє. А там стіл стоїть і на ньому трохи платівок хору. А народу навколо

тьма-тьмуца – і всі хочуть їх купити!

– Пластинки не для продажу, купуйте квитки, будемо розігравати, – каже завідувача.

Тут ми протовпилися і я прорекла:

– Дорогі земляки, та невже не продасте для туристів з далекої Австралії?

Зглянулась дівчина і, на заздрість усім, продала нам платівку! Потім цілу годину сиділи ми у таксіві біля вокзалу і думали про концерт та згадували ту капосну личину, що не дала нам його додивитися . . .

Полтава зустріла нас піснями. Відбувався фестиваль під назвою «Співуче поле». У суботу офіційне відкриття. О сьомій вечора стадіон переповнений. Виступають промовці, говорять усі українською мовою! Збоку чую дядько гомонить:

– Видно, вплив перестройки. Навіть внук мій помітив: як виступав по телебаченню Щербицький, то бісова дитина і каже: «Це, мабуть, цілу ніч зубрив цю промову, бо вперше говорить українською мовою!»

З усіх закутків України з'їхались хористи, танцюристи. Від кожної області ідуть стадіоном групи із написами, з якої області. Ми п'ятнадцять нарахували. В шароварах і киреях проїхав загін козаків. У руках списи, стяги, і всі відзнаки тримають. З ними на окремій коні Чураївна з розпушеною косою. Це про неї Ліна Костенко писала:

Ця дівчина не просто так, Маруся.
Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа.
Коли в похід виходила батава, –
її піснями плакала Полтава.

І почалося свято пісні. Мареничі мали виступати в неділю, але сталася зміна. Пізно ввечері, після спортових вправ, вони заспівали свої пісні аж о пів до одинадцятої.

У неділю в парку мов би Сорочинський ярмарок. Біля сто мистців виставили свої вироби: ганчарі, малярі, вишивальниці, різьбарі та інші рукодільниці. Припікає щире липнєве сонечко, суне юрба. Посередині, на допоміжній, виступають артисти; виступають вони і в інших парках, у садибі Котляревського, перед музеями. Весь парк переливається барвами, грає музика, лунають пісні. Трохи далі – продають тістечка, пампушки, морозиво, пиріжки, лімонаду. Одним словом, як у тій казочці: є що їсти й

пити, і хóроше походити.

Там, де парк спускається круто вниз і стелиться долиною, збудовано «Співуче поле». Перед сценою місць на сім тисяч глядачів. Відкриття Співучого поля о шостій вечора. Не лише місця всі зайняті, а й за ними, скільки око сягне, весь пагорб усіяний людьми, наче маком. За сценою, під накриттям, півколом наче сходи – місця на три тисячі хористів. Зацвіло там вишиваними сорочками, стрічками, вінками, спідницями, жупанами. Біля мене молодичка сидить, чую хвалиться сусідці:

– Он, бачите, в незвичайних жупанах хор стоїть. Це ж там і мій чоловік. Але вони й паряться, бідолахи. Знайшли десь на малюнках стару запорозьку вдяганку. Скільки праці приклали, а зшили таки. А тепер бач, як гаряче.

У першій ряду сидять диригенти. Серед них – композитор Білаш: волосся біле, сам кругленький, як паляничка. З ним співак Дмитро Гнатюк, волосся чорне (фарбоване, чую, каже сусідка).

Диригенти по черзі виходять на сцену і керують своїми хорами. Деякі пісні всі хори співають. Напочатку й кінці співали всесоюсною мовою, решту пісень – це народні та популярні сучасні. Цілий вечір лунають вони, розносяться по всій Полтаві. Часом пісня так захоплює людей, що вони не витримують і приєднуються до хору. І тоді диригент обертається до нас і керує цим народнім морем.

Ще ніколи пісня так глибоко не торкала мене, як отут у Полтаві. Вона неслася з сцени, вирувала навколо нас, охоплювала і захоплювала, піднімала до невиданих висот. Увесь вечір ми були на крилах рідної пісні. І просила я: «Дорога Полтаво! Хай пісні твої заворожать моє дитя, щоб навіки бриніли вони в її серці.»

Збоку, телебачення записує концерт. Хтось сказав, видно, що сидять туристи. Підходять до нас, і дикторка питається:

– Здесь іностранци есть?

– Ні, – кажу, – тут чужинців немає!

Кілька днів пізніше їздили по Полтавщині і Харківщині. Проїжджали поля, міста і села. Щоб бачила дочка рідні краєвиди, щоб уява її про Україну не була музейною. Дуже хотілося їй зняти хату під солом'яною стріхою, а

шофер, навпаки, боявся аби єресь якусь не зфотографувала. Бо шофер тут цар і бог, схоче спиниться, а не схоче – навпаки, на газ натискує.

Із Полтави рушаємо до Харкова. Ходимо берегом річки Лопані. Перед нею гарна, велика Благовіщенська церква. Недавно саме скінчили відбудову. Стали, фотографуємо. Поруч гурт молодиків походить. Прислухаються, бачу, до нашої мови. Підійшов один з них і питає:

– Ви що, бендери?

– Ні, ми українці, – відповіла дочка.

Що ж, гадаю, хай дитина пізнає все. Хай побачить і кривду...

З Харкова ми подалися до Ленінграду. І коли ми стояли біля славної річки Неви, з'явився перед нами білий привид у козацькій подобі і промовив:

– Люба дочко! Дивись на це славне місто, та пам'ятай що збудоване воно на кістках твоїх предків. Оглядай пишні двірці і палаци, та не забувай що заплачено за них потом і кров'ю людською. Всі царі жорстокі були до свого та інших народів! Прорубували вікно в Європу, а двері тримали на ста замках. Голили підлеглим бороди, щоб уподібнитись до Заходу, а за непослух четвертували.

Після Ленінграду нас чекав Крим. Погода була чудова, море лагідне, гори горді й прекрасні. Ми їздили над побережжям, дралися до Ластівчиного гнізда і захоплено дивилися на море, скелі, і гори. Від Алупки верталися автобусом і мало не зомліли. Він спинявся що п'ять хвилин, всю дорогу люди сідали й висідали. Все побережжя всіяне санаторіями, будинками відпочинку, ріжних виглядом і комфортами.

Заглянули на базар. Бачимо, лежать величезні дині. Ціна – п'ять карбованців.

– Отак дорого диня, аж п'ять карбованців! – вигукую.

– Яка диня? Кілограм стоїть п'ять рублів, – поправляють мене.

З Ялти їдемо на Запоріжжя. Пароплавчик «Світанок» везе нас навколо острова Хортиці. Голос із мікрофону всесоюзною мовою пояснює: «Біля цих скель печеніги вбили князя Святослава. А на острові пізніше було засновано Запорізьку Січ. Славна вона була. Особливо

розквітла, як попала під царську опіку. Дуже козаки царів любили, а ті ними піклувалися. Особливу ж любов проявила цариця Катерина. Потім вона зруйнувала Січ. А запорожці й далі дякували їй і любили . . .»

Іншим разом їдемо до старезного дуба. Оце тут запорожці писали свого листа. А художник Рєпін (прадід його Ріпою звався – як ото перевернули карася на порося!) любив свій рід, захоплювався його давньою славою, і намалював картину «Запорожці пишуть лист до турецького султана».

Є ще півострів Хортиця, де споруджено музей. Та, на жаль, із козацьких реліквій дуже мало чого зосталося. Більшість експонатів про останню війну.

Та не все в дорозі йде гладко. Одного разу простудилась дочка, почала кашляти. Треба, кажу, горло сіллю полоскати. Не послухалася, пішла до готельного лікаря. А він у бруднім халаті стоїть і руками розводить:

– Та який я вам лікар, це я так: на безриб'ї – і рак риба. Підіть до їдальні, візьміть соли, та й полощіть горло.

Взяли соли, а де ж його полоскати, як у нас кімнати немає, бо ввечорі їдемо? Просимо прибиральниць, чи немає де закапелка у них. Добрі люди завели нас у кімнатку, поставили відро, розвели сіль у чашці. Коли тут нагладач прибігає.

– Забирайтеся звідси! – кричить.

– У дитини горло болить, майте серце, – прохаю.

А він, як заверещить, наче різаний:

– Щоб вашої ноги тут не було!

– Ми, – кажу, – туристи з Австралії.

В цю ж хвилину мармиза його розтяглася усмішечкою, такий добрий став, хоч до серця прикладай.

– Вибачайте, це помилочка вийшла. Звичайно, полощіть. Може чимсь можу в пригоді стати?

– А хіба, – кажу, – як на тутешніх, то можна й кричати? То ж свої люди. Їх ще більше треба шанувати і любити, ніж туристів.

А дочка стоїть і сльозу втирає.

– Що ж, дочко, – мовлю їй, – не все мед, що солодке. Бідний той, хто душі немає.

В Чернівцях нас застала велика спека. Дивимосся по

телебаченню, виходить уся Європа мліє від жару. Беремо турне до підгір'я Карпат. На другий день їдемо до Кам'янець – Подільської фортеці. Проїжджаємо містечко Хотин – недалеко стоїть Хотинська кріпость. Входимо, виглядаємо крізь бійниці на річку Смотрич. А стіни які товстезні! З інших боків кріпость оточує глибокий яр. Стоїмо, задумались... Залунали гарматні постріли, стогін поранених, крик наступаючих військ, все змішалося в нашій уяві. Довго ходимо по руїнах, намагаємось відтворити минуле. Знову їдемо селами і, нарешті, в'їжджаємо в місто Кам'янець – Подільське.

Дочка бачить це все вперше і захоплюється. Дивиться на височезні стіни з вежами. У фортецю веде довгий красивий міст, що зветься Турецьким. Ми заходимо, деремось по сходах на стіну. Далеко внизу річка звивається, далі яр і поле. В одній з веж колись сидів славний бунтар Устим Кармелюк. І суха історія з сторінок книжок оживає, захоплює, закликає берегти минуле. Цілий день перебуваємо під враженням минулих століть. Ходимо, слухаємо розповіді, згадуємо, хто саме тут боровся, як загинув... Від'їжджаючи, обертаємось й зачаровані дивимось на величну фортецю. А дочці Хотин запав у серце, всю дорогу згадує про ті горді руїни.

В кожному місті заглядаємо до крамниць, все даремно шукаємо платівок і книжок. А відповідь все та сама: тираж такий малий, що з-під прилавка розхоплюють.

Раз прийшлось зустрінутись з одним чолов'ягою. Крутиться він біля літературного діла. Я й згадала йому із жалем, чом, мовляв, стільки здібних письменників, а книжок – катма.

– Та ви мусите радіти, що немає книжок! – вигукнув він.

– Значить люди цікавляться, розкуповують їх.

Що за вража личина, бреше й дивиться, хоч би очі заплющив. Ще хотіла його спитати, що то за поведенція: по всій Україні в кожному місті у готельнім бюро розмовляють усі російською мовою. До мене відповідають українською, а тут же між собою й по телефону – російською. Та згадала: хто бреше, тому легше, а хто правдує, той бідує. І речу йому:

– Не все то правда, що на весіллі співають.

З Чернівців стелиться дорога до Вінниці. Біля нас сидять дві молодички.

– Що у Вінниці варто побачити, куди піти? – запитую їх.

– Обов'язково загляньте на базар. Ви ніде таких імпорتنих платтів не дістанете. Я завжди, як приїду, біжу туди, тільки краще, як раненько.

Що кому болить, той про те й гомонить. Друга, старша молодичка, увесь вечір забавляє нас своєю історією:

– Наша хата переділена надвоє. Дві кімнати ми займаємо, дві чоловіків брат. Надумали ми ремонт робити. Приїхали, оцінили нам на тисячу карбованців. І почалися наші клопоти. Чоловік у мене розумний, робить все з розрахунком. Розпланував цілу стратегію, чим робітників годувати. Півроку бігав, діставав харчі. Сметану аж з села приносили. А вона ж густа, не те, що у нас в магазинах. Годувати робітників вирішили головне борщами. Помидори та й решта городини у нас свої.

– Продали всі меблі, однак би за той час пропали. Спали з старим на дивані в літній кухні.

– І почався ремонт. Я два місяці з роботи взяла, готувала їсти. Наварю, було, їм пісного борщу, покладу туди побільше сметани. Вони їдять і за вуха не відтягнеш. Ще й по другій мисці просять. А ми з старим ходимо, радіємо що дешево обходиться. На закуску виноград, теж свій, ще й додому даємо. А раз, знаєте, як згадаю і досі серце болить, зварила я обід, наїлися вони, і поїхали робити до бригадира. У мене, значить, жлукта свої наповнили, а до нього – робити!

З точністю компютера перечислює вона кожную дощечку, кахлю, цвяшок – скільки коштувало, скільки хабаря давали.

– За гроші тільки рідного батька не купиш, – вирішила вона. – Заплатиш їм за матеріал, а тоді ж щоб і зробили до дзуги. І знову плати. Гроші всюди хороші. Піч дістали нам імпортну. А кахлі які! Якби ви бачили наші кахлі! Можна стояти й цілий день любоватися. Паркет теж не простий, аж сяє! Сам бригадир клав. І знову ж таки треба гроші. Утішеніє, коли в кишені є. Спитаєш оце, скільки дати – скаже п'ятдесят, значить плати усі сто. П'ять тисяч нам той ремонт стоїв!

– Кінчалось літо, – говорить вона далі, – просимо слізно їх: пофарбуйте до зими, поки тепло. Та де, почали в грудні. А нам же у тих кімнатах спати. Одчинеш вікна, замерзаєш, зачинеш – душишся від фарби.

– Ну, нічого, тепер майже кінець, чеський лінолеум саме кладуть. Проваджав мене чоловік до поїзда й потішав: «Вернешся, – каже, – як у палац. Будеш жити, як королева.»

– А чоловіків брат закондричився. Розумного з себе ставить. «Я, – каже, – не буду хабарів платити!» От крестин! Ну, нічого, хай тепер начувається. Приїхали вони до нього, розібрали дах і залишили. Бреши, потече за шию, то заплаче . . . А ще ж сміявся з нас: «Подумаєш, – казав, – пани на семеро одні штани, та ще й матня волочиться». «От, – кричу йому, – й помиляєшся. То в тебе багато ума, а в кишенях нема. А за наші гроші ми всім хороші.»

– Ну, воно, звісно, комфорт діло потрібне в житті, – згоджуємося із нею, – хоч звичайно і душа потреби має.

– Не заросте душа полином, аби гроші, – виклала вона свою філософію.

В поїздах їде багато командировочних. З Казахстану, Сибіру, десь кудись всі поспішають, за якимсь дозволом, за печаткою. В Іркутську завод хоче встановити нове устаткування. Домовились за все. А печатку мусять поставити в Чернівцях. От і теліпається чоловік туди. Вистояє в дорозі ціли дні за квитками. А приїхав у Чернівці, кинув усе об землю, знову біжить, щоб квитки назад діставати.

Кожному свій хробак серце точить. В коридорі стоїть бабуся. Дивиться кудись в далечінь, час від часу сльози втирає. Розказала потім своє горе:

– Під час війни працювала лікарем. Після війни вернулася, сумно жити самій, всиновила сироту. Виріс він, славний такий став, одружився народилася в них дитина. Пожила рік захворіла й умерла. А син якийсь неспокійний став. «Мушу, – каже, – їхати, від біди тікати.» Розпитую, яка біда? Мовчить – ні пари з уст. Поїхав він, опинився аж у Находці. Отримали одного листа. А від біди не втік. Розповідали пізніш його друзі: сиділи біля вогнища, коли йде молодий хлопчина, років шістнад-

цяти. Вийняв фото, подививсь, глянув на сина мого, й мовить: «Так, це він.» Вийняв ніж і вбив його. Був суд. Хлопець малолітній, багато не даси. В ісправительну колонію послали його. Поховала сина в Находці. І знову сама, як палець, зосталася.

З Вінниці їдемо до Тернополя через Львів. В Тернополі старий готель віддали на ремонт, а для туристів новий збудовано. В місті саме гастролює львівський театр. Ідемо на п'єсу «Марія Заньковецька». Це був незабутній вечір. Уся п'єса в обороні рідної мови. Захопилася дівчина українським театром. Чоловік і батьки проти, мовляв, мова там безперспективна. Сам цар у столицю її запрошував: кидай свій струмок, йди в наше широке море. А вона не зрадила і навіки стала зіркою українського театру. Закінчилась п'єса, люди встали, плещуть, визивають артистів, засипають їх квітами. Разів десять отак викликали.

Хочемо їхати до Почаєва.

– Ні, не можна, – відповідають. – Ми й самі б не проти возити туди туристів, та не дозволяють.

– А перебудова ж як?

– Перестройка ще сюди не дійшла.

В багатьох містах питалися нас: як подобається вам наша гласність і перестройка?

– Ми лише туристи, вам видніше, – відказуємо.

Люди різно ставляться до змін. Молоді мають надію: «Два роки тому ми й думати боялися, про що зараз пишуть.» Старші – скептики: «Бачили вже ті перебудови, відлиги, всього було... Сьогодні то виступають, та що завтра буде. Поживем – побачим. Тихше їдеш, далі будеш.» «... Хоч молись за того Горбачова, щоб нічого йому не сталося, не спинилася перебудова,» – мовить дядько, який бачив і голод, і тридцять сьомий рік.

Прості люди хочуть змін. Поки можна ярмо тягнути: один з сошкою, а семеро з ложкою. У колгоспі найгірше. Виконаєш план, другий, більший, назначать. І виходить: заробиш – пан бере, не заробиш – пан дере, нехай нас разом чорт забере.

Журналісти й письменники в більшості підтримують перебудову, виступають, пишуть. Розхоплюють всі цікаві журнали й газети, як тільки вийдуть. Більшість людей

чекає: чия візьме? Бо не всі хочуть тієї перебудови.

Скільки трутнів на тепленьких посадах сидить, а біля них родичі, знайомі. Звикли вже спокійненько так жити, затишно їм. Хабарі беруть. Зовсім зміни їм не потрібно, – пояснюють люди. Бо плавають вони, мов пампух в олії.

Та найбільше змін видно в пресі, телебаченні. Розкривають там хабарництво, незаконне ув'язнення, починають згадувати тридцять третій рік, намагаються заповнити «білі плями» в історії... А маса чекає... Дехто пробує увести перебудову в життя. Та тяжка це справа. Бо ж керують ті самі трутні. Розповів один:

– Сталося це на заводі. Приїхало начальство з центру, зібрали робітників, оголосили: «Зараз в нашій країні перебудова. Якщо щось не так у вас, то кажіть, виступайте – розглянемо.» А в тім заводі що другий тиждень вимагали працювати в суботу.

– Ну, один робітник і вийшов та й заявляє: От, мовляв, неподобство робиться в нас. Робимо безкоштовно що другу суботу, а по правилу треба два-три рази на рік. Начальство, звичайно, давай перечити, що він туману наводить, що все це брехня. А він вийняв і показав їхні повідомлення, які завжди чіпляли на дошку. А результат був такий: директори заводу дістали догану. Начальство поїхало собі, а робітника незабаром звільнили з праці. Так їжак їжака голками не зляка! – засміявся оповідач.

– Велика риба маленьку цілою ковтає, – докинув другий.

А наука з того така: мовчи, та мак товчи. Бо за наше жито, та ще нас і бито, згодилась решта.

А все ж, є надія в повітрі. Колись і в нашої кози хвіст виросте, як кажуть люди...

Часом згадували люди про Чорнобиль:

– Наробили, як кіт на глині! Оце мій щойно звідти вернувся. Призвали у військо, і три місяці там відбув...

– А мого щойно забрали теж на три місяці туди...

– А, знаєте, часом людина сама собі найбільший ворог. От, наприклад, моя кума. Вигодували вони кабанчика, а тут така біда сталася в Чорнобилі. Повезли вони державі здавати. Поміряли ті його, ні, кажуть, радіації має багато, й не прийняли. Ну, куми привезли його додому. Що ж робити, шкода таке добро викидати, закололи

і . . . з'їли. «Ніякий нас грець не возьме,» – казала кума. А тепер по лікарях бігають, хворіють все, нездоровиться. І все за триста карбованців! Як кажуть: гірко з'їсти, та шкода покинути.

Місто Ужгород розкинулось по обидва боки річки Уж. Нам відразу сподобалось це прикордонне карпатське місто. Перейшовши міст, по яким завжди прогулюються чи поспішають юрми людей, піднімаємось старими вуличками вгору. По дорозі минаємо гарну церкву. Кажуть – діюча, але саме зачинена. А на самім верху пагорба стоїть замок, обнесений товстезним муром. Сам замок – занедбаний, старий будинок – не так вражає, але мури навколо захоплюють своїм віком і розміром. Вміли колись будувати! Звідси гарний вид на місто. Поруч гарний музей під відкритим небом.

Вниз супускаємось навпростець сходами, бічними вуличками. Густі віти дерев, стіни хат і паркани вкриті рослинністю. В цій зеленій рамці, проти сонця, милуємося містом.

На автобусній зупинці стоять селяни, джеркотять між собою по-мадярському. Тут поруч цілі села мадярські.

– Не називайте їх мадярами, це образливо, кличте їх угорцями, – попереджують нас.

Наш готель один з найкращих, в яких досі спинялися. Гарна постіль, у ванні вперше бачимо душники. В кожній кімнаті телевізор. У їдальні охолодження, навіть лід у воду кладуть!

Кажуть, недалеко озеро казкової краси, й дорога до Рахова мальовнича, та й взагалі цей закуток України має вийняткову красу. Та нам можна їхати лише на Латорицький перевал. Вирушаємо зранку. Чорні хмари нависли над горами. Збоку проїжджаємо місто Мукачів. На пагорбі видно старий замок. Усе вище й вище піднімаємось в гори Карпати. З'їхали на перевал, глянули навкруги: скільки око сягне – долини, гори, полонини. Яка краса! А серце болить, бо ж гадаю собі, після України буде дочка чотири місяці тинятися по Європі. Проїжджати Австрію, Німеччину, Італію, Францію, Еспанію, захоплюватись їх красою. І закликаю її: хай ніякі чужі екзотики не затьмарять краєвидів рідного краю. Ми бачили лише крихту. А ще скільки є багатств у природи й народі. Та не можна

нам їхати всюди по рідній землі.

Покидали Україну ввечорі. Тихо падав дощ у душі й надворі. В далині бовваніли рідні Карпати, а в серці тихо бриніла пісня: «Карпати, Карпати, високі Карпати . . . лети, моя пісня, лети . . . тебе, рідний краю, навіки кохаю, навік полонив ти мене . . .»

